

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (139) май-июнь 2008 ж.

Учредительле –

КЪМР-ни Культура эм Информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2008

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. АНЫ ПОЭЗИЯСЫ

Литератураны жолун сайлаган адамны жашауу тынч болмайды. Ол, сабан сюрюп, сюрюлген жерге урлукъ да сепген кибик кыйынды. Окъуучуланы барысы да аны бирча тынгылы ангылап кьооялмайдыла. Махтау жазыучугъа кеч келип дакъалады. Бютюнда поэт дегенинг, кече-кюн демей, жүреклеге огъурлулукъну урлугъун себип, жүреклени жумушатып, кесине энчи ыспас излемесе. Бюгюнледе сёз искусствобуз жашнап, игилени санына кьошулган заманлада биз аны уста ангылаганбыз. Алай дуния литератураны кёгюнде жулдузланы жандыргъанланы, уллу маданиятны от жагъасында аз санлы халкыбыз жылынып турурча этгенлени атларын ёхтемлик бла айтырча болганы кыйсы бирибизге да насыпды. Миллет тёрелерибизни, миллет энчилигибизни унутдурмай, сёз искусство бла байламлы усталыгыбыз халкыбызны энишге къаратырыкъ тнойюлдо дерге онг табылганы да ёхтемликди. Ол ёхтемликни селейтмей тургъан поэтлерибизни бусагъатлада Шимал Кавказны халклары биледиле, танийдыла. Аладан бири Гуртуланы Солтанбекни жашы Салихди.

Миллетге уланлыкъ этген, аны сагъышы бла жашагъан, ишлеген поэт.

Поэтни аллында акъ къагъыт, къалам да женгилдиле, алай, айтханыбызча, назмуланы къанатландыргъан сабан сюрген, межам ишлеген кибикди. Бютюнда шайыр миллетни аллында жууаплыкъны сезип, борч кётюргенлей жашаса. Гуртуланы Салих а, биринчи «Эрттен» деген назму китабындан башлап, бюгюнлеге дери талмай иш юсюнде келеди.

*Жукълагъан заманым – зыраф къорагъан
Юзmezge жутулгъан чапхыч суучукълай, –*

деп, поэт кёзбауланып жазмайды.

Гуртуланы Салих дунягъа кенг къарамы болгъан поэтди, миллет маданиятланы солууларын эшитип тургъан, саясатха, ниет жашаугъа жютюлюню, сакълыгъы да болгъан, философия жиби заман бла тенг атлагъан. Была барысы да аны поэзиясыны миллет эм фикир энчилигин белгилегендиле. Тёрт тизгинли назмуларындан башлап, поэмаларына дери, жумушакъ макъамлы назмуладан ачыкълау бла хапарлауну бирикдирген чыгъармалагъа дери.

Гурту улу дуня шартланы байламлыкъларын ангылатхан назмуланы сайлау этгенликге, жүрек жылыуун, халаллыкъ бла жумушакълыгъын ачыкълагъанда усталыгъы бийикди. Сёз ючюн, «Киштик бала» деген назмуда поэт былай жазады:

*Менден ариу сёз керекди анга,
Сабийнича сыйлау да керек.
Къабынымы анга береме алгъа,
Къалгъаны болса уа, - излейди жүрек.*

Салих ачыкъ сёзлю адамды. Анга кёре ачыкъ сёзлю назмула жазса да, аны оюмун, фикирин ким да къабыл кёрюп, жүрекклери жылынмай къалмайды:

*Жерими кёгю,
Сенден сора бир кёк
Жокъ киби,
Татлы кёрюнесе алай.*

Неда:

*Туугъан жерим, этмейме ант,
Антсыз да сюеме сени бек.*

Миллет поэзиябызны юсюнден оюм этгенде, аны жангыртхан темала туююдюле – кёз къарамды, фахмуду, туугъан жеринги табийгъатына суймекликди деп, черте келебиз. Гуртуланы Салих да туугъан жерини бийик кёгюне, гюл хансына дери сакъды. Сёз ючюн, ташха эс бурмагъан, жашауну болумларына аны белги этмеген литературабызда поэт жокъду. Хар шайырны ёз тереги, ташы барды дерге тийишлиди. Салихни поэзиясында да таш кёп тюрлю оюмну, сезим байлыкъны ачыкълагъан сыфатды. Биз аны жыйышдырып эмблематикасын къурасакъ, ол быллай боллукъду: «сары таш», «состар таш», «кюйген таш», «жютюленнген таш», «ачыу жаргъан таш», «ёмюрле жоннган таш», «арбазда жылыннган таш», «туугъан ташым», «юйретген таш», «жерге ариулукъ берген таш», «сыйдам таш», «зыбыр таш», «хапар айтхан таш» д.а.к.

Алай бла Гурту улу поэзиясында ташны анстан, назму тизгинине чарх берир муратда сагъынмайды. Сагъынылгъан ташланы бирликлери туугъан жерини энчилигин шартлайдыла, тюрлю-тюрлю бояуладан омакъ кюйюзюн согъадыла.

Ташланы эмблематикасы жерни кюйюзюча кёрюнюп чекленмей, халкъны жашауун, тарыхыны ауушларын, къууанч, бушуу кюнлерин да жыйышдырып кёргозтген белгиди.

Гурту улуну поэзиясында ташланы дунялары инсанланы дунялары бла байламлыды. Башхача айтханда уа, поэтни чыгъармачылыкъ ишинде туугъан жерни шартларын адамла кёрюп ийнакълагъанларыча, табийгъат шартла да кёредиле адамланы, ала да биледиле адамланы ийнакълай, къубулта:

Кишиге айталмайма кюйгеними.

Хауа кёреди, кёк да кёреди, жер да...

Неда:

Танг атады.

Терекге

Жетгенде, жолун юзе.

Къарайды тёгерекге

Шауданчыкъ.

Тана кёзю.

Улукёз шаудан...

Салихни поэзиясында табийгъат шартла, ташы-береги да кеслерин адамлача жюрютедиле – эслидиле, кёре, къарай биледиле. Адамланы дунялары табийгъатны, туугъан жерлерини дуняларын жарытханча, табийгъат да адамлагъа жарыкълыкъ береди – эки къаууму да бир тём-мекдиле.

Ол терен философия фикир поэтни чыгъармачылыкъ ишини магъаналы оюм жиплеринден бириди. Салихни жашау жолу, къадары бла бирге келген. Туугъан жерине, миллетине суймеклиги айтдыргъан.

Бусагъатлада Гурту улуну назму китапларын ачсанг, миллет литература кёп тюрлю ауушлары, ныхыт жоллары эсинге тюшедиле. Эсинге тюшюрюп, ёхтемленмей да къалмайса. Сейирмиди, Салих литературагъа 60-чы жыллада келгенди. Малкъар халкъ Орта Азиядан къайтып, туугъан жеринде мал, мирзеу ёсдюрюп, эски арбазларын жангыртып башлагъан жыллада. Ол заманда эски хуналагъа кюн жарыкъ тийип, таулары бю-тюнда бийик, акъ кёрюнюп, халкъыбыз жангы жарыкъ жырла къанатландыргъанды, жүреги къууанчдан толуп, кёгюне булут къонмазына ийнаннганды. Айхай, халкъ бла бирге аны Орта Азияда ёсюп чыныкъгъан 18–20 жыллыкъ жашлары да къайытхан эдиле. Узакъ жерледе Ата журтларына термилип, къыйынлыкъ сынагъанла, ана тиллерин кюсеп, аны бек уллу насыпха санагъандыла. Орта Азияда жашауну къыйын сынауу аланы жүреклерин къатдырмагъанды, жерлерине, миллет тиллерине бла адетлерине, тёрелерине терен суймекликни отун а жандыргъанды. Ол жашланы кёзлери жютю – нени да эслеген, къулакълары – сакъ, халкъны жүрек урууун эшитирча. Андан болур эди жашауларын, жүрек тебиулерин жамауат бла бир этип, аны жарсыууна, къууанчына да жырны кючюн бергендиле, хапарла, повестыле аякъландырып. 1960 жылладача кёп махтаулу чыгъармала бир заманда да жазылмагъандыла. Тау черекни аллы тыйылып туруп ычхынганлай эди ол кезиуледе малкъар литература саркъыуу. Зумакъуланы Танзиля, Мокъбаланы Магомед, Тёппеланы Алим, Бабаланы Ибрагим, Гуртуланы Элдар, Гуртуланы Салих, Гулаланы Башир, Токумаланы Жагъафар, Шауаланы Хасан, арtdаракъда уа Созайланы Ахмат,

Гадийланы Ибрагим, Байзуллаланы Алий, дагыда башхала литератураны кыбакъларын кенг да, тири да ачхан жазыучуладыла.

Юч-тёрт жылны ичинде миллет культурабызгъа анча фахму киргенди деп кёп халкъла ёхтемленаллыкъ туююлдюле. Бусагъатда ызыбызгъа къарай, 1960 жыллада малкъар литератураны от жагъасы тири ышырылгъанына сейир этип, мындан ары миллет культурабызны тарыхында аллай кыстау жангырыу боллукъ болурму деп сагъышланыргъа окъуна тюшеди. Ол заманда Гуртуланы Салих 18–20-жыллыкъ жаш эди, университетни сохтсы, алай сёз искусствобузгъа къошумчулукъ этерге, анга юлюшюн къошаргъа базынган фахмусу аны алдамагъанды. Бусагъатлада ол ана литературабызны акъсакъалыды. Журналист ишни, кесаматны, къара сёзню, поэзияны, драматургияны да сыйлы жюгюн кётюрген.

Салихни лирика назмулары, поэмалары, пьесалары усталыкъны бийик юлгюлери болуп, миллет ниет хазнабызгъа къошулгъанлары жаланда поэтни къуанчы туююлдю, жамаутны да къуанчыды. Аны ауазы 1961 жылда эшитиле башлагъанды. «Эрттен» деген ал китабы чыкъгъанлы уа жашауда кёп зат тюрленгенди. Болсада ол назму китап бизни поэзиябызда тас болуп, неда окъуучулары эслеринден кетип къалмагъанды. Нек дегенде, аны жазгъан поэт сынаусуз эсе да, литературагъа, жашаугъа да суймеклиги улуу, ниети таза, умуту бийик эди. «Жашарма чынтты жашыча заманны», – деп, ол жюрегинден билдиргенди. Гуртуланы Салихни биринчи китабы, айхай, аны чууакъ эрттенлиги эди. Жаш автор ишини жууаплылыгъын ангылагъаны бла бирге алыкъын жазычулукъ усталыгъы да къолайлы болмагъанын сезгенди. Ол аны бир кесек базыныусуз этип, къара неда «къошакъсыз» сёзге толу ышаныргъа къоймагъанды. Баям, аллай кемчилик къайсы жаш поэтден да кери туююлдю.

Салих жашаугъа кёз къарамын, жюрек жарсыуун, къуанчын да жаланда тенглешдириулени кючу бла билдирирге итингенди. Жаш поэт тенглешдириулени бир затны юсю бла башханы ачыкъларгъа онгун излегенди. Аны тапхан суратлау мадарларында заманнга тёзген, тёзмегенлери да болгъанлары бюгюнледе баямды. Алай хар затны да бирча билирге, кёрюрге, эслилик туудургъан соруулагъа кесича жууап берирге итинмеклик поэтни энчилигиди. Ол энчилик аны ал атламында окъуна белгиленгенди.

Салих элде ёсгенди. Назмулагъа кёллендирген жашау болумла, шартла да, айхай, эл бла, урунуу бла байламлы эдиле («Бюгюнню батырланы юсюнден баллада», «Сабан агъач», «Сакъ жауун», «Домалай»). Баям, жютюлюгю, закийлиги эм жашаугъа, урунуугъа жораланган назмуларында тынгылыракъ ачыкъланганды. Аны ангылагъан кыйын туююлдю. Чыгъармачылыкъ иш шарт билим, сынау излейди.

Гурту улу элине, жерине, аны ёсгенине, айныгъанына къууана, кёллене билгенди. Поэзияда уа сезим теренликни кючу уллуду. Олсуз керти назму туумайды.

Поэтни аты окъуучулагъа белгили болгъанлы 50 жылгъа жууукълашып келеди. Салих анча жылны ичинде малкъар литератураны тёрюнде олтурады. Поэтни «Жашауну жыры», «Жашчыкъ бла суучукъ», «Ны-

хытла», «Къонакъ этигиз», «Ичер сууум», «Келген жолум», «Ёмюрню кёзлери» дегенча назму китаплары малкъар окъуучуну маданият жашауунда жерлерин тапханлары бла чекленмей, фахмусу, жютю сёзю кенг жолгъа да чыкъгъандыла: «Синий ливень», «Грызет мой конь удила», «Пора листопада» дегенча орус тилде басмаланган китаплары эм башха назмулары, поэмалары поэтни закийлигин кёп миллет окъуучулагъа шарт этгендиле.

Поэт китапларындан бирине «Ныхытла» деп атагъанды. Жашау жолу – ол нихытла жолуду, ёрду, тикди. Аллында агъаргъан таугъа жетер ючюн узакъ жол жюрюрге, кёп нихытланы артда къалдырыргъа болады. Бир нихытха ёрлеген экинчисине, ючюнчюсине термиледи – адам бийик умутуна алай жетеди. Бююнню жашаубуз жарыкъ, къуанчлы эсе, ол аз палахны, къыйынлыкны башын кесе келмейди, энди жюрюр жолу да нихытсыз туюндю. Мураты толурун суйген, къуанчны тынгылысын излеген, айхай, нихытла къыйынлыгын да сынаиды. Гурту улу китабына ол атны да андан атагъанды.

Аны китабы халкъны хорламларын, хорламгъа элтген къыйын жолланы, жашауну тоюн, бушуун да бирден кёрюрге итинген китапды.

Алай «Ныхытла» деген сёз поэтни кесини энчи ёсюу жолуну магъанасын да тутхан сёздю. Поэтни хар басмаланган китабы, нихытдан нихытха атлагъанлай, жангы хорлаугъа, жангы бийиклеге элтгенди. Бююнледе да Салих излеуню къыйынлыгын, къуанчын да кёрген поэтлерибизденди.

Бусагъатлыкъ дуняда илму, техника, адамны эси, билими бек айныгъан заманда – иги жазычу болургъа итинмеклик жангыз фахмусуна, жюрек жилтинине базынып, искусствону уллу жолуна чыкъгъан, жарау этилмей, чаришге чыкъгъан атлай, жарты жолда къалады. Аны алайлыгын жашау кеси кёргозте барады. Миллет литературасыны, халкъны аллында жууаплыгын терен сезген поэт фахму ючюн тынгылы билимден, тюз ниетден айырмагъаны кимге да баямды. Кесини заманында Лев Толстой «Жазычу жамаутха, адам улуна не айтырын билир ючюн, ол адам улу сынагъанны билирге, аны бла бирге анга белгили болмагъан затланы да ачыкъларгъа борчлуду, – деп жазгъанды, – Жазычу ол жаны бла жетишимли болур ючюн жамаутны жашауу бла жашаргъа, анга тири къатышыргъа керекди».

Салих заманны излемин иги ангылагъан, излеуден талмагъан поэтледенди. Поэт дуняны уллу культурасы бла, кёп миллетли искусствону айныу жоллары бла да тынгылы шагъырейди, айтханыбызча. Аны поэзиясыны от жагъасын жандыргъан орус литератураны айтхылыкъ поэтлерибиле. Ёз миллет искусствобузда уа – Къайсынды. Махтаулу усталаны тийишли сохтасы

Гурту улуну ауазы бююнлюкде шарт, басымлы, базыныулу да болгъанды.

***Бир чён да къымылдамайды бахчада,
Терекледен тюшмеди бир чапыракъ.***

Неда:

***Иги болсам, иги эди кесиме.
Болгъанымдан артыкъ къалай болайым? –***

деп, поэт басымлы, керексиз гузаба этмей, ырахат жаза эсе, ол поэтге керти усталыкды, фикир келгенини шартыды.

«Жашауну ууу кѣпдю, сен а балын таба бил», – дегенди Горький.

Салих малкъар халкъны не жаны бла да уллу жетишимлеге жете келгенини юсюнден ъхтемлик бла жазады, алай жашаууну ууун да унутмайды.

Поэт жашау болумлагда, халкъ сынаган къууанчча, жарсыуга да ол ангыламлагда кѣре багда бичеди. Жашауну алай тюз ангылау таулу бусагъат заманны жигитини сыфатын толу билирге болушады. Ол миллет ъхтемликни, башха культуралагда суймекликни, ыспасны, ыразылыкны жюрегинде бирикдирген адамды. «Мен бир гитче халкъдан болгъанлыкыгда, халкъыбызны уллу хурметин келтирдим», – деп жазады поэт «Москвагда» деген назмусунда. Ол хурмет бизни барыбызны да тенглик жюрютген халкълагдады, тюзлюкню суйгенлегеде.

Гурту улу жигитини сезим, сагъыш, фикир байлыгын тынгылы кѣргюзтеди. Алай поэт аны къылык низамында неден да бек жамаутха суймеклигин сайлап белгилейди:

*Къарыусузгда, жарсыуу
Болгъанга да тубедим.
Хар бирине: «Жарангы
Манга ътдюрю», – дедим.*

Адам улуну ахшысы бирликни, шуѣх байламлыкны не заманда да кесини адамлык борчуна санай келгенди. Алай ХХ ъмюр жашауну ол махтаулу шартына чып тюшюре эсе да, аты айтылып, аны юсюнден жазмаган поэт жокьду – ол заман туудурган ъмюрлюк сорууду, заман кеси салган сыйлы борчду. Заманны маганалы сорууна жууап бермей, хайт деген бир поэт да къаллык туююлду.

Салих ол жазычулук борчун толтурууда кесини ызын белгилегенди. Тюсюн айтханда уа, аны лирика жигити бизни жашауубузгда жамаутха игилик этерге, болушургда, кеси насыбындан юлюш чыгарыргда хазырылык, итиниулук бла киреди:

*Тынчды адамны кѣлюне тиерге,
Анга акьыл керек болмайды уллу,
Адамлыкны сыйын бийик элтирге
Табынудады адамга къул болуу.
(«Къоркъма»)*

Ол жашаугда тири къатышып, андан тийишлисин алыргда, алганын кѣп кере къатлап, башхалагда берирге сюеди. Заманны терк саркъыуу аны тынгысыз этип ашыкъдырады. Салихни жигитини умуту бийикди, алай толмазлык умут туююлду. Ол жюрек, ниет тазалыкды, къарындашлыкды, белгилегенибизча, гитче юйюрюн уллу дуня бла байламлыгыды. Назмуларыны биринде поэт «Мен кетеме – кѣк тубюдю юйюм», – деп

жазгъанды. Ол бош, неда керексиз омакълыкъгъа айтылмагъанды. Поэт жылы от жагъадан эсе аулакны сюеме дегенден да жазмагъанды алай. Хар инсан туугъан от жагъасыны, жерини адамы болгъаныча, кенг дуняны да адамыды. Адамны эсин, билимин айнытыугъа, насып юлюшюн тапдыругъа аладан бири къошулуп, экинчиси къалмайды. Юй неда адам улу дуняны аллында жууаплыча, дуня да адамны къадарына сансыз туйюлдо. Уллу дунягъа керти суймеклик от жагъагъа, туугъан жерине, ташына суймекликден башланады. Жерине, жерини табиъгъатына, адамларына суймеклик, аланы айбатлау, адамны сезим жетишимин ачыкълау поэтни назмуларын кёп тюрлю макъамлы этеди. Башында айтханыбызча, ауазы басымлыды, эркинди, ушакъ халда эшитиледи.

*Хазнамыды, – этип да не эталдым,
Алай къыйнагъан этмедим адамны.
(«Кюн ортасы»).*

Ол бирде эпика хал алады («Ташла юйюп, темир болгъан жыллада къыз харам этеди атасын, анасын»), бирде уа жумушакъ лирикалы болады. Салих жүрегине туйрелген къайгъысын, къууанчын, эсине келген фикирин къара сёзге тартхан неда метафорсуз жалангач назму тизгинле бла билдирирге да къоркъмайды.

Ол жаны бла къарасакъ да, аны поэзиясы да жетишимсиз туйюлдо. Алай поэт жашау белгилени, тенгешдириулени къыйматларын да биледи, учуз этмейди. Аны суратлау мадарлары жангыдыла, жашау болумла бла, адамланы къылыгъы, сезими, сезим кюрешлери бла байламлыкълары сылтаусуздула. Сёз ючюн: «Исси ожакъ башына тюшген къарлай, жүрегими эритесе» («Суймекликни уллу оту»), неда: «Ол суймеклик киргенди хар къоюннга, ай жарыгъы терезеден киргенлей».

Башхаларындан: «Хар ант керти болса, кюнден, айдан къуру къалыр эди дуня» («Шагъатха къояйыкъ аланы»), «Мылы жолчукъ – сёгюлген матауду» («Агъачда»).

Салих поэзияда тынч неда бир тапхан ызына тынчлыкъсыннган поэтледен туйюлдо. Аны «Алим Байсолтанов», «Къадарым, ыразыма санга», «Агъач къалауур», «Мудах кёк» деген поэмалары жангылыкъгъа, жашауну къыйматын терен ачыкъларгъа итиниуюлкню шартыдыла.

Бютюнда поэтни «Сонет минчакълары» анга тынгылы шагъатдыла. Ол жанр литературалагъа 13-чю ёмюрден бери белгилиди. Назмуну алай тюрлюсюню къурулушу энчи жорукълагъа бойсунады, аладан бири бузулса, сонет да бузулады, къысха айтханда, ол поэзияда эртте тохташдырылгъан назму «кепди», поэт айтыр затын 14 тизгиннге сыйындырыргъа керекди, аланы сегизиси энчи рифмалагъа салыннган төрт тизгинли бла юч тизгинли экишер строфалагъа бёлунедиле. Хар строфаны магъананы айнытыу къуллугъу да башхады. Сёзсюз, назму «кепни» тарлыгъына сыйынып жазгъан къыйынды. Поэзияны ол ариу, низамлы формасы малкъар литературагъа хазна белгили болмагъанды. Бизни поэзиябызда жашау, сезим кюрешни теренлигин сонетни кючю бла ачыкъларгъа Салих

биринчи атлам этгенди. Алай атлам биринчи болса да, жетишимлиди. Поэтни сонет минчакъларыны темасы сүймекликди. Адамны жүрек жарсыуун, тюрю-тюрю сезимлерин ачыкъланда биринчи малкър сонетле биринчи сынауча кълмай, малкър поэзияны лирика мадарларын айнытыркълары баямды.

* * *

Метафорлу форманы, жаз тилли чыгърманы жашырын магъанасы тынглы жетишимлеринденди. Керти, алай суратлау мадарла жангы туююдюле. Кязимни, Къайсынны поэзиялары ол жаны бла литературалагъа 50–60-чы жыллада келгенлеге устазлык этген поэзияды. Алай жашау, дуня чексиз болгъаныча, суратлау мадарла да чексиздиле. Баба улуну «Элия бешик», Байзулланы «Жангыз терек», Созай улуну «Кырдик ауазла», «Аллах айтса», Мокъланы Магометни «Азат аяз» дегенча назму китапларын алып къарагъан поэтлини суратлау оюмлары бир ызгъа сыйырмагъанларын, хар бири миллетни эстетика сезимин кесича байыкдыргъанын да окъуучу шарт кёрлюкдю. Сёз ючюн, Салихни «Тёрт алма терек» деген поэмасын алайык.

Ол Уллу Ата журт урушну юсюнден жазылгъан чыгърмады.

Уруш аулакъланда кёпле жоюлгъандыла. Алай жоюлгъанла, жанкъан бергенле келлик, ёсерик тёлюлеге Уллу Хорлауну акъ къласын, аумазлык мурдор ташын сала жоюлгъандыла. Аланы мамырлыкгъа кьошхан сыйлы юлюшлерин биз кюнде-кечеде да кёребиз, сезебиз – юйор жашаубузда, окъууда да, сабан сюрюп, тирлик ёсдюргенибизде, юйле, мекамла ишлегенибизде да.

Жоюлгъанла тиргизген от жагъаны жылыуун биз бюгюнледе бютюн шарт сезебиз, мирзеуню татыуун, алманы шатыклыгын сезгенибизча. Жоюлгъанла унутулуп кетмедиле. Сауланы жүреклеринде, эслеринде кълдыла деп ангыларгъа боллукдю Салихни поэмасыны баш магъанасын. Алай иш жаланда анда туююдю – иш терен магъаналы ниетни уста ачыкъландады. Ол жаны бла къарагъанда, поэт ёз ауазын ийнаныулу, сабыр, басымлы эте билгенди. Аны поэмасы кенг метафорлу чыгърмады. Халкны юйор, урунуу жашауна терен сингген тёрелени, сыфатланы, ала бла бирге мифология сыфатланы тийишлисича бирикдирип хайырланганы Гурту улуну поэмасын тынглы чыгърмаланы санына кьошады. Мифологиялы сыфатла малкър халкны суратлау оюмуна жомакъланы, нарт таурухланы юсю бла киргендиле. Алай нарт таурухла бла эски жырлада мифология сыфатла халкны, жамауатны жахиллигин, табийгъатдан кесин айырырча ангыламны жетишмегенин кёргюзтедиле.

Сёз ючюн, халк чыгърмачылыкда эмегенлени, юй иесин, уучулукну, сабанчылыкны аллахлары, суу анасы дегенча сыфатланы бир тюрю жашырын магъаналары жокдю – дуняда эмеген да, суу анасы болгъанына да жамауат толу ийнанып, жырларын алай къурагъанды. Терекни, ташны жаны болгъанына, жаныуарланы эслиликлерине ийнанып.

Бизни заманыбызда – халкны ангыламы хар бир жаны бла да ёсюп,

адам бла табиьгъатны байламлыкълары шарт тохташхан кезиуде да мифология сыфатланы кыйматлары не аз да таркъаймагъандыла. Болсада жазычула энди аланы башха магъанада, суратлау оюмну керелеп, анга жангы кюч берир ючюн хайырланганларын кыйсы окъуучу да толу ангыларгъа тийишлиди. Малкъар литературада уа мифология сыфатлагъа бусагъатладача бир заманда да эс бурулмагъанды. Ол шарт, айхай, жазычуларыбызны эстетика къолайларын белгилей, чыгъармачылыкъ ишге жангы шатыклыкъны салады, суратлау оюмну бютюн терен этип. Тёпеланы Алимни «Ташыуул» деген романында Желаякъны сыфатын, Баба улуну «Элия бешигин», Созай улуну «Кырдык ауазла» деген китапланы алып къарагъыз, сёз ючюн, Салихни уа «Тёрт алма терегини» хар ёзегин, кесегин бирикдирип, къурау, тизгинлилик берген Кюнню сыфатыды. Табиьгъат тюрлениуле инсанланы ишлерине, тарыхны жорюшюне да шагъат болгъан Кюн. Поэт аны сыфатын шартлап, энчи бет алдыргъаны бла чекленмей, эслилик, жютюлюк бла байламлы этеди:

*Мен – бир элли келечиси,
Ол а – сапта-сау дуняны,
Жерими кюню, кечеси,
Бет тюрсюнюдюле аны.*

Тау башларына, суу жагъалагъа, ёзенлеге энип келип, Кюн Солтанмекни огъурлулугъун кёреди, огъурлулукъну хапарчысы болады. Кюн поэманы баш хапарчысы эсе, Солтанмек – баш жигитиди. Алай экиси да огъурлулукъну бир сабанын сюредиле, жашауну къурулушчуларыдыла. Солтанмек орнатхан тереклени Кюн тамырландырады, жерге нюр тёгюп, жылыу берип, ол ёсдюреди. Экиси да жашауну чархын айландыргъан, от жагъасын ышырып тургъан кючдюле. Солтанмек урушха кетерден алгъа тёрт сабийине атап, тёрт алма терек орнатады. Хар биригиз бирер терек орнатыгъыз деп, туудукъларына да осуят этеди. Хар адамны инсанлыкъ борчу жашауда ызын кълдырыргъады, ёсерик тёлюлеге жарарча жерге огъурлулукъну урлугъун атаргъады – жашауну тамыры алай жашнайды, юзюлмей, къурумай барады деген магъаналы ауаз эди Солтанмекни ол насийхаты.

Адамла биригип, инсанлыкъ борчларын толтурсала – ол тнойюлмюдю огъурлулукъну кюйсюзлюкден къоруулап сакълагъан? Биреу орнатхан терекни жел аудурса, аны орунуна башхаланы ёсдюрген.

Тёлюлени, махтаулу тёрелени бирликлери, келлик заманны аллында сезимлилик – жашауну баш жоругъу, таянчагъы – ол не тюрлю кыйынлыкъда да бюгюлмегенди, оюлмагъанды. Улуу Ата журт урушну отунда сыналады, алай абынмады, акъсамады.

Салих кесини бу фикирин кыйматлы суратлау мадарладан айырмай ачыкълайды. Баям, былайда мифология сыфатлагъа поэт жерлерин тапдыра билгенини юсюнден айтыргъа керек болур. Бютюнда тёрт терекни тёрт жырыны юсюнден. Жашауну бушууун, кыйынлыкъын да сыйындыргъан халкъны кишилигине, ийнанылулугъуна махтау салгъан жырлары.

Инсанлыкъ, кёз къарама тынгылы тохташхан Салих озгъан заман бла

шөндюгю, келлик кюнлени бирликлерин ангылагъаны бла да чекленмей, суратлау оюмну бек кыйматлы илишанына айландыргъанды – жазыучуну ол инсанлыкъ сезими шарт кёрюнюп турады. Поэтни «Къызыл атлыла» деген романтикалы поэмасы да бизни анга ишекли этмейди. Салихни суйген жигитлери халкъгъа эркинлик келтирген, аны жолун ишлеген, къоруулагъан жигит жашладыла. Солтан-Хамитча батырла. Уллу Ата журт урушну жигитлерин, бюгюнню кюнлени, эр адамланы да поэт аладан айырмай, бирликлерин кёргюзтюп жазады поэмасын:

*Барадыла жерледе эм кёкледе,
Андан бери къайтармайын атларын –
Мен кёреме бюгюн ракетледе
Къызыл атланы ол сыфатларын.*

Поэт жигитлерини уллу жашау, кюреш сынауларын чыгъармачылыкъ тизгинлеге уста сыйындырып жазгъанына ким да ыразы болурчады. Сёз ючюн, кюрешни жолундан таймай келгенлени юслеринден тизгинле: «барадыла... андан бери къайтармайын атларын», неда «халкъны солууун билирге суйсенг жюрегинги сал тауланы ташларына». Салих халкъ батырланы, урушну жигитлерини юсюнден энчи суймеклик бла, жюрек жылыу бла жазгъаны кертиди. Ол жюрек от, энчи суймеклик поэманы хар тизгининде, сёз, бояу сайлауунда кёрюнеди, жазыу хатына, ызына къанат женгилик, романтикалы хал береди. «Жел элтеди тюзлюк ишни байрагъын», – деп жазгъанды поэт.

* * *

Гуртуланы Салих малкъар халкъны, айта келгенибизча, къууанчын, бушууун да бирча тынгылы ангылагъан, сезген поэтди. Артыкъда жамауатны кыйын сынаууна уллу эс бургъан. Ол жаны бла аны кёчгюнчюлюкге жораланнган чыгъармалары бютюнда махтарчадыла. Кёчгюнчюлюк бла байламлы бушууну юсюнден поэтлерибиз жюреклеге жетерча назмула жазгъанларыны сылтауун азатланнган сёзде неда къыралгъа, партиягъа тырман этерге онг берилгенинде излерге керек туююлдо – поэтлени ангылаулары, суратлау оюмларыны ёсгенинде излерге керекди. Бушуулу темаланы юсюнден чыгъарма жазып, бусагъатдагъы окъуучуланы сурауларын тамамлагъан кыйынды. Алай миллет адабиятыбызны аллында жууаплылыкъ сезмеклик поэтлерибизни суратлау жолундан ажашдырмайды.

Биз ол излеуну тынгысызлыгъын бюгюнледе бютюн шарт эслейбиз. Юлгюге Гуртуланы Салихни кёчгюнчюлюкге жораланнган назму къауумун алайыкъ. Мында поэт ич сезимин, жюрек кыйынын ачыкъ сёзге ышанады («ачыугъа юйренир амал жокъду») дегенча, сагъышландыргъан ушашдырыула, тенгледидириуле бла хайырланады. Сабийлигинде кёрген, сынагъан кыйынлыкълары сайлатхан. Болсада поэтни суратлау-эстетика мураты халкъ бушууну, кертида трагедияны даражасында ачыкъларгъады да, анга кере айтырын, илхамын табийгъатха, жашау-турмуш болумлагъа

ышанады. Жаралы табийгъат, таралгъан-жарсыгъан, тилленген, неге да шагъат шартла биригип, малкъар халкъны юсюне оюлгъан кыйынлыкъны кѣргюзтедиле: «Жилияйды Терек», «Чум терекни ачыулары» деп поэт назмуларына бош атамагъанды.

*Ачыуум ичиге сыйынмай,
Мени жарам, жилиямукъ болуп
чыкъгъанды тышына.
(«Жилияйды терек»).*

Неда:

*Жаугъан къар да ол кызыл
къанны ичип,
Кѣкге элтип, андан жсауды таугъа.
(«Чум терекни ачыулары»).*

Быллай лирика жигитни жүрек инжилиуюне боялгъан табийгъат илишанла сайланып алынмайдыла: поэтни хар назмусу табийгъатны куююн ачыкълагъан ушашдырыу-тенгледирюуден тизмеча кюуралгъанды. Алай ол суратлау-ачыкълау бояуланы кылын этерге итинмеклик да туююлдою – халкъга келген бушууну эччилиги сайлатхан, излетген мадарладыла. Малкъар халкъны жамауаты аз заманны ичинде туугъан жеринден кысталгъанда, ёчулген от жагъаланы, кюуру арбазланы кѣрюп, аны ызындан жилиу-сарнау этгенле кѣп эдиле десек, жалгъан сѣз айтыр эдик. Жарсыгъан, жилиу-сыйыт этген табийгъат эди – эгеч, къарындаш сезими бла – туугъан жерни ташы, агъачы. Анга кѣре, поэтни бир-бир назмуларыны сыфатларын жыйышдырып, эмблематикасын кюурасакъ, ол быллай боллукъду: «Акъ къан болуп барады кызыл», «Чумну кылын кябугъу болду жукъа», «Чапыракъларын жулкъду ол ёртенлей», «тамырына узалды юзерге», «баргъан суу кыйнап, кесин тауусду», «зех таш атылды асыры ачыудан», «жыр къарылды такъыр таш арбазда», «суу элтген жонгурчхалай болду халкъым». Алай поэт жаланда кыйынлыкъны кѣргюзтюп, чекленирге итинмейди. Кыйынлыкъ бла чыдамлыкъ тюбешедиле Гурту улуну назмуларында. Ол бетден-бетге тюбешюуде тѣзюмлюгюню белгиси болурча сыфатланы поэт табийгъат илишанладан сайлайды: «тарыкъмай кѣтюредиле къарны, бузну», «ташлагъа тамыр кядагъан артиш» дегенча.

* * *

1980–1990-чы жыллада малкъар поэзияны ёню, макъамы кѣп жаны бла тюрленгенди. Кюуанч ауазын жырны ол мудахлыкъга бла тынгысыз сагъышха алышханды. Кертиди, мудахлыкъ бла сабыр оюм, сагъыш, аны не заманда да жол нѣгери бола келгендиле. Алай поэтлерибизни бюгюнню сагъышлары, жүрек кюйлери да башхадыла. Арт жылланы ичинде малкъар халкъны келечилерини азатлыкъ, тенглик ючюн кюреш-

лери, муратларына жеталмай, жарсыулары, кыраллыкъ бла байламлы социально-саясат мюлк-ырысхы кыйынлыкъла, шуёхлукъ, къарындашыкъ деп туруп, арта тутхучсуз болуп къалгъанлары – барысы да поэзиябызны жорюшюне мудахлыкъны энчи ызын, тамгасын салгъандыла. Биз аны тырман этер муратда айтмайбыз: поэтлерибизни кишиликлерин, кёзбаудан тири азатланганларын чертир муратда айтабыз. Мудах поэзия уа борчун къууанч тыпырлы поэзиядан эсе тынгылыракъ толтурады, жюреклени тазалап, сагъышландырып. Бютюнда бюгюнледе малкъар халкъны барыр, сайлар жолу белгили болмагъанын, аны бир-бир келечилерини терсбююнлукъларын эсге алсакъ, поэзиябызны бушуулу, жарсыулу ёнюн иги ангыларыкъбыз. «Эсине тюшген бизге кериле», – деп жарсыйды Гуртуланы Салихни лирика жигити. Айхай, ол жарсыу кёчгюнчюлюк бла байламлыды, малкъар халкъ кёчгюнчюлюкню кюйюнден, кыйынлыкъларындан азатланмагъанды, ол ырахатланырча мадарла этилмегендиле. Анга кёре Салихни тизгинлерича мудахлыкъны сылтаун ангылатхан тизгинле, суратлау белгиле къайсы поэтибизни чыгъармаларында да тюбейдиле. Ол оюм, аны бла байламлы соруула кёп жазычуларыбызны жюреклеринде туююлюп, тынгылы жууаб' а табылмай, соруугъа тенг болуп да къаладыла. Нек дегенде, заман бла жашау эталмагъан жууапланы борчха алып, жазычула кёп кере алдангандыла. Бюгюнню поэтлени ашыгъып жууап излемезге, сабырланыргъа малкъар халкъны жашау сынауу юйретгенди. Ол себепден Гуртуланы Салихни «тынчайырмы халкъ ёмюрде...» дегенча тизгинлерин окъуучу тюз ангылайды.

Болсада поэт ёз сорууна ашыгъышлы жууап этмейди. Миллетни, кесини да сынауу дуня тарыхына сагъышлы къараргъа юйретгенди, аны жашауну балындан эсе ууу кёбюрек болгъанын ангылагъан кыйын дерсди:

*Жаун жаугъан кюнюмде эсгереме,
От жагъамы кюлюнде да кёреме,
Сабийим къатыма келсе, къоркъама:
«Я, Аллахым, шо муну сен къаргъама!»*

(«Эсгерю»)

Алай жашау кыйын, алдаулу эсе да, Гуртуланы Салих миллетле аллында поэтлик борчуна чып тюшюрмейди: шуёхлукъ, къарындашыкъ неда тенглик, билеклик дегенча ниет хазнала поэтни чыгъармачылыкъ ишинде магъаналарын не аз да тас этмегендиле. Салихни алагъа, неда тазалыкъгъа бла бийик умутлагъа ийнаныуу ийнаныулай къалгъандыла. Анга поэтни «Узакъ жууукъларым» деген назму къаууму да толу шагъатлыкъ этеди.

* * *

Гуртуланы Салих литература урукъланы жанрларын барысын да айнытханды дерге боллукъду. Къысха төрт тизгинли назмуладан башлап, балладалагъа, сонетлеге дери. Ол санда пьесалары, сёз искусствону

юсюнден кесамат, илму статьялары, очерклери, эсгериулери. Поэт поэманы жанрына уллу эс буруп, ол жаны бла кьошумчулугъу поэзиябызны жарыкъ бетлеринден бирине саналады. «Агъач къалауур», «Тёрт алма терек», «Алим Байсолтанов», «Чечен уруш» эм башхала биригип, малкъар халкъны, аны тарыхын, жашау ныхытларыны лиро-эпосун къурайдыла. Миллетни къууанч, бушуу кюнлерин, лирика жигитни аланы юслеринден сагъышларын, кёз къарамын ачыкълап, суратлап.

Гуртуланы Салих литературагъа берген 50 жылны ичинде сынауу болмагъанча кёп тюрлю ачыкълау-суратлау мадарлагъа жюрюш алдыргъанды – хар бири поэтни миллет энчилигин кёргозтюп, фахмусуна шагъатлыкъ этип. Аланы къайсы бири да Салиххе махтау келтиричадыла. Сёз ючюн, табийгъат болумлагъа, аны шартларына жан салыу төреси поэтни назмуларын кёп тюрлю ангыларгъа онг бередиле:

***Жыр жыгъылды кырдыкга, –
Жан алады бир ариу кюн.
Бу ариу кюн артыкълыкъгъа
Аш болду ол, –
Тер басады ташны юсюн,
Кырдык хуерилди алайда,
Тёзмедиди ажымлы ёлюмге.***

Табийгъат болумлагъа бла шартлагъа жан салыу төре дуня поэзияда жангы тнойюдю. Малкъар литературада да эртте тохташхан төреди. Алай хар фахмуну чыгъармачылыкъ ишине эн салгъанча бир затды ол. Салихни поэзиясында мюлк-ырысхыны хар ёзеге, кёз кёрген, кёрмеген да хар илишаны, жердеги, кёкдеги да, айтханыбызча, адамлача жарсый, къууана да биледиле. Поэтни аллай энчилигин тынгылы ангылар ючюн «Чум терекни ачулары» деген назму къауумун окъусакъ окъуна тамамды.

* * *

Алай бла Гуртуланы Салих бюгюнледе, 70 жылы толгъан кюнлеринде, келген жолуна, ызына къараса, заманын бошуна оздурмагъанын жангыдан ангылап, кеси кесине бюсюрерге боллукъду. Литература дегенинг ниет ырысхыланы ичинде бек сыйлыларынданды, миллет сезимин айнытып, ёхтемлик берген ниет хазнады. Ол сыйлы ишге, керексиз оспарлыкъгъа хорлатмай, юлюш кьошхан жазыучуну жамауатны аллында бети жарыкъды.

***ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
профессор.***

САЛИХХЕ КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

«Шота Руставелини «Къаплан тери кийген батыр» деген поэмасы жаланда гюржю поэзиясында болуп къалмай, саулай да дуняны адабиятыны да бек уллу, бек иги затларындан бириди. Жер юсюнде ол кѣчюрюлмеген тил хазна жокъду, уллу, гитче халкъланы тиллеринде да чыкъгъанды. Гюржю бизни къоншубузду, бизге къарындаш халкъладан бириди. Ужба тауну неда Къаштан тауну бир къабыргъасы бизни жерибизге къарай эсе, бирси къабыргъасы аланы жерлерине къарайды.

Руставелини сау дунягъа айтылгъан поэмасы эндиге дери бизни тилге кѣчюрюлмей тургъаны игиди десек, жангылгъан этерикбиз. Биз аны кѣчюрмейик деп турмагъанбыз, къолубуздан келмей, амалыбыз болмай, базынмай тургъанбыз. Энди Салих Гуртуев, жаш кючюне ышанып, поэзиябызны бюгюннгю жетишимлерине таяна, уллу гюржю поэманы кѣчюрюрге базынып, ол къыйын ишни къолгъа алгъаны игиди, аны ючюн Салиххе ыспас этерге тийишлиди. Ол къыйын, сыйлы да ишни къууанч бла бошاپ, малкъар окъуучулагъа багъалы саугъа этерине ийнанабыз. Тюзюн айтсакъ, бизни тилибиз уллу гюржюлю поэтни поэмасын кѣчюрюрге бек жараулу тил болгъанына сѣз жокъду. Жаш поэт Салих бек керекли, бек иги ишни къолгъа алгъанды.

Ахшы жолгъа!

**Къ. Къайсын.
1972**

Суратда: Гуртуланы Салих, анасы Аба, тамата къарындашы Салим, эгечи Лида

Дорогой Салих, был очень рад получить письмо, которое напомнило мне замечательную страну и друзей, которых я за немногие дни встречи успел полюбить. Очень благодарен тебе за книжку (я её, конечно, прочитаю очень внимательно), и за газету с переводом нашего Шота – дело очень большое и благородное. Я говорил об этом в нашем Союзе писателей, выяснилось, что такое же письмо получил от тебя Г. Абашидзе. Мы дали в нашей газете «Литератури Сакартвело» небольшую информацию об этом. Высылаю номер газеты (заметка на 1-ой стр., справа внизу) – вот её перевод:

«Витязь в тигровой шкуре» на балкарском языке.

«Витязь в тигровой шкуре» Шота Руставели переведён на многие языки мира. Со временем к этим переводам добавляются новые, и всё больше народов, которые могут познакомиться с этим великим памятником литературы.

Недавно в Союз писателей Грузии пришла бандероль из Нальчика, в которой лежала газета «Коммунизмге жол» - орган Кабардино-Балкарского обкома партии, Верховного Совета и Совета Министров. Балкарский поэт Салих Гуртуев пишет Григолу Абашидзе, что он давно задумал перевести «Витязя в тигровой шкуре» на балкарский язык, что он сейчас много работает над переводом. Некоторые отрывки перевода печатались в балкарских газете и журнале, ещё один образец этого перевода он шлёт Союзу писателей Грузии.

У нас в руках номер этой газеты. Перевод Гуртуева «Витязя в тигровой шкуре» предварён маленьким предисловием выдающегося поэта Кайсына Кулиева, в котором он даёт переводу выокую оценку».

Поздравляю и благодарю. Мы дали справку в Грузинформ и газете – если ещё что-нибудь появится, вышло.

Дружески жму руку

Эд. Елигулашвили

Салих!

Лучший подарок к новому году – версия его стихов. Посылаю тебе её. Будет ещё портрет. Обнимаю крепко.

Твой Вадим (Рахманов). Журнал «Дружба народов».

ОРГАННЫЙ РОМАНС

Салиху Гуртуеву.

Расцветайте лазоревым дымом,
Повидавшие горе глаза.
Прикоснись, голубая лоза,
Да к моим синеватым сединам.

Обнадёжь одиночность мою,
Приласкай мои руки и губы.
Под органа таёжные трубы
Я про море тебе пропою.
Ты услышишь, я в этом уверен,
Ведь исправна душевная связь:
Ничего, что в морях я затерян,
А тебя занесло на Кавказ.

**Сергей Баруздин, Теракопян,
Руденко, Рахманов.
28. XII. 1982.**

360000 г. Нальчик. редакция
газеты «Коммунизмге жол»
Салиху Гуртуеву

Багъалы къарындашым Салих!

Саламым бла бирге жангы назмуларымы жибереме. «Ыразыма жаратсагъыз, зарфха уруп, къарасагъыз!» – деп, Кязим жыйырманчы жыллада алай жазгъан эди, алай таулуланы ол кезиудеги «поэтлери» уллу поэтни сёзлерин эсге да алмагъан эдиле. Энди уа, Аллахха шукур! – иш башхады. Бу мен санга жиберген назмуланы чыгъарсанг, ыразы этериксе. Баш редактор Ахматха да менден салам айт. Мен назмуланы анга иймей, санга ийгеним ючюн кёлкълалды болмаз. Аны этгеним – сен, ответсекретарь болуп кълалмай, хоча поэт болгъанынг ючюндю. Башха секретарь болса, алай этерик туйюл эдим.

Мында турама, саусузла юйюнде, арслан темир чалдишде тургъанлайды ишибиз. Энди беш ыйыгъым кълалгъанды, чыдамай амал жокъду. Алайсыз артда ажымлы болурбуз! Хайт дерге кюрешибиз. Бар халыбызны назмулада кёрюрге. Ала барысы да мында жазылгъандыла. Кесинг да, юйдегинг, юйюрюнг да иги болурсуз деп, сени къучакълайма. Абагъа да (*мени анам, Къайсынны тамата эгечи Мариямны тенг кызы – Г. С.*), жууукъгъа, тенгнге да – барына да менден салам айт!

Алгыш биргеди. Сау кёрюшейик!

Къ. Къайсын.

Салих, Къайсын Кулиев демей, бу мен башында жазгъанча «Къ. Къайсын» деп кьой – энди алай этерикме, «Къули Къайсын» да дерик туйюлме!
1984 жыл.

«Мында басма ишни игилендирир ючюн ол кюрешгенча, бир киши да кюрешмеген эсе да, «таякъны» бир къыйыры Госкомиздатны председатели, ахшы поэт Салих Гуртуевха да жетгенди».

**А. Грачёв, «Правда» газетни корреспонденти,
(«Правда», 26-чы март, 1991 жыл.)**

Суратда: Гуртуланы Салих юйдегиси Зоя бла

«Мени Малкѳаргѳа илешмеклигим студент заманымда малкѳар тилде чыкѳгъан китапланы окѳуудан башланнганды. Ол жылларымда Гуртуланы Салихни «Келген жолум» деген китабы бла да танышдым. «Сѳзню кысхасы, жипни узуну ахшы» дегенлей, автор кесини орта китабында жюрек жылыуун, учунмакълыгъын, инжиуюн, ачыуун, жашау жолун, миллетини чекген азапларын ачыкълар ючюн кѳарачай-малкѳар тилни ариулугъун, байлыгъын кѳргюзте, быллай тизгинле жазгъанды:

**Ачыуум, ичиме сыйынмай,
Мени жарып, жилямукъ болуп
чыкѳгъанды тышына.**

«Если ты плачешь от того, что ушибся, это значит, что ты живой; если же ты страдаешь от того, что больно другому, – это значит, что ты человек», – деп, Альберт Лихановну сѳзлерин кесини «Ненги ачытдынг, Адам?» деген назмусуна кириш сѳз этди эсе, ол адамны жарсыуун кѳтюрюрге хазыр болуп туугъанды. Бу китап аны юсюнденди. Аны ючюн китапны авторуна бу алгъышны этерге сюеме:

**Миллетинг кыйынлыкъ сынамасын,
кѳаламынг уппукъ болмасын,
келген жолунг тик элтсин, таулу поэт!**

**Лайпанова Зарият Хасановна,
КЧАО, Карачаевский район, пос.
Правокубанский, д.3, кв. 9.**

ОБРАЩЕНИЕ

Перзидента Республики Калмыкия – Хальмг Тангч

Кирсана Илюмжинова к балкарскому народу

В этот траурный день памяти разделяю со всем балкарским народом его скорбь.

Пятьдесят лет назад на каждый из репрессированных народов ставили одно клеймо – врагов и предателей. К счастью, история беспристрастна, она всё расставляет по местам. Хотя, конечно, боль и горечь утрат от этого не становится меньше, а память – милосерднее. Как будто калёным железом выжжены в ней и черекская бойня, и страшные эшелоны, и унижения, и рабский труд, и бессмысленные жертвы.

Очень точно об этом сказал балкарский поэт Салих Гуртуев:

**Мы были виноваты без вины,
И с женщинами плакала природа.
С тех пор восьмой весёлый день весны
Болит в сердцах у целого народа.**

Народу Калмыкии понятна и близка эта боль, ибо и нас не минула такая же участь. Но, несмотря ни на что, сознание причастности к мужественному, прошедшему через ад и не сломленному народу, переполняет каждого из нас великой гордостью.

Не посрамим же честь и память наших предков. Закроем сердца для злобы и насилия, как это сделали они, и сохранили поэтому душу народа.

Вечная память тем, кто не вернулся из изгнания в родные долины, кто не увидел белоснежные вершины дорогих сердцу гор. Вечная слава тем, кто сумел сохранить на чужбине честь горца, культуру, традиции своего народа и передать их детям и внукам.

Желаю счастья и благоденствия каждой балкарской семье. Мира, спокойствия и тепла у ваших очагов!

Президент

**Республики Калмыкия – Личная подпись К. Илюмжинов
Хальмг Тангч**

Суратда: Шауаланы Хасан, Тётеланы Алим, Гуртуланы Салих

Ассаламу алейкум, Салих, Гуртуланы багъалы бир уланы!

Бадиригдин къарындашынг яза сагъа шуланы.

Нечакъы зор болса да, бир байрам булан яшав битмейди. Къумукъ булан Малкъарны арасында бир къарыш ер бар буса, о да биз о дюньяда ятагъан тар ерибиздир. Биз тувмадан бир тамурну эки бутагъыбыз. Ва амма, бизни гъалиги наслу алдынгъы бизни атолуларыбыз иймик къардашлыкъны, ювукълукъну юрютюп билмейбиз. Адабиятда да шолай. Мисал болуп, мен Кязим Мечиевни, Къайсын агъаны таныйман, сен Йырчы Къазакъны, Абусуфиян шайыхны таныйсан, тек биз экев – бир-биревню таныймайбыз. Шо ерин унутсакъ, биз къарындаш аркъанланы уьзеген болабыз. Сени китапларынг – бизге, мени китапларым – сизге етишиме герек.

Мен декабрь айда, Аллагъ буюрса, Нальчикде болурман. Шо гъакъда ойлашырбыз.

Сен магъа Иштван Къонгурну (*сёз мажарлы кыпчакълыны юсюнден барарды, Бадрутдин аны юсюнден китап жазарды, мен а Иштван бла шагъырейме, аны юсюнден жазгъан да этгенме, ол материалланы тилейди. – Г.С.*) материалын неге йибермейсен? Эринчек болма!

Сыйлы саламлар булан.

Къучакълайман.

Бадиригдин.

09. 11. 2000. Махачкъала.

Дорогой Салих!

Ваше письмо и стихи, посвящённые нашей дружбе, доставили мне большое удовольствие.

Вы совершили подвиг – перевели на родной язык бессмертную поэму Руставели.

Мы знаем от незабвенного Кайсына и от других тоже, что Ваш перевод один из лучших среди всех переводов поэмы Руставели на разные языки.

Мы в долгу перед Вами, так как такой перевод заслуживает всяческих похвал и поощрений.

То, что Вы пишете стихи о Грузии и переводите современных поэтов Грузии, это ещё больше наполняет наши сердца чувством благодарности и особого уважения к Вам.

К Вашему 50-летию у нас готовится Ваш сборник в переводе на грузинский язык. Об этом мне сказал Нодия.

Когда будете у нас? Надеюсь Ваше новое посещение Грузии и моего дома ещё больше укрепят нашу дружбу.

Прошу писать мне, когда найдёте время, о Ваших делах, об успехах балкарской литературы.

Ламара шлёт искреннюю благодарность и лучшие пожелания Вам и Вашей семье.

Дружески обнимаю **Ваш Григол Абашидзе.**

1986, июль. Тбилиси.

Сурадда: Орус поэт Алексей Сурков бла Гуртуланы Салих. (1962 жыыл)

Дорогой Салих!

Вот книга. Мы рады, что уже есть маленькое доказательство нашей любви к тебе. Может, тебе уже и выслали. Но мы тоже посылаем всё равно. Напиши, получил гонорар или нет.

Маквала благодарит тебя за поэму – она получила..

До будущей встречи.

Привет всем нашим общим знакомым. Самое главное – семье.

Целуем – **Мзия, Маквала.**

Тбилиси.

Дорогой Салих!

Не откладывая дел в долгий ящик, высылаю тебе переводы. К своим прилагаю переводы трёх стихотворений в исполнении московского поэта Леонида Вьюника, сделанные для современниковского сборника, но не вошедшие в него.

В моих переводах для меня же самого вызывает сомнение следующее:

1. Ты называешь в подстрочнике Эльбрус «Тысячегорной вершиной». Можно ли назвать в переводе «Тысячегорьем», как вышло у меня? Если нет, то первые три строки «Побратимов» («Кабарда и Балкария») нужно бы заменить на две следующие:

Рассветной порою

Двуглавой горою.

2. С названием ты можешь, естественно, поступать по своему усмотрению.

3. В венке сонетов есть текстовые несовпадения подстрочника и перевода. Но ты, сам написавший венок какое это сложное дело. Чтобы он звучал адекватно на русском, как это ни парадоксально, пришлось отступить, чтобы выиграть в главном – цельности. Однако жилистые ребята из «Современника» не из-за этого загубили венок. Они просто сводили счёты. А их замечания я не принял. Зачем губить вещь! А за то, что венок звучит на моём языке в доброй классической традиции – ручаюсь.

Напиши мне или позвони, как прочтёшь.

Желаю тебе, Салих, успехов и новых стихов!

Владислав Бояринов. Москва.

Здравствуй, дорогой Салих!

Шлю газету со стихами о твоей земле, о выселении балкарцев. Одно стихотворение о тебе, помнишь, ты рассказывал о деде, а я взял твоё имя....

Донской поклон всем моим друзьям в Кабардино-Балкарии.

Всех благ и здоровья!

Виктор Петров, главн. редактор журнала «Дон».

Июнь 1988 г.

Виктор Петров

Горский сюжет

Салиху Гуртуеву

Нет Чегема без Салиха,
И Салиха без Чегема нет:
Умыкал красавиц лихо,
Не страшился кровной мести,
Выводил на промысел коня.
Чтобы двое были вместе,
Хоть и против этого родня.
Промысел его опасен –
Пулю так и жди из-за угла.
Промысел его прекрасен –
Чьё-то счастье поперёк седла.
Не было б легенды горской,
И Кавказом не был бы Кавказ,
Если б в ночь с абреков горсткой
Девушку не выкрал как-то раз.
Вслед погоня – в кои веки! –
И уже почти настигла их.

Дрогнули тогда абреки:
«Лучше бросить девушку, Салих!»
Но в ответ: «Её не брошу –
Опозорим, дёшево ценя...»
И напуганную ношу
Осторожно снял Салих с коня.
Так при ней и стал добычей
Для кинжального кольца зарниц.
Кровь пролит, велит обычай,
И лихой Салих повержен ниц.
Но горянка не сдержалась:
«Он ведь сдался, честь мою храня,
Братья, поймите жалость,
Кровью опозорите меня!..»
Напоследок лишь зарница,
Чтобы знал, прожгла ему ладонь.
Сгнули во мраке лица –
Вновь под ним летучий конь.
Прискакал домой к рассвету,
Ахнул в изумлении аул:
Вновь Салих горянку эту,
Пусть и ранен, умыкнул.

1988, апрель.

Суратда: Белгили гюржюлю киноактёр эм эсырчы Вахтанг Кикабидзе бла Гуртуланы Салих. «Жьаплан тери кийген батыр» деген поэмань таучагья кёчюрмесин Кикабидзеге саугагья береди

Дорогой друг, Салих!

Я рад, что сегодня, т.е. 19-го февраля, получил от Вас письмо и газеты, которые напечатали мой очерк. Большое Вам спасибо! Перевели очень хорошо! Я думаю, что судьба остальных очерков тоже будет удовлетворительна.

Дорогой друг, я жду Ваши произведения. Если есть рассказ до 11 машинописных страниц, мы можем с удовольствием напечатать в нашем женском журнале «Женщины Советского Туркменистана». Стихи бы тоже прозвучали хорошо на родственном туркменском языке. Переводчика найдём – у нас более 120 членов, большинство поэты.

Салих, только не забудьте, пожалуйста, написать коротко о себе: сколько книг, их названия и т. д., фото. Желательно прислать книгу, откуда будут переводиться стихи.

Салих, приезжайте, пожалуйста, к нам в Ашхабад в командировку. Можно организовать обменные страницы с нашими газетами. Редактор газеты «Октябрынг ялкыны» («Свет Октября») мой родственник – родной брат моей жены. Я ему при каждой встрече говорю о Вас, напоминаю очень часто.

Нам надо потеснее дружить народами.

С нетерпением жду от Вас вестей..

С приветом Байрам Тачмамедов.

19.02. 91 г. г. Ашхабад (Туркменистан).

Салам алейкум, багъалы Салих!

Къалайды хал? Сау-саламатмысыз биз сорлукъла барыгъыз да? Къалай джашайды къарачай-малкъар халкъны Минги тауну шаркъ джанында тургъан джарымы? Джамагъатха, тукъумгъа, юйюрге менден исси салам айтырынгы тилейме.

Бизни сорсанг, мыдахбыз. Эшитген эсенг да билмейме, тамада къарнашым Мухаммат, доцент, СССР-ни джазыучуларыны союзуну члени, ауушханды. Ол Османни гитчеси тёртню да кичиси эди. Алкъын бек джаш эди. Ол 100 къарачай-малкъар жырны жырлай эди, дуния лирикадан (Гомерден Къайсыннга дери) 20 минг тизгинни кёлден биле эди. Поэт, прозаик, литературовед эди. Москвада «Алан из Карачая», «Рассказы Алана» деген китаблары чыкыгъан эдиле. Магомет Мокаев келген эди асыраргъа. Исса Боташ улу, Танзиля, М. Кючюк улу, Элизат, И. Мамме улу телеграммала джиберген эдиле.

Алайды да, мугурлукъ джюреклени салкъын этгенди.

Османнга 70 жыл толгъанды. 17 мартда белгилерикдиле. Кесини да «Ассы» деген джангы китабы чыкыгъанды. Ол Тюркге кетген къарачай-малкъар халкъны юсюнденди. Осман Тюркге тёрт кере барып келгенди. Зейтун Толгуров, мадар табыб, ол китабны юсюнден бир

рецензия джазса, бютюн ахшы боллукъ эди. Салам да айт, эсине да бир сал, табха санай эсенг айтханымы.

Салих, къарнашым, мен мындан алда сизни шахаргъа барыб кетдим, бир ишим болуб. Джолугъургъа мурат этдим, алай а мадар табалмадым. Сизге «Назир Хубиев бизде къонакъда» атлы бир назму бёлек джиберликме. Бюгюн бирин иеме. Джаратсагъыз, басмаларыгъызны тилейме.

Салам айт бизни таныгъанлагъа.

Назир. (*Хубийланы Назир. Г.С.*)

Къучакълайма.

25. П. 88 дж.

Дорогой Салих!

Ваше письмо и рукопись я получил. 28 февраля, в день моего отъезда в Нижний Новгород, где мне надо было пробыть две недели. Я взял Ваши стихи с собой и переводил их там, – урывками, потому что мои дни были сильно заняты выступлениями (мне ведь 70 лет стукнуло), презентациями моей новой книги, встречами с друзьями и т.п., так что времени для работы оставалось мало. Вернулся в Москву 15 марта и завершил перевод, – тоже с перерывами, так как 17 марта у меня был творческий вечер в ЦДЛ, а вчера я узнал о большом горе – скончался наш общий друг, замечательный поэт, переводчик, учёный, литературовед – Лев Озеров, светлой памяти которого обязаны десятки и сотни поэтов многих республик. Завтра похороны, а сегодня вырываю время, чтобы отправить Вам завершённые переводы. Извините, что немного задержал, и что в тексте много поправок, – это объясняется причинами, о которых я писал выше. Надо будет переводы перепечатать, учтя поправки. Ну, я полагаю, что это Вам ясно.

Должен сказать Вам, что над переводами я работал с большим удовлетворением, – стихи Ваши пронизаны искренним и глубоким чувством.

Сообщите мне, пожалуйста, о получении этого пакета, – почта, сами знаете, как сейчас работает.

Желаю Вам здоровья, сил, вдохновения и удач!

Ваш Лазарь Шерешевский.

Дорогой Салих!

Я ещё под впечатлением встреч, которые останутся в памяти как один из лучших периодов моей жизни. Моя искренняя привязанность к тебе и ко всем моим ребятам балкарской группы неповторима и тем глубока. К тебе отношение особое, потому что ты талантлив и талант свой приносишь на алтарь культуры своего народа. Я могу гордиться такими личностями, каким являешься ты.

Твои дети напомнили мне моё детство, полное труда и понимания требований своих родителей... Они хороши у тебя: и красавица Джамия, и маленький Ёжик, и старший красавец. Я сразу же их оценила – это портреты Салиха и Зои. Вы в них выражаете себя, я благодарна вам за то, что в такой трудный век зачастую глупых соблазнов сумели воспитать таких замечательных ребят. Я думаю это ещё идет и от традиций балкарцев. К сожалению, у нас эти традиции исчезают, много плесени и чертополоха. А жаль.

Я сегодня чувствую тепло Ёжика, милого малыша, который сидел рядом со мной доверчиво и радостно. Хорошо, что они видят отношения мыслящих людей друг к другу.

Я бы очень хотела видеть вас с Зоей (глаз у тебя хороший, что мог видеть уравновешенную, женственную Зою) у себя в Ереване.

Книга твоя «Витязь...» прекрасна, было бы хорошо, если бы ты перевёл и наш эпос «Давид Сасунский».

Обнимаю вас. Жду вас.

**Ваша Л. (ейли) М. (ихайловна) Айунц.
Ереван. 29.VIII. 84 г.**

*Евгений Лебков,
поэт (Сахалин)..*

СТИХИЯ

Салиху Гуртуеву

Ну что же, что землетрясенье,
И, что проснулся, вдруг, вулкан,
Всему нужно раскрепощенье –
И мыслям и материкам.
Глаза мои нашли свободу,
Куда ни глянь – везде простор.
То – море прыгнет к небосводу,
То – столб огня из чрева гор.
Я не стыжусь сказать открыто,
Что там, во мгле моей души,
Такая тайна мной открыта,
Раздол – без края, без межи.
Я возгордился от восторга,
Заплакал, сам себя стыдя.
Но не спасла самопроборка.
И весь, до капли, вот он – я.
Люблю широкие движенья:
Руки, ума, стези, волны,
И – сладкий страх земли трясенья,
И страх претительной стены.
Я знаю, говорят, и – скажут:

«Ему-то что, ведь он – поэт».
И пальцем на висок укажут,
Мол, там от роду, толку нет.
Да ладно уж, не стану больше
Дразнить гусей, надувших зоб...
Как говорится, дай мне, боже,
Самим собою быть по гроб.

г. Сахалин.

Здравствуйте, дорогой Салих Султанбекович!

Как живёте, что нового у вас? Мы, я и Вахтанг и Мзия сдали часть Вашей книги в коллегую. Просим Вас прислать нам вашу книгу – сборник стихов на балкарском языке. Жду Вашу книгу и новые подстрочники. Пожалуйста, пришлите побыстрее. Очень нужно. Сообщите, когда приедете.

С уважением
Маквала Гонашвили.
27. X. 86. Тбилиси.

Дорогой брат Салих!

Спасибо тебе за память и за подарок!

С удовольствием прочитал твои стихи и поэмы. Ты – поэт, и этим я сказал своё одобрение. Судить о мере таланта всегда зряшно. Тем более, когда поэт в полном расцвете своих возможностей. А дело читателя, а я в данном случае прежде всего читатель, почувствовать с кем его свела судьба – с поэтом или с рифмованными строчками. Вот я и чувствую в твоих стихах – сердце, добрую душу, богатое воображение и ищущую, страдающую, сочувствующую мысль поэта. Это меня радует, тем более, что ты мой друг и брат.

Спасибо тебе ещё раз за эту радость!

Стихи, переводы хороши. Разумеется, я не могу судить ни о стилистической адекватности переводов, но как русские стихи – они на уровне современного русского стиха.

Предисловие Кайсына тоже прекрасно – просто, дружески доброжелательно и мудро.

Поздравляю тебя и обнимаю!

Твой Нафи Джусойты.
16. 04. 83 г. Цхинвали.

Здравствуйте, Салих Султанбекович!

Из-во «Современник» попросило меня перевести часть из вашей книги. Что я и сделал, ибо стихи Ваши показались заслуживающими внимания. В них есть судьба. Есть Человек. А это, я считаю, главное в поэзии. Высылаю Вам второй экз. Думаю, что Вам их нужно будет срочно разослать по редакциям – стихи, главным образом о войне и всем, что связано с ней и в преддверии 40-летия на них большой спрос.

Я бы и сам кое-что сделал здесь (и, может, сделаю), но сейчас болен, у меня серьёзная травма ноги, а с 1-го апреля уезжаю в Крым долечиваться.

Напишите мне о Вашем мнении о качестве перевода.

Всего Вам доброго.

Анатолий Передреев.
15. 03. 85. Москва.

Суратда: Гуртуланы Салих китап окъуучула бла тубешиуде

Уважаемый Салих Султанбекович!

Известный советский поэт Валентин Сорокин порекомендовал мне принять участие в переводе на русский язык Вашей книги, которая должна выйти в издательстве «Молодая гвардия».

Если Вы не против этого, прошу прислать мне подстрочники на русском языке из этого будущего сборника.

Если Вас устроит мой перевод, мы можем заключить договор с издательством для дальнейшей работы над переводами.

**Анатолий Сенин,
член СП СССР.
г. Рязань.**

Уважаемый Салих Султанбекович!

Одно Ваше стихотворение «Ребёнок греется у вечного огня» отдел литературы отобрал для журнала «Смена». У нас готовится подборка балкарских поэтов.

Всего доброго.

**Зав. отделом литературы
В. Винокуров.
19. 1X. 1985. Москва.**

Дорогой Салих!

В честь дня международной солидарности трудящихся 1-го Мая прими мои самые наилучшие поздравления, счастья в семье и больших успехов в творчестве!

С искренним уважением

**Абдуразак Султанов, зав. отделом оргпартиработы
ЦК Компартии Киргизии.
г. Фрунзе. 1986.**

Гадырлы достум Салих!

Эзууп хем-де эхли машгаланы Агуайып байрамлар болан – 1-нчи Май хеп Ениш байрамы билен туйс йурекден гызгын гутладырын! Хемм энize терк гуан саглык. Бзе дореджизлик устунликлерини арзур эдйэргин! Тэзе душушыклар миессер этсин!

**Анна Ковусов, Ашхабад.
Туркмения, народный поэт Туркменистана.
1989, 25-нчи апрель.**

Дорогой Салих!

Мы благодарны тебе за перевод наших стихотворений на твой родной язык. Экземпляры газеты мы получили. Постараемся оказать услугу за услугу и напечатаем переводы твоих стихов в газете «Надодже».

В конце сентября или в начале октября мы будем в Москве. Ты бы

мог прислать несколько своих стихотворений в Союз Советских Писателей в Москву в Зарубежную комиссию на имя Николая Плишки – это руководитель польской секции.

Газету «Надодже» с Твоими стихами получишь вскоре.
С приветом **Шилкин, Навроцки. (Варшава. Польша.)**

Милый мой брат Салих!

Иду по Трускавецкой (г. Трускавец, Украина – Г.С.), покупаю «ЛР» («Литературная Россия» - Г.С.) и там – ты, твои добрые, умные, крылённые стихи.

Молодец ты. Молодец Саша Щуплов, хорошо тебя перевёл, душу твою показал, всю-всю, как есть – нараспашку.

Хотелось бы встретиться. Но когда и где?.. Навсегда ты понравился мне, мой кавказский брат.

Обнимаю **Евг. Лебков.**
01.12. 86. Сахалин.

Дорогой друг и собрат по перу! Я знаю тебя как талантливого поэта и переводчика. Имя твоё известно во многих странах. В творчестве и в жизни ты поделил боль и радости своего народа и в этом твоё величие. Желаю здоровья, счастья и новых поэтических вершин!

Твой Саид Чахкиев.
16. 12. 1989. Назрань.

Дорогой Салих Султанбекович!

От души поздравляю Вас с выходом подборки Ваших стихов «Мой дом открыт в любое время года» во втором номере нашей «ДН»!

Искренне рад за Вас!

Не забывайте нас!

Да, и пришлите мне, пожалуйста, в редакцию одну-две книги своих – можно на балкарском, включая Ваш перевод «Витязя...», с автографами для нашего подшевного Нурека: «Интернациональной дружинской библиотеке на Нурекской ГЭС им. Л.И.Брежнева от одного из дружинцев...» и т. д.

Хорошо?

Жду!

Всего Вам самого-самого доброго!

Искренне Ваш

Сергей Баруздин.
(Главн. редактор журн. «Дружба народов».)

Суратда: Гуртуланы Салих Тюркню Президенти Демирел, Къарачай-Черкесни культура министри Темирланы Солтан бла. (Анкара, 1998 жс.)

Тбилиси. апрель, 1989.

Глубокоуважаемый Салих Султанбекович!

Главная редакционная коллегия по художественному переводу и литературным взаимосвязям при Союзе писателей Грузии проводит в Пицунде встречу на тему: «Проблемы перевода произведений многонациональной советской литературы на русский язык и их отражение в современной советской критике».

Высылаем вопросник по теме встречи. Мы приглашаем Вас и надеемся на Ваше согласие. Просим сообщить Ваше намерение.

**Председатель Главной редакционной
коллегии Отар Нодия.**

Тбилиси. 15. 04. 87.

Эзиз Салих, салам!

«Лучше поздно, чем никогда» говорят. У меня на сей раз получилось именно так. Ну, ничего. Искушим свою вину, дорогой Салих.

Теперь посылаю Вам два номера нашей газеты с напечатанными переводами твоих стихов и несколько слов о переводчике Шота Руставели на балкарский язык. Переводы стихов Имира Мамедова получились отменными.

Салих, жаль, что и тогда, когда ты был в Тбилиси, мало беседовали, и тогда, когда я был в Нальчике – тоже. Пусть Аллах даст нам возможность в дальнейшем встречаться больше.

Творческих удач тебе!

До встречи. Обнимаю.

Твой Сулейманов (Гл. редактор «Совет Кюрджюстаны»)

Дорогой Салих!

Благодарю тебя за то, что не забываешь, за то, что мой балкарский брат жив и здоров.

Жаль, что мы так редко встречаемся. Издательские дела отнимают у меня очень много времени, из Баку я редко выезжаю.

Хочу сообщить, что твою книгу мы учли в плане редподготовки на 1989 год. Как будет окончательное решение, я тебе сообщу дополнительно. Она пройдет без усилий и препятствий.

Напиши, пожалуйста, какие новости у тебя, как живут твои дети. Надеюсь, что когда книгу подготовим, мы пригласим тебя в Баку. Увидимся.

Успехов и счастья тебе.

**Твой Сабир Рустамханлы.
(Лето. 1988 год). Баку.**

Титоград.
Югославия.

Уважаемый друг Гуртуев!

Будет в мае год тому назад когда мы познакомились в Сараево. Вы, наверно, забыли мой адрес, от Вас ни письма, ни Ваших стихов для детей.

Пожалуйста, пошлите мне Ваши и Ваших друзей стихи для детей на русском языке (подстрочный перевод). Мой адрес: СФР Югославия, г. Титоград, 81000, Стари аэродром, д/ 14.

Сердечный привет

Дюшан.

***Раиса Идигова,
Поэтесса, Ингушетия***

ВЫ – ПЛОТЬ ОТ ПЛОТИ СВОЕГО НАРОДА

Салиху Гуртуеву

Храню я в сердце памятную встречу,
Вы творческий расцвет мне предсказали,
Звучавшие напутственные речи
Изяществом и мудростью блистали.

Творений Ваших дар воспринимаю
Как знаковый посыл для постижения,
И в этом благозвучье обитаю,
Вникая в сущность самовыражения.

Я погружаюсь в исповедь живую,
Сознание в сюжетах растворяя,
Где глубиною смысловой волнуют
Все строфы, Вашу душу изливая;

Вы, следуя лишь истинным заветам,
О сути человеческой вещая,
Добро отождествляете с рассветом,
Закату чёрный путь уподобляя.

Полны неисчислимых бедствий годы,
Застывшие в непреходящей боли,
Когда ввергались целые народы
В пучину затянувшейся неволи.

Присуща мне та боль, что не проходит,
У гибельной черты и мы стояли;
Но до сих пор по судьбам призрак ходит...
Насколько чёрен он – не представляли...

Вы правы! Небосвод высок и светел,
Струится вечно высший свет над нами;
Он наше место на земле отметил,
Чтобы святыми озарять лучами.

Вы просветлить сумели разум многих
Своею родниковой чистотою;
Вселяя дух кавказских нравов строгих,
Не дорожить учили суетою.

Философ и поэт, воспевший скалы,
Что сто веков незыблемо взирали,
Как двигались лавины и обвалы,
И люди в безысходности крепчали.

И сплачивались с песнями в народы,
Восходы за закатами встречая...
Вы тоже восходили сквозь невзгоды,
Высот непокорённых достигая.

Вы – плоть от плоти своего народа,
Признание планеты всей снискали,
И так судьбу направила природа,
Что время и пространство Вы объяли.

1 июля 2007 года.

ЖАНГЫ НАЗМУЛА

* * *

Балгъа кибик, татлыкъсынып къарслагъа,
Сёзге болуп, ач кюнлерин унутхан:
«Жипни – узуну, сёзню уа – кысхасы!»,
Телими болур эди муну айтхан.

* * *

Тынгылауукъ зыбыр сын ташла тура,
Жокъду бизге жетгени от башында.
Тенгине харам ниет тутхан таулу
Бетин иш да кёргюзтмесин башхагъа.

* * *

Кёклюк басханды, тёшек болуп, кёкню
Чертлеуюк, чум, кёгагъач, эчкиагъач,
Чапырагъы акъгъанда, сейир этдим:
Жукъарып къалгъанчады къалын агъач.

* * *

Сакълай-сакълай, сакълауум да чал болду,
Къарачач женгил умутум сал болду.
Элия кюйдюрген терек кёгермез,
Сюймекликни татлы оту тюгенмез.

* * *

Къыйнагъан мени этеди сюймеклик,
Жаныма, чабакъ кёлге кибик, келип.
Къартлыгъыма бет этмеди ол мени,
Уялмай, бузду да къойду адетни.

* * *

Къартха жаш намыс этмесе – иш кырты,
Сюймеклик «Жаш этеме!» дейди къартны.
Нечик устады адамны дыгъылын
Табаргъа ол, тамагъынга тыгъылып.

* * *

Къаным алыкъа, къулакъ сууча, жюйрюк
Сунуп, сюймеклик тохтамайды, жюрюп.
Жашлыгъымда, кёк бутакъчыкълай, келип,
Тюрлендирмегенди энтта кекелин.

* * *

«Сенде терслик жокъду», – дейди суймеклик,
Акъ чорбатдан жашырын къарап, кюлюп.
Сау болсун, алайчыгын биле эсе,
Ол айтыуна кесин атды эсим.

* * *

Челекден салынган сют кёмюк кибик,
Ычхыныргъа аздан къалып, суймеклик,
Къарыусузгъа къарыу бере, кётюре
Келеди ол бийиклеге, кёклеге.

* * *

Тала эркинлигин кёрген тай кибик,
Ол тайчыкъны умуту уа – тау кибик,
Жашил суймекликге уллу кёзлерин
Ачып, суймекликни ауун эследи.

Артха турмады ол аудан, кенгирек,
Бир топ жармаз, окъ да тешмез кёкюрек,
Суймеклик таба сызылды, ал буруп,
Анга энди не жел жокъду, не боран.

* * *

Къарындашха къайырылып къарындаш,
Ортада суу, сюзюлмей, тынчыкъгъанда,
Кечеден тангнга суууп чыкъгъанды таш
Бузулгъан жууукълукъну ачыуундан.

Ахча эди ол жууукълукъну базар
Этерге кючю, къарыуу да жетген.
Мындан ары да жашау былай барса,
Тюнгюл да къал къарындашдан, эгечден.

* * *

Жылы жауун кырдыкны, марокону
Татыуларын келтирди арбазыма.
Жауун булутла, акъ башлагъа къонуп,
Къууат салдыла халкъымы жазына.

Гюллю нартюх ийисни берди жауун,
Саугъа этип, саулукъ-эсенлик тилеп,
Арбазгъа къарап, келинчик акъ жаулукъ
Къысаргъа да унутду бу эргтенде.

Ташха кьоннган букьуну кеси жутду,
Состар ташны ариулугьун баямлап.
Чынар тереклей, ариу болду журтум –
Кёз ачмадым андан уллу байлыкьгъа.

* * *

Кюн таякьла! Мен магьанасын
Ачалмагьан тюпсюз кюбюрчек.
Жарлы анамы босагьасын,
Хакь сурамай, жылытады бек.

Кьыш эрттенде жел сууурады,
Кьышхырны кибики, жаугьан кьарны.
Туугьан жерими сууугьу да
Жаныма жашырынлай кьалды.

Кюн жылыугьа, кьар сууукьгъа да
Кечми кьарап башладым терен?..
Мени кийиклей саулугьум да,
Саным да сагьатланы тергей.

Ауруу борбайгъа кьатылгьанды,
Жумушакь агьачха – кьурт кибики.
Чачын сууда жуугьан талгъа да
Кьарайма, ол да умут кибики.

Ана босагьасын эринмей
Жылытхан кюнню мен изледим...
Жашагьаным кёзге кёрюнмей
Озуп кетмезлигин эследим.

Кюн жылыу – арбазда кьалгьанча,
Кьар да – кьалгьан кибики башлада,
Ызым кьалыр, мен кьорагьынчы –
Жашамагьанма да бош алай.

Жашырынларын кьарны, кюнню
Жашлагьа кьояма, кьызлагьа.
Тюбемесинле ала боз кюлге,
Кырдыкны кюйдюрген кьызыугьа.

* * *

Ай жарыгьы толкьунун кюмюшлеген,
Женгиллиги озгьан Холам суу – сабыр
Болады, кьабурчакь сууу юшютген
Кьолларына Абаны бауур салып.

Эй, адамы! Кёк бла Жер кьошулгъан
Этекледен кетмейдиле булутла.
Быдыркай чыккырны кысхан кьуршоулай,
Этдиле Абаны болмаз умутла.

Сууну кьайры баргъаныны баямы,
Кёк чапыракъ болжалдан алгъа сары
Нек болгъаны ачылмазда да, байгъа
Сукъланмай, толу къазанын асалды.

«Аз эсе да, – кесимики» – деп, кесек
Жерчигин ишлеп бошады ахсутха.
Керек эсе тап жюрютюрге кесин,
Ол жанын да кери этди акьсаудан.

Къарап кьалгъанда да сюргон ашлаугъа,
Тёздю, тауаны ташагъа ыхтырмай:
«Бетинг къара болсун!» демей жашаугъа,
«Терк къорагъын, жашау!» деп да ахтынмай.

КЪАЙСЫННЫ 90-ЖЫЛЛЫГЪЫНЫ КЪУАНЧЫНДАН СОРА САГЪЫШЛА

Сакъды хауа.
Шошду.
Бизге тынгылай,
Шыхыртсыз тюшедиле чапыракъла.
Таула – дууагъа уюгъан таулула,
Дуада уа – Къайсынны да Борагъы.

Кетген кибик тынчайыргъа, кьалкьыргъа,
Арабызда жокъ кеси бу кюнледе.
Ол боллукъ жерде – халкымы кьадары,
Миллетни эски, жангы да кюйлери.

Кюзню ийисин келтирген хауада
Тюрслеп излейдиле кесин кьонакъла.
Андан а ёшюнсют акъылы халкыны
Келеди, кесича, кьаты кьучакълап.

Ох этеди жер бу сыйлы кюнледе,
Юсюнден кьайгъы ауурлугъу кетип.
Жаралы таш сюелди ёкюллюкге,
Къайсынсыз талчыкыгъан белин тюзетип.

Башлада, садакъ окъча, тюз наратла,
Къырылып, урушда солдатла кибик,
Чегем суу азаяды, налатлай
Ол къыргъанланы, Къайсынына келип.

Жерни шулпулагъан боз булутладан
Келеди Къайсынны тунукъ ауазы,
Акъгъан кертмелерине баурланып,
Рахатды агъач кертмени аумасы.

Къайсын ючюнмю рахатды, огъесе
Кёгетиними ата эди жанын?..
Жокъ эди Къайсынны ёзю, ёгеси,
Жерни душманы эди аны жауу.

Кырдыкга салкъын аяз тилегенча,
Жашау тилей кетген эди саулагъа,
Хаят акъсаусуз бармазын билгенча,
Акъсаса да, тилей эди сыйларгъа.

Бир жашауду, деген эди, ёлмезлик,
Ёлмезликча бет жарыкълыкъ, адамлыкъ.
Сюйген Кавказы, урушладан безип
Тургъанда да, жаны этмеди тарлыкъ.

Да айтдыла, Къайсынны юйюнеча,
Жерибизге ол кюнледе келгенле:
Бар болугъуз, Къайсын айтып кетгенча,
Кётюрюгюз халкъы ючюн кюйгенни.

ЧЁМЮЧ

Къоншума жаным кибик, таза шаудан
Къатында къымылдамайды бир чёпчюк.
Жашлыгъым къарап турады ташадан,
Терек артындан, энишгерек чёгюп.

Чапыракъ агъызгъан кюз алгъанды кюч,
Салкъынды шаудан тийрени аязы.
Къолума келип къалды жёге чёмюч,
Ичи да, шауданны кесича, таза.

Жашлыгъым бошатхан болур чёмючню –
Тужур сабы биле-биле ашалып.
Асхабы болдумму экен Мёчюню?* –
Аны айталырла менден ахшыла.

* Мёчюланы Кязим

Кьолум жарашхан этеди чөмючге,
Толса, терк арып кьалады ансы кьол.
Дауум жокьду таркьяя баргъан кючге –
Кьарыусузгъа жумушчу болгъанды ол.

Ичаллыгъым тенгли алдым шаудандан,
Намысы тѣпшемдеди – тобукъланып.
Ауаз берди манга кюнлюм кьауданлыкь:
Ашыкьма – бардыла да туудукъларынг.

Ашыкьмайма...
Халкьымы макьамы – сау,
Кьар ышарады хар эртген башлада.
Кюндюз сыртлада ойнакьлайды кьаншау*
Кече кьырау кьонады жабышмакьгъа.

* * *

Болгъан базарланды.
Хар зат – тѣгюлюп.
Гым жарлыны алып кьойдула ахын.
Адамланы уа бийлепди тюнгюлюу,
Бетлеринде кьош ишлепди мудахлыкь.

Сатханла – кѣп, алаллыкьла – аздан-аз.
Тансыкь этди отун отну мыдыхы.
Ауазын кьоюп кетди учхан кьанкьаз,
Аязлы ауазын аулап мудахлыкь.

Тарых жырланы тереннге ашырып,
Женгил жыргъа табылдыла мулжахла.
Сабийлени, жетишмейин ашлары,
Кѣзлеринде уюп кьалды мудахлыкь.

Уруш жели умутуму элтген – мен
Келир кюнюм боллукь суннганма тахлыкь.
Кьарасам а: тенглик – юзюлген тьюме,
Кьара сом да болмай кьалды татахлыкь.

2007.

* * *

Заман, боран бюкген тереклей бола,
Бермейди кырдыкны жашил татыуун.
Заман былай барлыкь эсе, – оюла,
Тамбла миллетим кьайры атылыр...

* ариу ат

Саламгъа сирнек тартырыкълай бола,
Тилибизге тюшдю эсе уа къоркъуу,
Байлагъа не берлик болур да байлыкъ,
Чакъгъычдан окъуна къабынады къуу.

Сёзюмю ангылатыргъа нёгерим
Къатымда туююл эсе, хауам кибик,
Сора къауданланырла да ёргеле,
Жарлы жаным хаудан сынар кемлик.

2007.

* * *

Холам суу бир жаз кюн тикленди,
Башланы акъларын тебрете,
Мени ол тырмандан – тюклерим
Мыйымы аяусуз тепдире.

Манга да, санга да – эшиги, –
Кёзюню акъларын агъартды,
Къопхан кюн эриусюз ишлеген
Жаргъелни ташларын таралтып.

Холам суу айтады санга да,
Жагъада ташына да – туура:
Жашау хар кимге да саугъады,
Кереклиди аны унутхан.

Ууаз да береди Холам суу,
Жагъада кырдыгын да сыйлай:
Чексиз багъалыды Хорлам сын,
Ананы сютюню сыйынлай.

Сёзю Холамны аманатды,
Аманатча жерге кырдыкла:
Тангны атханы аламатды,
Аны бек сыйлайды къартлыгъым.

Кюнню татыуу балхамыды
Кюнлюмню бийлеген тюртюню:
Мени учунган илхамымды –
Керек кюн тенгиме тюбеген.

Къыйы тютюнню унутханбыз,
Кёзюбюз жилимазча болдукъ...
Алай а исси да къапханбыз,
Жерни кёк аямазча болуп...

* * *

Дарман жокъду суймеклик кюйдюреннге.
Кёк чырандан келген суугъа къайтыу жокъ.
Къарама, жаным, озгъан кюнлеринге –
Тюрленмезге – озгъан ишден къаты жокъ.

Озгъан кюнню окъулгъанды талкъысы,
Кязимлесек, жангыз терек бау болмаз.
Озгъан заманы бар болур халкъынгы,
Келечекде ол тюрленмез, ол онгмаз.

Ол онгмаз, ол тюрленмез, иште сени
Бар болса тюйчюк тенгли бир юлюшюнг,
Сора, жаным, келлик тёлю излесе, –
Зыраф тюйюлдю бюгюн этген ишинг.

* * *

Тюпге урдунг, кючлю – къарыулунуча,
Чёпбаш этдинг, курт терекни этгенча,
Жашаууму этдинг, элек – суунуча,
Жашар кюнюм ёнкючге берилгенча...

Бу дунияны тюйюлмю эдим ёзю?
Кёрмедим, ёгеси эдим эсе да...
Жахил суймекликгеде мени сёзюм...
Къалай ары болуп кетди кеси да?..

* * *

Танг жарыгъы тёшекден къобарады
Кёз ачаргъа дуния жарыгъына:
Кюн – чыгъа туруп, бата баргъанда да,
Жаягъын салады тау жаягъына.

Ана эрикмегенча сабийинден,
Жаз эрикмеген кибик жашилликден,
Кюнюм, эринмей, сылайды бийикден,
Жалан бутакълагъа да эшилгенлей.

Жангъдан туугъанча болуп анама,
Къапланнганча кезлеу чокъурагъына,
Эртген сайын чыгып кюнню аллына,
Сылайма кюн керекли къауураланы.

О, къудурет!
О, табийгъат! –
Устазла!

Биз да – сизде бир каполбуз, бир чирчик.

Алай, бар сизге этгенле усталыкъ,
Алайла ючюн тилейме кечимлик.

* * *

Жарыгъын салды ай жашил талагъа,
Тамбла уа кюн да уппалар аны.
Тилегим барды Аллахууталагъа:
Бердинг эсе, бизге къой ол таланы!

Танг ала кырдык силкинди талада,
Кёклюгюн кёкге иерге хазырда.
Жаным, нечик бирлик барды таулада
Деп, къууанайыкъ къышлада, жазлада.

Кёк тала – уллу кёкню туурасында,
Суймеклик туурасындача жүрекни.
О, къудурет!
Мени бир кёп сынадынг,
Тапдыргъан а эталдынгмы жерими?..

Акъ къарны тазалыгъы

Туудукъчугъум Азретге

Сени тууарынгы сакълап тургъанча,
Къар да кёп сакълатханды быйыл кесин.
Намыс бийикликни тутхан таулача,
Жашауунг бар элге алай кёрюнсюн.

Бу акъ къарны тазалыгъы кибик, жан
Тазалыгъынг сенден да алгъа болсун.
Халаллыгъынг ишлеген жоллагъа жар
Оюлмасын, халкъынг да – болмай баусуз.

Сабийине ол сёзню айтхан ана
Неда ата – жашына алгъыш этген –
Тилейдиле: къоба келгенлей жанын
Санга къаратсын кюн тыякъ хар эрттен.

Айхай, толуп барсала уа тилекле,
Абаданнга намыс болур кичиден;
Жаны барны жашау кеси элекден
Ётдюреди, айыртламай кишини.

Жарыкъ атхан тангнга окъун ёкюне,
Мууал болуп кёрюне кёк чапыракъ,
Сени атанг аппангы кыйын кюнюн
Бойнуна алды, ёлюмню къачыра.

Санга уа, терекден тюшген чапыракъ
Тенгли бир да тюбемесин ауурлукъ.
Туурангда чегет терекле чакъсынла,
Аязча, женгил кетип ауарала.

Уллу Аллах кем этмесин факмуну,
Бергени бар эсе, сени жарата.
Бу ариу къаргъа къарап жаздым муну,
Сенчигими гау-гауна жан ата.

Арпа элек бла суу келтиргинчи,
Бир изарны кёзю тиймесин санга;
Кёкге къауура басхыч ишленгинчи,
Аман кёз туйрелмесин босагъанга;

Тюпсюз челек бла суу келтиргинчи,
Къара сабан сюрюлмесин ызынгдан;
Аппангы атасы бери келгинчи,
Игиликге сагъыныл хар ауузда.

Тынчайгъанынгда, киштикча, – жукъучу,
Кёзлеринг да, аны кёзюча, – жютю,
Жарсыгъанны къатына жанынг, учуп,
Анга болушур заманчыкыгъа – жетип,

Адамлагъа атынг алай айтылгъан
Болуп ёсгюн, тенглеринге къууанчха;
Жууукълукъну билип, тогъуз атагъа
Ачык болсун, элингеча, къулачынг!.

26. 01. 2008 ж.

АДАМНЫ ЖАШАУ КЕСИ СЫНАЙДЫ

*Черкесланы Маштайны жашы
Георгийни юсюнден хапар.*

Философланы кёбюсю тарых ил-мугъа саналыр амалы жокъду деген оюмну бахчасын сюредице. Нек дегенде, илму дегенинг болуннган шартланы, жашау ышанланы кертиликлери бла байламлы болады жаланда. Биз а, бусагъатда жашагъанла, озгъан заманланы теренлерин ачыкъларгъа не бек кюрешсенг да, ол кезиуледе болгъан

жамауат жашауну юсюнден хар заманда да бирча керти шартлагъа тюбеп къалмайбыз. Биз тинтип ангыларгъа кюрешген заман бизден не къадар узая баргъаны сайын, ол заманлада болгъан ишле да, башлары бир тёлюден бир тёлюге кёчген хапарла жабылып, жомакълагъа, таурухлагъа айланнганча болуп барадыла.

Бир-бирле уа, керти тарыхны заманны кесинде жашап тургъанла, болуннган затланы кеси кёзлери бла кёргенле жазып, белгилеп къойсала, ма ол болады керти да тарых дейдице. Ол оюмгъа эс бурургъа да боллукъду, алай ол амал тарыхха тамамды деп къояргъа да жарарыкъ туюнюддю. Нек дегенде, бизни къайсы бирибиз да кеси кёзюбюз бла кёрген ишлени башха тюрлю ангылайбыз, алагъа кесибизни билимибизге, эсибизге кёре багъа бичебиз. Бир ниетге келип къалгъан бек къыйынды.

Болсада, сёз «таурухланы», «жомакъланы» юслеринден башланды эсе, мен аланы бизни биргебизге жашап тургъан бир адамны юсюнде сынап кёрюрге сюеме. Мен ол адамны келир заманлада аты таурухлада айтыллыкъ адамгъа санайма. Анга тюбегеним, аны бла ушакъ этгеним, аны оюмларына тынгылагъаным – была бары да мени ол оюмуна шагъатлыкъ этерге боллукъдула. Мени ангыламагъан болса уа, ол адамны башында «болуннган ишлеге хар адам да кесини билимине, акъылына кёре багъа бичеди» деген оюмуна дагъыда бир кере къайтсын.

Тарыхны юсюнден айтханда уа, аны баш илишанларын, ышанларын, шартларын заман кеси туура этеди. Анга сёз да жокъду.

Черкесланы Георгийча, аллай адамла уа жашауну бек магъаналы кезиулерине багъа биче да, экономика, политика тюрлениулени жамаутха хаталарын-хайырларын ангылата да билгенледендице. Георгий озгъан ёмюрюбюзню ортасында жамауат, политика жашауда кесин халкъгъа игилик бла танытхан къуллукъчуладан бириди.

Къысхасы бла айтханда уа, аны битеу жашауу кёп уллу ишле, къыраллыкъ тюрлениуле болгъан жашауубузну кюзгюсюддю. Аны юсюнден айта туруп, кёз тууранга эсли адамны, къайсы миллетге да бирча суймеклиги

болгъан, келир кюнлени кьолайлы боллукъларына толу ийнанган инсанны сыфаты келип къалады.

Не сёз, Черкесланы Георгий бу чайкъа, тутхучсуз дуняда, бюгюню бла тамбласы тюбемей къалыргъа окъуна боллукъ заманда кесине бир жорукъ тохташдырып къойгъанды: кесини бетин тас этмезге, башхалагъа да хурмет этерге, кыйыйн болумланы адамыча кётюре билирге, жашау жолда чырмаула тюненеден неда андан да эрттеледен башланган угъай, къалыубаладан бери келгенлерин, бюгюнлюкде тауусулуп, юзюлюп къалмазлыкъларын терен ангыларгъа, ишин да анга кёре этерге.

Миллетлени барын да бир кибик кёрмеклик – Черкесланы Георгийни адети, ата-бабаларындан бери да бузулмай келген. Ол алайды. Болсада, аны малкъар халкъны сёзюне табылгъан, ишине берилген иги келечилеринден бирине да санаргъа боллукъду. Ол халкъына кьолундан келгенни артха салмагъанлай кьуллукъ этеди.

Георгийни айтханына кёре, Черкесланы тукъум тамырлары бек теренлеге кетеди. Жигит аскерчиле ёсдюрюр ючюн добар сабийчиклени урлау адет жюрюген кезиулеге. Къабартылымы, черкеслими, ким билсин, аллай бир сабийни Огъары Малкъаргъа келтирсе керек. Черкеслары деп тукъумгъа алай аталгъаны да андан болур, эштада.

Хапаргъа кёре, артдалада Черкесланы юйюрге туугъан тёрт къарындаш болгъанды. Къарындашладан таматасы юйленгенде, келини биринчи кечеси бий улулагъа тийишли болгъаны бла келишмей, ол умут бла келген бийни ёлтюреди. Аны себепли Черкесланы битеу юйюрлери бла Огъары Малкъардан кыыстайдыла. Бир къарындаш

Суратда: Георгий Тёбен Чегемде

Къашхатауда орналады, экинчиси – Жемталада, ючюнчюсю – ол бийни ёлтюрген – Эски Черек элге къачады. Аны аты Дзуган болады. Ма андандыла Эски Черек элде жашагъан Дзуганлары, Черкесланы къан жууукълары. Къарындашланы бек гитчелери уа, дин ахлуладан болуп, адам ёлтюрген таматасыны гюняхларын жулур муратда Меккагъа жаяулай кетип къалады. Ары кетгени белгилиди, андан бери аны аты-чууу да жокъду.

Георгийни ана жанындан жууукълары холамлыладыла. Ала къабартыгъа кёчюп, ол миллетге ётюп кьалгъандыла. «Мени анам къабартылы эди», – деп эсгереди Маштайны жашы Георгий, – биз 14 сабий болгъанбыз. Мен жетинчилериме. Тамата къарындашым Сарыбий Уллу

Суратда: Георгий бла Залиханланы Михайил

Ата журт урушда кьаты сермешгенледен болгъанды, анга 4 орден берилгенди, башха тюрлю дагъыда 10 кьырал саугъаны иеси эди. Днепрден сермешле бла ётгени ючюн Совет Союзну Жигити деген сыйлы атха кёргюзтюлюп, ол кезиуге халкыбыз кёчюрюлюп болгъаны себепли, ол анга аталмай кьалгъанды. Аскербий – аны кичиси – Бабугент элде устаз болуп тургъанды, артда Нальчикде профтехучилищени директору болуп ишлегенди. Эгечибиз Мариям кёчюрюлген жерибизден – Кьыргъыздан бери кьайтмагъанды, анда кёп жылланы республиканы жарыкъландырыу министрени экинчиси болуп тургъанды. Экинчи эгечибиз Елизавета республикалы полиграфкомбинатда кёп жылладан бери ишлейди».

Георгийни кьарындашлары – Залимхан, Анатолий, Хасанбий, Мухамед, дагъыда бир эгечи Людмила, хар бири бирер усталык алып, ишлеп, кеси кыйынлары бла жашагъан адамладыла. Сёз ючюн, Анатолий – агрономду, эл-юлк илмуланы кандидатыды, Эл-мюлк илмуланы битеусоюз академиясыны алим секретарыды.

Дагъыда бу юйюрню юсюнден айтырча бир белгили шарт: бу юйюрню бирге жыйылып кёрген былада кёп миллетлени келечилери болгъанларын эслерикди. Келинлени, киеулени араларында татар, мордва, кьыргъыз, орус, дюгер эмда башха миллетлени келечилерин табарыкьды.

«Биз, бирге жыйылсакъ, орусча сёлешибиз, – дейди Георгий, – алайсыз бир бирни ангыларгъа амал болмай кьалады. Битеу алып айтханда, бизде 14 миллетни келечиси, жан бла тёммек кибик, бек татлы кечиндиле.

Бу юйюрде не заманда да жарашуулукъ, бир бирни толу ангылау, бир бирге себеплик этиу дегенча, алай адамлыкъ шартла кёп жылланы тюрленмей тургъан жорукъла болуп кьалгъандыла. Аталадан балалагъа, балаладан – туудукълагъа ёте келген. Андан уллу насыб' а кьайда юйюр-

ге. «Жашауда бек кыйналган кюнлерибизде да бир бирге кыйырылыу болмаганды, ол угъай да – не заманда да бир бирге билеклик этерге хазырлыкъ алжаусуз жюрютюлгенди», – деп эсгереди Георгий.

Кертиси бла да, Маштайны жашы Георгийни жашау жолуна къарай келгенде, аны жолу бек ныхытлы болганды, алай жууукларыны, ахлуларыны болушханлары анга этген муратына жетиуню жолун ишлегенди. Къыргъызстанда орта школну бошагандан сора, туугъан ташына къайта келгенлей, Георгийни аскерге аладыла. Юч жыл аскер къуллугъун тынгылы этип къайтханлай, 1960 жылда Къабарты-Малкъар кырал университетни эл мюлк факультетини зоотехния бълюмюне окъургъа киреди. Аны бошагандан сора ол, кесини усталыгъына кёре, ишин Зольск районну «Кичибалыкъ» совхозунда зоотехник болуп башлайды.

Ол мюлкде эки жыл ишлегенден сора, жаш специалистни къураучу хунерин эслейдиле да, республиканы оноучулары аны Бахсан районда «Эльбрус» совхозгъа директор этип иедиле. Георгий ол кезиуде, кечесиюню да иш юсюнде кетип, аны бла да кълмай, малланы къумаларын игилендириуню юсюнден илму иш жаза болады. Кесини жигерлиги, ишине суймеклиги, биягъында айтханыбызча, къураучу хунерини хайырындан «Кичибалыкъ» совхозну кёрюмдюлерин битеу республикада да игиге сагъына турурча этгенине къууанып, илму ишин да чегине жетдириуню къолгъа алгъанлай, жер алышыргъа тюшеди. Алышыргъа суймезден алышды. Къорууларгъа хазырлай турган диссертациясын къояргъа тюшдю. Нек дегенде, жангы совхозда, жангы жерде дейик, ишни къолгъа кбаты алмай амал жокъ эди. «Мени, – дейди Черкес улу, – адамланы ишден кыыстау дегенча, аллай амалланы хайырлануу адетим болмаганды бир заманда да. Жангы совхозда коллектив бек иги коллектив эди. Алай низам дегенден бир тюрлю ангылау жокъ эди. Алайчыгъын тюзетмей иш барлыкъ туююл эди. Ол себепден ишни ол жанына асламыракъ эс буруп, кбаты низам орнатыуну къолгъа алдым. Мен бу совхозгъа, «Эльбрус» совхозгъа, келгенде, анда 8 минг ууакъ мал, мингге жууукъ да тууар мал, бир 300 – 400 ат бар эди. Артда, мен андан кете туруп, 4700 тууар мал, аладан да бир минги – ийнек, 30000 къой болганды. Мен биринчи орденими да – Сыйлылыкъны белгисини 1-чи даражалы орденин – анда алганма. Урунууу Къызыл Байракъ ордени да анда берилгенди манга. Мюлкню айнытыуда болдургъан жетишимлери ючюн, совхозну коллективине уа партияны Ара Комитетини Къызыл байрагъы берилгенди».

Черкес улуну ол совхозда ишлеген кезиуюню ичинде аны бир адам бла да, ортада кълкъалдылыкъ орналырча, сёзю болмаганды. Хар жерде да, совхозну хар бълюмюнде да бир бирни ангылау, жарашыулукук от башында болганды. Совхозну аягъы юсюне бола барлыгъына анда ишлегенле бирден ийнангандыла. Ол ийнаныу а Черкес улу бла байламлы эди.

Кертиси бла да, аллай бирликни, бир бирни ангылауну хайырындан совхоз республикада алчы мюлклени санына къошулганды. Маштайны жашы Георгий анда ишлеген ал тёрт жылны ичинде совхозну 9 адамы тутхан ишлеринде болдургъан жетишимлери ючюн орденлеге бла майдаллагъа тийишли болгандыла.

Айхай да, ол махтаулукук мюлкню башчысыны усталыгъыны, аны

хар адамгъа да бирча эс бургъаныны, къайгъыргъаныны хайырындан болгъанын битеу коллектив биле эди. Ишчи кийимледен башлап, адамны ишлеген жерине дери да ол эс бурмагъан бир зат да къалмай эди.

9 жыл ишлегенди Черкесланы Георгий ол совхозда. Жылдан-жылгъа мюлкню экономика болуму бютюнда кючлене, адамланы энчи жашаулары да къолайлы бола. 1977 жылда уа Черкесланы Георгийни ол жыл жангъадан къуралгъан «Птицепром» трестге таматагъа саладыла. Экономика атламлары уллудан-улла бола баргъан, хар затны кеси къолу бла къурагъанча, алай къурагъан мюлкюнден, айхай да, кетерге суймез эди ким да. Черкесланы Георгийни иши да алай эди. Къуралгъан мюлкден кетип, жаппа-жангъадан жангы мюлкню аягъы юсюне суюе алай тынч туююдю. Ол себепден Георгийни жангы ишге суююп кетмегенине сейир этерге да тюшмейди. Алай, республиканы оноучулары бир айтдыла эсе, аллай уллу ийнаныу бар эсе адамны къураучулукъ хунерине, сора ол ышаныуну табанлап турургъа да жарамайды. Георгий аны ангылайды да, унамаздан барады республикада жангъадан жаратыла тургъан къанатлычылыкъ ишни къолгъа алыргъа.

Москвада жангы ишине салыуну юсюнден сёз баргъанда, Черкес улу айтханды, иш бла шагъырей болур ючюн бир да къуруса да бир къанатлычылыкъ фабрикагъа ишчи этип окъуна ийигиз деп тилегенди. Ишчи этип аны бир жары да иерик туююл эдиле, ийген да этмедиле, алай шагъырей болургъа онг а бердиле. «Юч кюнден сора мен республикагъа къанатлычылыкъ жаны бла «уста» болуп келдим, – деп ышарады Черкес улу. – Кеси къолубуз бла ызлагъан проектлеге кёре, Бакъсанда, Нартаанда юй къанатлы фабрикала ишлейбиз, республикалы да бир фабриканы къурулушу бардырылады. Алай бла къанатлычылыкъны айнытыуну бир тутхучлу ызы къуралады. Энди кереги уа кесибизни адамларыбыздан къанатлычылыкъ жаны бла усталарын юйретирге керек эди. Ол кюнде мен Партияны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары Т.Къ. Мальбаховха сормагъанлай кирип барып къалыучу эдим. Ол бек болушханды манга ол заманлада. Мени Эл мюлк министрни заместителине ийген бир кезиучюк да болгъанды, алай толу 2 жыл да озгунчу, артха, «Птицепромгъа» къайтарадыла. Министерствода – къуру къагъыт иш, мында уа – керти иш. Мен суйген да ол...

1991 жылда КъМАССР-ни Баш Советини сессиясында Черкесланы Маштайны жашы Георгийни республиканы Министрлерини Советини Председателине саладыла. Аны юсюнден сёз кюнлени биринде Георгий кеси да сакъламай тургъанлай чыгып къалды. Заман бек къыйын эди. Ангылашыныусуз. Чайкъа. «Политиканы бир заманда да суймегенме мен. Алай республиканы ол замандагъы таматарлары, ол хапар белгили болгъандан сора уа – нёгерлерим, тенглерим да къоймадыла да, бардым. Нёгерлеримден артыкъда бек Тырнаууз комбинатны ол замандагъы таматасы Мызыланы Далхат, Элбрус районну таматасы Будаиланы Абдуллах, комбинатны баш инженерни Жаболаны Махмуд, ол заманда Басма, полиграфия эм китап сатыу жаны бла къырал комитетни таматасы Гуртуланы Салих, ортагъа алып, манга бой салдыргъынчы, ол «къуршоудан»

ычындырмадыла. Негерлерим аллай бир тилегенден сора, республиканы таматалары да мени жанлы болгъанларын кѳргенимден сора, ишни кѳлгѳа алдым».

Иш а бек кѳп эди ол кезиуде. Бек башы – малкъар халкъны толусу бла акълау эди.

Халкъланы орталарында къаугъа чыгъарыргъа, болмагъан жерледе чурумла излеп, миллетле аралы халланы тентиретирге кюрешгенле да кеслерини муратларын жашауда бардырып башлагъандыла. Республиканы ары дери ишлеп келген жолун да суу ашар даражагъа жетипди. Черкесла-

Суратда ондан солгъа: Георгий, Залиханланы Хусей, Къарачай-Черкесни биринчи Президенти Хубийланы Владимир таулада

ны Георгий ол жылланы кѳлю толуп эсгереди. Малкъар халкъны акълауда этилген ишлени, бардырылгъан мадарланы иелери боллукъла асламдан, аслам чыгъып башлайдыла. Керексиз хапарладан сора кѳолларындан абери келмегенле окъуна юйлери тенгли таш кѳтюргенле болуп чыгъа эдиле халкъны юсюнден сѳз баргъанда.

«Малкъар халкъны толу акълауну юсюнден Россей Федерацияны Правительствосуну 546-чы номерли Бегими къабыл этиледи. Ол Бегимни бек алгъа мында республиканы Министрлерини Советинде юрист бѳлюмню таматасы Дугуланы Фатима, Къырал планны председателини ол замандагъы экинчиси Гочаланы Музафар, бизни министерстволарыбыз эм башха къырал махкемеле уллу иш этгендиле. Аны юсюнден комиссия да къуралады. Аны, комиссияны, къауумунда къырал къуллукъчуладан сора да жамауат биригиулени келечилери, юристле, экономистле да боладыла. Анда ким къаллай бир гѳренке тартханын былайда айта туруп кереклиси жокъду. Алай мен бюгюн жамауатыбызны туурасында айтыргъа боллукъма: малкъар халкъны социально-экономика эм политика жаны бла толу акълауну юсюнден ол 546-чы номерли Бегимни кеси кѳолум бла жаз-

гъанма, анга кесим къол салгъанма. Бизни республиканы ол замандагъы министрлери Сохов, Шеожев, Сохроков, Альгудов ол иште бек жараулу болгъанларын айтыргъа керекди. Жаланда бир жылны ичинде 37 минг ишге къаралып, анга кёре ол адамланы акълау жаны бла оноу этилгенди. «Нальчик» къонакъ юйде эки отоуну хаухлукъгъа алып, компьютерле орнатып, алай бла Ич ишлени министерствосуну адамларына тап онгла къурап, битеу акълау ишлени алай бардыргъанбыз. Ол заманда Ич ишлени министрени экинчиси болуп тургъан Эндрейланы Магъазали бизге бек болушханын айтмай болмайма.

Мындан арысында этиллик ишле бары да республиканы Правительствосуну къолундадыла. Бюгюнлюкге дери да малкъар халкъ толу акъланмагъанды, алыкъа Чегем, Холам-Бызынгы районла къайтарылмагъандыла. Биз ол заманлада Черек районну къайтардыкъ. Прохладна районну бла Лескен районну жангъдан къурай туруп, малкъар халкъны толу акълауну ишин этип, башда айтылгъан эки районну къайтарыуну юсюнден сёзню салгъан эдик. Алай ол сёзюбюз ётмей къалгъанды. Анга да бир болмачы сылтау табылгъан эди».

Энчи-энчи адамланы акълау жаны бла да кёп къыйынлыкъла тюбегендиле. Ишни керексизине созуп, чайнап, битдирмей туруу адетле не заманда да бола келгендиле. Ол иште да болгъандыла аллай «жумушчукъла». Сёз ючюн, Георгий айтханнга кёре, 34 Союз министерство бизни малкъар халкъны акълау жаны бла республикада этилген мадарлагъа ыразылыкъларын билдиргендиле, РФ-ни Юстиция министерствосу уа унамай къойгъанды. Ол министерство алай нек этгени бюгюн да белгисизди. Черкесланы Георгий РФ-ни ол замандагъы министри Юрий Хамзетович Калмыков бла тюбешгенден сора, ол министерство да бизни оноуларыбызгъа изим береди. Ол ишни юсю бла Виктор Степанович Черномырдин бла да болгъандыла тюбешиуле. Россейни Правительствосуну башда сагъынылгъан 546-чы Бегими хазыр болгъанда, Черкесланы Маштайны жашы Георгий чакъырып, бизни Президентибиз Коков Валерий Мухамедович Москвагъа барады. Ол бегимге къол да ол салады. Георгий алай этилсе тап боллугъун ангылагъан эди.

«Алай бла, – дейди Черкес улу, – Совет Союзда эм Россейде да сюргюнлюкню сынагъан халкъланы ичинде малкъарлыла биринчи болуп акълангандыла. Ма олду мени ёхтем этген».

Кёп тюрлю хапарла да жүрюгендиле ол жыллада: халкъны аты бла келген ахчаны хылы-мылы этгендиле, урлагъандыла дегенча, аллай жүрекжар сёзле жайылыр ючюн къалмагъандыла. «Менде уа, – дейди Георгий, – хар сом къайры кетгени жазылыпды. Болмачы сёзлени жайгъанла уа кеслери тюбесинле терсликлерине. Кёчюрюлгенде мында къалып къалгъан мюлклер ючюн таулула 500-шер минг сом алгъандыла. Ол иште бизни биринчи Президентибиз В.М. Коковну уллу къыйыны болгъанын айтыргъа керекди.

Битеу да ол ишлеге деб а 3 миллиард сом ахча къоратылгъанды.

Дагъыда бир айтырыгъым барды: Огъары Малкъаргъа баргъан жолда къая тешилгени, Хасанья элге кирген жерде кёпюрге, алайлада жолланы

кенгертиуге бла тапландырууга кьоратылган 19 миллиард сом, болмачы хапарлада айтылганыча, бизни халкыны ахчасындан угъай, Россейни МЧС-ыны таматасы С. К. Шойгуну оноуу бла ол министерствону бюджетинден алыннганды.

Бизни ахчабызгъа уа Огъары Малкъарда ретранслятор, башха эллед сабий садла, школ, дагъыда кёп башха мекамла ишленгендиле, бузула барган жолла тапландырылгандыла».

Этилинген ишлеге къараганда, Черкесланы Георгий халкындан уяллык туююлду дерге боллукъбуз. Айтырдан болсагъ а, ол Къабарты-Малкъарны Министрлерини Советини таматасы, аны бла байламлы уа – боюнунда кьуруда малкъар халкъ бла байламлы жумушла угъай, битеу республиканы экономикасы ючюн жууаплылык да болганын эсге алсакъ, ол республиканы, эски чалман гытылай, жантайып, ауаргъа жетип турган мюлкюн аягъы юсюне сюеуге уллу кыйын салганын керлюкбюз. Озган ёмюрню 90-чы жылларын кёз туурасына келтираллыкъла бар эселе, биз башда айтхан затланы ангыларукъдыла.

Бюгюн да Черкесланы Маштайны жашы Георгий республиканы мюлкую, адамы ючюн да къайгырыудан кенгде туююлду. Бюгюнлюкде ол Россей Федерацияны Пенсиячыларыны союзуну къабарты-малкъар бёлюмюне башчылыкъ этеди. Къарт-къарыусуз адамланы юслеринден къайгырыу, аланы жумушларына жарау, республикада тынчлыкъ, ырахатлыкъ, жарашыулукъ болур ючюн жамауат кымылдаулагъа тири къатышыу дегенча, аллай магъаналы ишле кёп кючно, заманны, сабырлыкъны, оюмлукъну излейдиле. Быланы барында да ол бет жарыкылы бола келеди, насыпха. Ол, кёп кырыл саугъаланы иеси болгандан сора да, КъМР-ни Эл мюлкюню сыйлы кьуллукъчусуду, Россейни Табийгъат илмуларыны академиясыны академигиди, Уучуланы Россей союзуну сыйлы члениди, Халкъланы Шуёхлукъларыны орденин, Урунууну Къызыл Байракъ орденин, Сыйлылыкъны Белгисини орденин алган жамауат кьуллукъчуларыбыздан бириди.

Узун сёзню кысхасы, Черкесланы Маштайны жашы Георгий республиканы жашау тарыхын кеси кьолу бла ишлей келген жашларыбызданды дерге боллукъбуз. Ол а не аз да ётюрюк боллукъ туююлду.

Ма аллай адамны юсюнденди бизни бу хапарыбыз.

Ольга МАЛЬБАХОВА,
КъМР-ны радиосуну баш редактору.

МУСТАФИР

Бюгюнледе Жеттеланы Мустафирге 70 жыл боллук эди.

Ол кече Шарипа кыйынлыны, эки сабийи бла юй жумушларына къарай, хата келликди деп, эсинде да жокъ эди. Эшик, асыры кьаты урулгъандан, безгилеринден чартлагъан эди. Бандитле юйге суху кирдиле, ала бла бирге уа – бюгюн да акъылынга сыйынмагъан мурдарлыкъ. Эрттенликде, кьоншула тюп-баш болгъан юйге киргенлеринде, анасыны бла тамата къарындашыны ёлюклерини арасында юй тюбюнде кьапланып тургъан экижыллыкъ сабийни кёрдюле. Ол жашчыкъ Жеттеланы Мустафир эди...

Аны атасы Зекерия Смоленск тийреде жоюлгъан эди. Бир жыл озгъандан сора уа 1944 жылны 8-чи марты да жетди. Ол кюн тюшген къара палахха Шарипа кьолунда юч сабийи бла тюбеген эди. Быллай кыйынлыкъ Шарипадан кёп да онглуракъ адамланы окъуна кюл этерик эди. Джалалабадда жангыз ана, тигиу эте билгенини хайырындан, аз-аздан жашауун къурай башлагъанды. Сабийлерин кечиндиргени бла кьалмай, жууукъларына, кьоншуларына болушургъа да кьолундан келгенди.

Бар палахла артда кьала, жашау къурала барады дерча эди. Алай кыйын кьадар бу ишни суйген, жарыкъ адамны ызындан болгъаннга ушады. Шарипача тиширугъа сукъланнганла не заманда да болгъандыла. Анга аны ариулугъун, жарыкъ ышарыуун, жашау берген кыйынлыкъланы хорлай билиуюн, азат кылыгъын кечалмагъандыла.

Бир аман иш артда кёп аманлыкъланы туудурады дейдиле.

Экинчи дуня урушну оту жер шарыны адамларыны асламысын кьозгъагъан эди. Бу уллу, ачы кьозгъалыуну кьан толкъунлары Мустафирни эм аны къарындашларыны атасын, Шарипаны уа суйген эрин сюрюп кетгендиле. Малкъарлыланы, башхаланыча, кёчгюнчюлюк азабына тюшгенлери, ол кюйсюз, аман ишни андан ары атламлары эди. Бу кьанлы кече Мустафирчик аны кеси кёзлери бла кёрдю, анасын эм къарындашы Жамалны тас этди. Бирси къарындашы Камал ол кече жууукъларында кьалгъан эди. Ол аны ёлумден сакълагъанды. Алай ёксюз къарындашлагъа тюбеширге тюшмеди. Мустафирни детдомгъа бердиле. Ол детдом а акъылбалыкъ болмагъан аманлыкъчыла тургъан юй болуп чыкъды. Мустафирни этинде кьалгъан бичакъ тапла – аны урланнган сабийлигини тамгъаларыдыла. Анда тургъан жылла, биринчи кюнден башлап, жанын сакълауну дерслери болгъандыла.

Бир кере «тамагаракъла» Мишаны биргелерине базаргъа созуп келедиле. Анда бир кьарт кыргъызлы кьатынны сатхан «нанларындан» урларгъа буюруп, кеслери дувал артына бугъадыла. Урларгъа юйрен-

меген жашчыкъ, сѣсюз, жумушун тап мажаралмагъанды. «Нанны» сермегенди да къачханды. Сатычу къатын, дуняны къаргъышын къуя, ызындан чабады. Битеу базар дауур болады. Арыкълыгъы, ырахынлыгъы кѣзге урунган сабий, къачып бара, ол «нандан» къабаргъа кюреше эди, къутулса, «нѣгерлери» аны анга къоймазлыкъларын билип. Тутулгъанда да ол ашаргъа кюреше эди. Къыргъызлы къатын, жаланаякъ сабийни адам ийнанмазча арыкълыгъын кѣрюп, я Аллах, муну ичинде жаны да къалай тура болур дегенча, сейир эте, ачыуун, дертин ташлады. Не аллыкъ эди ол бу харип жандан. Огъесе жанымы ауруду бу къатынны, араларында бир белгисиз ангыламлыкъ туууп?

Тамата тѣлюню кѣчгюнчюлюк хапарларына тынгылай, адамны къадары бир юзmez бюртюкню багъасын тутмагъанын сезесе. Къаллай бир сюерге керекди жашауну, анча къыйынлыкъдан, учузлукъдан, ачлыкъдан ѳлмей, акъылдан шашмай къутулурча. Къалай-алай болгъан эсе да, бир кезиуде Миша, къауум малкъарлы нѣгерлерине къошулуп, поезд бла Кавказгъа къачаргъа кѣлленеди. Биринден башхасына мине, кече къайда болса къала, ала Дагъыстанда Кизляр шахаргъа дери жетедиле. Мында была милицияны къолуна тюшедиле эм биягъы артха, Къыргъызгъа къайтарыладыла.

Бек сейирди, Мустафирни жашлыгъы аллай бир артыкълыкъны, зарауатлыкъны кѣргенликге, чомартлыгъын, адамлыгъын да тас этмегенди. Манга ол жууапсыз соруу болгъанлай къалады. Эси да, къалай эсе да, аман сагъатлагъа угъай, игилик, жарыкъ такъыйкъалагъа къояды жер. Ол игиликге ышаныуу, кюнню жарыгъыча, Мустафирни жюрегин жылытханлай тургъанды, аны адамлыкъгъа ийнаныуун сакълагъанды.

Дагъыда бир энчилик. Мустафир ѳтюрюк айталмай эди. Шѣндюгю дуняда ол артыкъ иги энчилик туююлдо, алай бир-бирде ол игиликге да келтириучюдо. Кавказгъа къайтхандан сора, Мишаны аскерде къуллукъ этерге чакъырадыла. Военкоматда офицер анга автобиографиясын жазаргъа буюрады. Миша, къагъыт алып, бир затын ары-бери бурмай жазады. Офицер, жашха къарай-къарай, ашыкъмай, эс буруп окъуйду. Окъуп бошагъандан сора, кѣзлерин кѣтюрмей, бир жанына бурулуп, сагъышха къалады. Артда шош, алай а шатык айтады: «Керек туююлдо санга армия, жаш. Борчунгу артыгъы бла толтургъанса. Бусагъат мен санга аскерден эркинлик жазайым – кѣп заманнга эркинлик. Юйюнге бар. Ышанама, жашаугъа жангыдан кѣзюнг ачылыр».

Мустафир жашаргъа кюреше эди. Жюрегинде

Къулийланы Къайсын бла Жеттеланы Мустафир

бир кишиге къара ниет тутмай, къалай эсе да, сабийча, хар затха къууана, хар жангы кюннге саугъагъача тубей. Төгерегинде адамлагъа иглик этерге итине. Ачыкъ бетли, жарыкъ кёлло, жанын окъуна кимге да къурман этерге хазыр болгъанлай, алай жашай эди. Аны таныгъанла биледиле, мени сёзлерим ауушхан адамгъа айтылыргъа тийишли, омакъ сёзле туююлдоле. Журналистча, мен Мустафирге бек ыразыма, аны юсюнден бир затны кьошаргъа, семиртирге тюшмегениме.

Мустафирни хунери кесин эртте танытхан эди, окъуй, жаза билмеген заманында окъуна, кеси къурагъан сыбызгычыкъны согъа, макъамла къурай тургъанды. Артда, суюген ишин этерча заманла жетгенде, аны фахмусу симфонияча уллу, магъаналы затла жазаргъа да жетиширик эди. Алай, анасыны сютю бла сингген ийменчеклиги аны сабырландыра эди. Кеси да, не да этип, музыка жаны бла тынгылы билим алыргъа суюгенди. Аллай онг 1959 жылда чыкъды. Билген адамла айтырыкъдыла, музыка школда билим алмай, музыка училищеге окъургъа кирирге кыйын болгъанын. Алай Мустафир болалгъанды. Жашны фахму жилтинин анда эслегендиле. Бир кесекден а, ол хор дирижёрла хазырлагъан бёлюмде окъуп башлагъанды. Композицияны дерслерин анга дебери жюрюген Е. К. Шейблер бергенди.

«Къурулушчуланы жыры» деген биринчи чыгъармасын Мустафир Гуртуланы Бертни сёзлерине жазгъанды. Ол замандагъы жорукъгъа кёре, жангы жырны радиокомитетде худсовет сайлай эди. Жаш композитор босагъадан, жюрегини тебиуюн сезе, иги къууумлу атлады. Алай анда «угъай» дегенни эшитди. Ол азды дегенча, худсоветдегиледен бири жашха музыканы кьоюп, башха иш бла кюрешсе иги боллугъун айтды. Мустафирни иги къууумлары оюлдула. Ол сагъатда жер башында андан насыпсыз адам болмагъанча кёрюндю. Бет сыфаты ич кюйюне келише болур эди, жолда бара тургъанлай, аны къатына бир танымагъан киши жанлады. Саулукъ-эсенлик соруп, кесин танытды: Рахайланы Исмайыл. Бир айдан, Мустафирни эсинде да болмай тургъанлай, аны хайырындан «Къурулушчуланы жыры» радиода эшитилди.

Жеттеланы Мустафирни чыгъармачылыкъ жолуну башланганы эди ол. 1962 жылда Мустафир республикалы телевидениягъа ишке звукорежиссёр болуп киреди. Анда ол жашауну ахыр кюнюне дери ишлеп тургъанды.

Жеттеланы Мустафирни чыгъармачылыгыны юсюнден айтханда, ол кенгди, теренди, кёп тюрсюнлюдю. Бирде аны жырлары кьуртургъан суугъа ушайдыла, бирде гяхиникге жел кьагъылгъанлай, ырахатлыдыла. Жырларын санамай, аны кёп романслары эм балладалары, сабийлеге жораланып бир ненча макъам жыйымдыгъы, тюрлю-тюрлю инструментлеге жазылгъан композициялары, фортепьяногъа деп пьесалары, спектакльлеге музыка, симфония чыгъармала эм кёп башха затлары бардыла. Аланы арасында бир къаууму белгили чыгъармаларын эсигизге тюшюрейим: – жырла – «Тейри кылыч», «Жашлыкъ», «Таулагъа чакъырама», «Жылы жауун», «Эсимдесе», «Малкъар»; ро-

мансла – «Сакълайма», «Жулдуз», «Анна Мария», «Дуния насыбы сен»; балладала – «Онбеш батыр» (Гуртуланы Бертни назмусуна) эм «Туугъан жерими юсюнден» (Мокъяланы Магометни назмусуна); сабийлеге деп – «Мамырлыкъны жырчыгъы» эм «Мени устазым». Андан сора да «Тау элде байрам» деген спектакльге, «Чегем чучурланы таурухлары» деген биринчи миллет балетге музыка жазгъанды. Дагъыда «Кериуан» деген пьесасы, «Кавказ», «Жарыкъ кюн» деген увертюрала бардыла. Малкъар къырал драма театр бла бирге ишлегени аны Тёппеланы Алимни «Артутай» драмасына, Ёлмезланы Мурадинни «Гошаях бийче» деген оюннга музыка жазаргъа келтиргенди. Макитланы Сафар бла бирге жазгъан «Нальчик кечеле» деген жыры уа бюгюн да халкъны суйген жырларындан бириди. Къуру бу жыры да жетиширик эди аны халкъны эсинде кёпге къалдырыргъа. Алай, насыпха, Мустафир бир заманда да жетишим этгенме деп тохтамагъанды. Аны чыгъармалары Москваны, Ленинградны, Тбилисини, Винницаны, Махачкъаланы, Майкопну, Элистаны эм башха шахарланы концерт залларында эшитилгендиле.

Бюгюнлюкте тюрлю-тюрлю музыка жазгъанла кёпдюле, алай, не бек къарап турсанг да, аланы арасында – тейри, бу уа кесини ишини устасыды деп, арсарсыз айтырча адамны тапхан къыйынды. Бирси жанындан а, жаш фахмулагъа болушургъа, айнытыргъа себеплик этерге къолундан келлик, уллу къуллукълары болгъан адамла да бардыла. Не медет, ала жаш адамлагъа болушабыз деп кеслерин алай бек къыйнамайдыла. Мустафир а, ёсюп келген бир ненча тёлуге жолларын жарытхан жулдуз болгъанды. Мустафирни кеси жолу да, бир жаны бла алып къарасанг, жулдузлу эди. Татлы, ахчалы-бохчалы жашагъанды деген магъанада демейме. Алай аз жашап, кёп эталгъан кертиси бла да жулдузча кёрюнеди. Башха, ырахат, тынч жашауну сайлагъан болса уа, солургъа санаторийлеге бара, кёбюрёк да жашар эди. Аны этген ишини кёплюгю, уллулугъу болгъанды уллу, узакъ жашауу.

Бир кере, нёгерлерими арасында олтура, (Мустафир ол заманда сау эди), малкъарлыланы айырмалы композиторларын японлу самурайны сыфатында кёз алларына келтириллерин тиледим. Барысы да кюлдюле. Ол ангылашынуулуду. Мында кёлкъалдылыкъ керек туююлду. Самурайны халында болгъан огъурсузлукъ бла кюйсюзлюк Мустафирни ич дуниясындан алай узакъ эдиле, алай келишмей эдиле аны сыфатына, кюлмей, ышармай къалай къалыр эдинг?

Сабийле бла арымай-талмай кюрёшиучю «дядя Миша» кеси да аладан жүрөк жылыулукъ таба эди. Абаданла уа Мустафирге хурмет этгендиле, аны намысын кёргендиле.

1976 жылда Жеттеланы Мустафирни СССР-ни Композиторларыны союзуна аладыла. 1990 жылда уа анга КъМР-ни Культурасыны сыйлы къуллукъчусу деген ат берилгенди. Билмейме, этгенмидиле бу атла Мустафирни жашауна себеплик, алай ол аласыз да туралыгъына ишексизме. Аны иши-жумушу не заманда да кёп болгъанды, аланы асламын боюнуна кеси алыучу эди. Ишине бир заманда уллу

кёллю болмагъанды, ахырына жетдирмей къоймагъанды. Мустафирни кесин а, халал адамланы барынча, алдаргъа боллукъ эди. Биле эдиле жүрегинде кёлкъалдылыкъ, дерт тутмазлыгъын. Жаланда бек жууукъ адамлары билгендиле аны жүреги къалай ачыгъанын, жанына тие-тие турсала, ахыры не бла бошалычусун. 90-чы жылланы башында болгъан инфаркт анга шагъатлыкъ этеди. Инфаркт чыгъармачылыгъына аталгъан ингирден сора болгъан эди. Ингирни хазырларыкъ адамла, заман жетгенде, тас болуп къалгъандыла. Адамны кёлуне тиербиз деп эслерине да келмегенди.

Ол кюн нёгерлери болушхан эдиле къыйын кезиунде. Ала уа, айхай да, Жеттеланы Мустафирни төгерегинде кёп эдиле. Башха тюрлю болургъа да амалы жокъ эди. Жүреги алай тутхандан сора Мустафир тынчлыкъда, кесин къыйнамай турургъа керек эди. Хоу бирда!

Бирде кюн бузулуп, уллу жауун, жел болуп, буз урады. Халкъ юйлерине къачханда, Жетте улу, терезеден къарап, орамда аууп къалгъан адамны кёрюп, эшикге ашыгъады. Жетгенинде, ол юйсюз адам болгъанын кёреди. Анга эс бурмай, «Скорыйни» чакъырады. Ала, келгенлеринде, ол харип адамны кёрюп, жийиргенгенлерин букъдуралмай, кетерге умут этедиле. Мустафир, Гиппократны антын унутхан врачла бла даулаша турмады. Алай а: «Кёз аллыгъызгъа бир келтирчигиз, бу адам туугъанда къаллай бир къууанч болгъан болур эди. Жашагъан да болур, бизнича, сыйы бла, намысы бла, халал гыржынын ашай. Не медет, Аллах биле болур сылтауун, сыннганды, адам сыфатын тас этгенди. Бизге быллай кюн жетмез деп арсарсыз ким айталлыкъды?» – деп сёлешди. Врачла, бир бирлерине къарай, суйсюнмей, ол адамны носилкагъа салдыла.

Кетерге тебирегенлеринде, Мустафир ызларындан: «Мен телефон бла сёлешип, къалайлыгъын сурамай къоярыкъ туююлме» – деп къычырды. Медикле, къол булгъагъан болмаса, абери айтмадыла. Ангылагъан эдиле бу адамны сёлеширигин, къайгъырлыгъын да. Композитор а, «бомжну» заманында болушлукъ тапханына къууана, кесини къарыусуз жүреги уа эсине да келмеди.

Жетте улу не затны бегирек багъалай болур эди – ишинми, юйюрюнюм? Огъесе ала бир-бирсиз болмазлыкъ затламы эдиле? Не тюрлю кезиуде да ол кесин жылы от жагъасыз кёрмегени туурады. Биринчи къатынындан сабийлери Жантемир бла Лариса, суйген юйдегиси Света, къызы Лейла эм эрке ёсген, юйюрюню ийнагъы Заурбек – быласыз Мустафир жашауун кёрмегенди, бек суйгенди, бек багъалагъанды.

Жетте улуну юйюрюнде музыканы суйген да, ангылагъан да этгендиле. Бары да хунерлидиле ол жаны бла. Алай атасыны жолу бла барыргъа Заурбекге тюшген болур, баям. Музыкалы юйюрте ёсген жашчыкъ юч жылчыгъында жырлап башлагъанды. Атасы Мустафир, жыр айтыргъа тюшсе, къайда да жырларгъа буюкъмай эди, орамда окъуна жырларгъа боллукъ эди. Ол энчилик сабийлерине да ётгенди. Аны себепли Заурбекге сахнагъа чыгъып, халкъ аллында жыр айтыргъа къыйын болмагъанды.

Къыйнала болурму Заурбек тохтаусуз болгъан репетицияладан, къошакъ дерследен? Мени оюмуна кёре, – угъай. Жамауатда сабийле окъуубла, къошакъ билим алыу эм башха усталыкълагъа юйрениубла асыры къаты кюрешгенден, сабийликлерин кёрмей къаладыла деп, къайгъы этген ауазла эшитилдиле. Ала бла даула-

Суратда: Заурбек бла Лейла

шырча бюгюн Жеттеланы Мустафир жокъду. «Къыйын сабийликни» не болгъанын ол кимге да бек тынгылы ангылатыр эди. Андан сора да, мен билеме, ол «Жол» деген деменгили ангыламны юсюнден айтыр эди. Жол а юч-жыллыкъда, отуз юч-жыллыкъда да башланьргъа болукъду. Хар инсанны мангылайында жазылгъанына кёре.

Къаргъышлы кёчгюнчюлюк болмаса, Мустафир чыгъармачылыкъ жолун эртте башлар эди, суйген ишине сабийлигинден тюзелип. Шёндюгю жаш тёлю, кесини хунерин чырмаусуз айнытыргъа онг тапхан заманда, Мустафир хар жетишим этген сабийге къууаньр эди. Атасыны жолу бла атлагъан Заурбекни кёрсе да, сёзсюз, къууанч сезим сынар эди.

Бюгюнлюкде Заурбек тюрлю-тюрлю концертлеге сынаулу жырчыла бла бирге къатышады. Сегиз жылындан музыка жазады, эстрадада да сынады кесин. Андан сора да музыка школда окъуйду эм миллет тепсеулеге жюрюйдю. Конкурслагъа къатышхан болса, дипломсуз бир да кайтмайды.

Мустафир халкъыбызгъа жайылгъан жарыкълыкъ, жылыу берген, суусапны къандыргъан шауданча бир кюч эди. Ол жылыудан хар таулу юлюшон алгъанды. Композиторну юйюрю, от жагъасы, суйген тиширыуу эм сабийлерини кюлген тауушлары анга жашауну сюерге, ишин, музыканы сюерге уллу кюч бергендиле, чыгъармачылыкъ сезимин тирилтендиле. Аны кючю энтта кёп жыллагъа жетерик эди.

ТЁШПЕЛАНЫ Илияс

ЖАНГЫ НАЗМУЛА

НАЛЬЧИГИМ

Тау артындан чыккыган сыйлы кюн
Алтын нюрле иеди анга.
Мен кеп шахарланы да кёрдюм,
Нальчикча туюндооле ала.

Тауладан да бийик юйледе
Кеп таулу тойлагъа къарадым.
Къарайдыла тийре элледен –
Санга сукъланыу жокъду алада.

Тауладан келген салкын хауа
Нальчикде сериуон тиеди,
Сериуоню нартюх халыуа,
Бал къалач татыу да этеди.

СЕН – ЧАГЪЫП ТУРГЪАН ГЮЛ

С.С.

Табийгъат, ариулукъдан кем къоймай,
Къолачыкъ да этгенди сени.
Сени кёрюп тургъанлыкыгъа, тоймай,
Жаным туудурады ариу сезим.

Субай санынг – ызынгдан къаратхан,
Сёзюнг а – хар жашны тынгылатхан.
Ауазынг, тау суу киби, чокъуракъ.
Ингилигинг – гюл бетли, этинг – акъ.

Сюйдюмлюсе, ариудан да ариу,
Бар къызладан да энчи кёрюннген.
Ай да къарамайды башха жары –
Санга битип къалады гюрени...

Бу сёзлени санга атап тиздим,
Жюрегимден бирем-бирем алып.
Чыгъарыкъ болурму манга изим,
Мен этген иги умут кьуралып?..

ТАУЛУ КЪЫЗ, ЖЫРЛА

*РФ-ны Сыйлы артисткасы
Таукенланы Галинагъа*

Таулу къыз, жырла сен, жырла!
Къаяла эжиу этсинле.
Жырларынгы тау жоллада
Жолоучула эшитсинле.

Сен – жерибизни булбулу,
Ауазынг да – насып кеси.
Элlege къууанч кийире,
Хар юйге да кире келсин.

Жол эркинди иги жыргъа,
Тауу, тюзю да – бир анга.
Къууанабыз, къууанабыз
Уллу-гитчебиз да санга.

Таулу къыз, жырла сен, жырла,
Жарыт адамны жүрегин!
Къыйынлыкъла кетип кери,
Хар адам тапсын керегин.

Таулу къыз, жырла сен, жырла,
Сенсе бюгюннюгю хакъыбыз.
Бар кёрген азап жолларын
Унутурча эт халкъыбыз.

АЗРЕТ

*Чегем жолунда ажымлы жоюлгъан
Булунгуну эл Советини таматасы
Гыллыланы Сюлеменни жашы Азретни эсгере.*

1

Тау къуш учады кёк бийигинде,
Чегемде акъ къарлы тау башында.
Тау этеклеринде уа – кийикле,
Оюлгъан хунала арасында.

Бирде, мындан адамла къысталып,

Орта Азиягъа баргъандыла,
Анда да ишлегендиле кыыстау,
«Кёчгюнчю» аталып атларына.

Азретча, сабийле кыргыз элде
Ёсдюле, Туугъан жерге термиле,
Гитчеликден ишлей кыйын иште –
Ата журтну сагъына хар кюнде...

2

Азрет, кёчгюнчюлюкню сынадынг,
Сууукъда, кызыуда да ишлединг,
Кыргызда кюн кыздыра, танг атып, –
Кызыу кюн тие, къамичича, къаты.

Адамлыкъ шартларынг билиндыле, –
Кыргызлы тенглеринг бек сюйдюле,
Кюн сайын иги халынг кёрюне,
Сени къарындашха тергедиле...

3

Туугъан жерни сыйына не жетсин!
Сен «Тойгъан жерден – Туугъан жер!» дединг,
Туугъан жерни, халкъны да бек сюйдюнг,
Къартха-къарыусузгъа къарай келдинг.

Заман кёп озуп, тюзлюк кеч жетди,
Терсликге налат, тюзлюкге – махтау!
Тансыкълай туруп, Чегемге келдик.
Бузулгъан элни кёрюп, болдукъ армау.

Тозурагъан журтланы сен да кёрдюнг,
«Кёлсюзлюк жарамаз бизге» дединг,
Ата журтдан ёнгелеп кетмединг,
Халкъны жашау жолгъа кёллендирдинг.

4

Ишчи жамауат – эллилерибиз,
Сиз, къадалып, журтла ишлегиз,
Малчы къошла къурап, жер сюрдюгюз,
Тирлик жыйдыгъыз, мал ёсдюрдюгюз...

Азрет, сен хар иште алчы эдинг,

Намысынг-сыйынг да кётюрюле,
Халкъ тийишли кёрюп, кьол кётюрюп, –
Эл Советге тамата этдиле.

Кече-кюн да таугъа, тюзге жетип,
Халкъ аллында борчунгу толтура,
Жамауатха ышаннгылы эдинг,
Дайым терсликге сен къажау тура;

Хар ишинг да онгуна баргъанда –
Жууукъ-тенг да санга къууандыла...
Алай, ким да не этсин къадаргъа?
Ууахтысы жетип, сакълагъаннга?!

5

«Аман хапар терк жетеди», – дейдиле,
Бизге да ол терк окъуна жетди:
Жол аварияда ёлгенинг эшитилди,
Жилядыкъ, жарсыдыкъ, бушуу этдик...

Жууукъла чабып, къатынга бардыкъ,
Жамауат саулай да бушуугъа къалдыкъ,
Ананг, эгечлеринг сарнадыла,
Амалсыз бола, къара жерге салдыкъ...

Халкъ аллында Ануар эрча турду,
Адет бузмай, ичинден кюе-бише,
Къабырынгы къатында онгсуз болду,
Аллах бермесин аллай хал кишиге!

Алайды, ажал сормай жетеди,
Жокъду бу дуниядан кетмей турлукъ,
Сен, бизден айырылып, къайтмазгъа кетдинг,
Сени ашырып, бушууда къалдыкъ.

Чолпан жулдуз эдинг, жарыкъ жана,
Алай, терк ёчюлюп къалай къалдынг?
Жарыкъ кюнюбюзню булут жабып,
Биз къаллай шургулу кюнде къалдыкъ?

6

«Къадаргъа жокъ мадар», – дегенди халкъ,
Ёлген – ёле, къалгъан жашай барыр,
Ажалны тыялмайды ахшылыкъ,
Ёзден адебинг – ол ариу халынг –
Биз саулукъда эсибизде къалыр...

7

Дуниядан кетген кыояды ызын,
Ахшыны кыалады ахшы ызы:
Бюгюн, жетген жашларын, кызыларын, –
Адамлыкларына халкы ыразы...

Жашларын, кызыларын жашасынла!
Алагы кыуанабыз хар кюнде.
Намысынгы тюшюрмезле жерге,
Аны кетюрюрле ергеден-ерге...

8

Мен Ахматха артык бек ышандым,
«Азретча жаланса сен» дегенме,
Музей кыурагынды, жарашдырып,
Кыарап, ыразы болдум кергениме...

Ата-анасын эсинде тутхан,
Олду – чынтты ышангылы адам,
Ата-бабаларына «таш» атхан,
Адамгы етюрюкню жакгыан –
Ма олду аманладан да аман.

9

Бюгюн да Чегем тауларында,
Тау кыуш учады кекде, сюзюлюп,
Кыарайма, сен жок арбазында,
Орсундакдан кетдим, сенден тюнгюлюп.

Эсимде – жарык тюбешиучюбюз,
Ашыра келиучюнг ташлы жолда,
Тюшде кергенча – етген кюнчюбюз...
Бюгюн мудахма – сен жокса мында,

Чегемге келеме бир арада,
Орсундакда Гыллыдан инсан жок,
Кыайтама, башым сагышдан тола,
Кыайгы-сагыш этиуден да файда жок.

2007 ж. Огыры Чегем.

Хахов Гидни жашы Сафарби белгили къабартылы жазычуду. Аны орус эм да ана тилде 20 китабы чыккъанды. Жюзден артыкъ очеркни, тамсилни, эссени авторуду. Андан сора да ол кечюрме иш бла да къаты кюрешеди. Аны хайырындан къауум малкъар жазычуланы бла поэтлени чыгъармаларын къабарты тилде окъургъа боллукъду. Аланы санында Къулииланы Къайсынны «Жорт, гылыуум, жорт» деген, сабийлеге деп жазылган повести да барды. Хаховну назмулары, повестьлери школ программагъа къошулгъандыла. Аны чыгъармачылыкъ ишине кёре КъМКЪУ-ну филология факультетни студентлери диплом ишлерин хазырлайдыла.

Сафарби Хахов М.Горький атлы литература институтну тауусханды. Россейни жазычуларыны эм журналистлерини союзуну члениди. Кёп жылланы «Адыгэ псатьэ» газетде корреспондент, ызы бла уа аны культура бёлюмюню таматасы болуп тургъанды. Арт кезиуде республиканы жазычуларыны союзуну аппаратында ишлейди.

Хахов кёп жылланы «Къой жол» («Млечный путь») биригиуде назмучулукъну, къара сёзню жараткан жаш тёлю бла тынгылы иш бардырады. Бююнлюкде атлары белгили къабартылы жазычуланы чыгъармачылыкъ жоллары анда баишланган эдиле.

Хахов Гидни жашы Сафарби кёп жылланы басмада хайырлы ишлегени эм чыгъармачылыгъында жеттишимлери ючюн КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуна сыйлы грамотасы бла сауғаланганды. Аллаи грамотаны эм премияны Журналистлени Союзуну Правлени да бергенди. 1999 жылда уа анга «КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген ат берилгенди.

**САФАРБИЙ ХАХ,
къабартылы жазычу.**

Кимилди

П о в е с т ь

Пролог

«Атала жукълайдыла» деп бир иги жырчыкъ барды. Жырда жукълайдыла атала. Жашауда уа... Жашауда уа жашла жукълайдыла. Жаш тёлю. Ол кертиси бла да алайды. Жашла жукълайдыла, къартла ишлейдиле. Ийнамай эсегиз, къарагъыз тегерекге: ишлеген халкъ – чалбаш, чалбаш болмагъаны – тиширыу. Энди тиширыула – хо, эр кишилеге тенг болабыз деп, андан къадалып кюрешедиле. Къарайма да, муратларына жете окъунамы турадыла дейме. Чачлары эсе – къысха, бёркюбюз эсе – башла-

рында, кёнчегибиз эсе – юслеринде, кёлегибиз эсе алай – тешиндирип бошагъандыла ариу! Къуллукъ да, иш да алада. Юйде да мен таматама деп бир да махтанма! Бу жаш-къушла да энди алагъа ушап башлагъандыла – чачлары узун, кертиди, алыкъа эшмелерин эселегенме, къулакъ сырғалары да, хоу, алыкъа бир къулакъларында, чачлары боялып, тырнакъ ёсдюрюп... Тиширыулары да озаргъа башлагъандыла! Биз, къарт текеле, къалай боллукъбуз ансы, аман тюпде къалыр дегенлей, жашла уа, къарайма да, къутуллукъдула! Да, болур эсе уа бизге да бир Аллах айтхан...

Къысхасы, биз, къартла, ишлейбиз, жашла уа солуйдула. Эсе да – жукълайдыла. Кертиди, анда-мында къадардан бир тарыкъгъан жерчигибиз да болады, аллай бир да болмай а! Десем да, къадарыбызны къыйынсынмай, тыхырдаргъа къорешебиз, къартлыкъдан, жангызлыкъдан да ол къутхарлыкъча. Кесибизни бир затха жарагъан сунуп, бизсиз – къырал тюбюне оюлуп кетерикча. Жашлагъа кереги уа ол. Жукълайдыла, анасы бергенни тегерик, уянсала уа, ол биз тюшюрген, ол адыргы сомчукъланы жыядыла да кетедиле. Къайры барадыла, Аллах билсин!

Мен кесим аллай жерде ишлегеним ючюн тойюл эсе, менича къартланы кёбюсю акъыл, баш керек жерде тыхырдаргъа къорешеди. Къара иш керекли жерде уа къара къоч керекди да. Бизге уа Аллах берге эди къара къоч! Турабыз алай, гылыу чычханлача, къагъытланы шыхырдата. Жашау жолубузда чачып бошалгъан ол адыргы акъылчыгъыбызны тюбюнде къалгъан-къулгъанын жыяргъа къореше. Алгъын чёрчеклигибиз жокъ, тирилик жокъ. Тюнене этгенинги унутуп, бюгюн жаппа-жангъдан къармашып башлайса. Адамла да бир этген ишибизге бюсюремей, андан да иги, тынгылы этерге къорешген сунуп. Кечине барабыз алай, ыхтырыла...

Тегерегинг тиширыудан толуп турса, ол сыймеклик деген зат да кесин билдирирге адыргы этип, билдир да тур, къанынг ойнамаса. Сууугъанды жюрек отубуз, анасы бергенни тегерик, энди ёчюлюрю къалып турады. Аллах сабыр этсин ансы. Этсе, этмесе да, къарайма да, боллукъу бирди!

Тураса олтуруп къон узуну, уллу, жарыкъ, кенг отоуда. Жауундан апычырынг жокъ, къар юшютюрюгю жокъ. Тур, олтур да, ох деп! Ишле, бас, еуа, Махамет! Юйренмейми къалгъанса? Урун! Тарт гылмайны! Зауукъ сендеди! Гылмайынг а – къара къалам. Чаллыгъынг а – акъ къагъыт. Ууахты жетсе уа, не этериксе, айтырла: «Ой, аллай адам, аллай ишчи! Арый-тала билмеген, иш юсюнде жанып кетген, бир жерде анча жылны!.. Жаннетли болсун, харип...» – дерле да, ашырырла ахшы жолгъа. «Ай, зауаллы кесинг!» – дерле да.

Бу жылла да юлюшлерин ала уа биледиле. Къанынгы иче! Жашлыгъында эсинге да келмеген, жети жукълап тюшонгде да кёрмеген затынг, тёнгереп, аллынга келип да къалыр. Жашау алайды. Эсинге бир иги зат тюше да, сен аны къуйругъундан тутхунчу, сыпдырыл да кет! Сора сау кёрейим. Бир да аяма ызын табаргъа. Аны ючюн жанынгы къыйнап да къорешме. Кёл бас да къой, ненча жарлы кетгенди шо бир магъаналы сёз эсине окъуна келмей, къуйругъундан тутханны къой да! Энди

мен бу кыагыт иш бла кюрешгеним себепли айтама. Сизге айтырым да олду: кыйнамагыз жаныгызны керексиз гурушхала бла, ол адыргы заманыгызны да кьоратмагыз бош затлагъа, кесигизни аягыз, жарлы. Кёрюрсюз, ол сизден алай байтамал ычхынып кетген зат кьолугъузгъа кютю токълучукъ болуп кьайтмаса.

Мени ишими юсюнден айтханда уа, адам сукъланырча да туйюлдо, хакъы – аз, саумуса, шаумуса – соргъан-сурагъан жокъ. Болсада кьадарымдан тарыкмагъанма. Кьабарты тилден окъуу китапла жарашдыргъанланы санындама да, халкыгъа бир хайырым тийген сунуп жашайма. Ненча жыл ишлей эсем да, борчунгу толтуралмайса деп кишиден тырман эшитмегенме. Насыпха, бу окъутуу-юйретиу ишге бизде не заманда да алай уллу магъана берип кыйналмагъандыла. Сейир халкыдыла бу адыгла дегенинг. Къысха заманны ичинде бир билим кибик алырла да, сора элтирле да, суугъа тегерле да кьоярла. Жашауда керекли затха санамайдыла. Да не хайыры барды ол билимни, жан хуржунунгда дипломунг бла сюелип, автобус сакълап тургъанынглай, сен жукъгъа да санамагъан бир «двоечник», юсюнге да орам балчыгъын чачдырып, «кьаратор ажирин» зууудатып, шуу деп жанынг бла уруп-берип кетсе?! Окъу да тур сора! Бай боллукъма деп. «Насыпха» деп андан айтама. Барын да дипломлула этеме деп кюрешсе ол Министерство деген, кьайсыбыз бай жашарыкъ эдик?! Аз жарлылыкъ кысмаз эди башыбызны!

Сени оюмунга кёре, кюн узуну тёрт кьабыргъагъа кьарап олтургъан адамгъа не керекди? Хоу-хоу, аны ол болумдан чыгъарырча, кёзю-кыашы жарырча бир зат. Ол туйюлюп, туйюмчек болуп тургъан кёлюн тешерча. Мен да алай сунама. Баям, меничаланы кьайсысына кереги да олду. Алай хар ким баш мадарын билгенича этеди. Бирлери, кышхыргъа юйреннген ийнекчеча, ингирде мыллыкларын юйге атарла, ашык-бушукъ ашап тоярла да, телевизоргъа битерле, жукълагъанлары да алайда болур. Башхалары, барыргъа юйлери болмагъанча, ишде шашка, шахмат ойнай булжурла. Биз а, кьарт кьауум, заманны кесибизча ашырабыз. Бир тийреде жашайбыз да, иш бошалгъанлай, бир бирге сёлешип, тубешир жерибизни белгилейбиз да, сора башлайбыз ичип. «Ичип» дерча да кьайдан болгъун, ол адыргы саулугъубуз, ол тешик хуржунубуз кьаллай бир онг бере эсе да, аллай бирчикни уа тарталабыз. Кёз кёре тургъанлай, ма былай тирилип, жашау да жарык болуп, кьанынг ойнап башлар. Хар жолдан, башха айтыр затыбыз болмай, бир затны чайнап турсакъ да, жашауубузну, бешик тебиретгенлей, кьымылдата барабыз. Бирсилени билмейме, алай мен а ох этеме. Кертисин айтсам, ичгини артыкъ бек суйген адам да туйюлме. Алай тенглеринг бла олтуруп, аз-аз тарта, ушакъ этгеннге жетген бармыды! Тенгле да, ол урлагъанчыгынг да иш, юй кьайгы деген затладан башынгы азат этип.

Шо ишчи кюн бошалгъанлай, учуп барып, фатарынга кьонуп тохтагъандан да не магъана, туурса биягы ол тёрт кьабыргъагъа аралып. Кеси арбазынг болса да бир иш. Юйде адыр-мадыр жуууар адам а, Аллаха шукур, мен кюрешмесем да, барды. Сабийле да жетгендиле. Хар кимни – кеси кьайгысы. Мен керекли жерлери жокъ. Алгын китап окъугъанча эте да туруучу эдим. Энди уа бу кёзле да кьошулгъандыла

да... Телевизоргъа аралып да къалай тургъун, къарайма десенг да, бу рекламамыды-палахмыды, шырт деп чыгъар да, ол къарай тургъанынгы да унутдуруп да къояр. Дунияны бу «подгузникледен» сора къайгъысы болмагъанча!

Ма-а, сёлешелле. Бу телефон да, сау къаллыкъ, къайгъынгы чачаргъа иги затды...

– Тынгылайма!

– Чыгъамыса?

– Хоу-хоу, чыгъама.

Абдулхамитди. Алаша сыйдамбет кишичик. Бир-бирде сукъланнган окъуна этесе, алай тизгинлиди юсю-башы да. «Ай, ол ёсюм бла уа анга, Абдулхамит деп эки ат атай турмай, бирини жартысын атап къойсала да жетерик эди!» – дерле. Тейри, угъай, шуёхла, былайда уа жангылгъан этесиз. Абдулхамит сиз суннганча бош адамчыкъ тюйюлдю, айтырын-къайтырын да билген, иги-аман акъылы да биргесине болгъан кишичикди. Дуния тюбю башына бола турса да, айтыр затына ашыкъмаз. Тюсюн айтсам, аны бла айланнган бизге алай тынч да тюйюлдю. Бир аманлыгъы – кеч къалмай, сакълатмай къоймаз. Андан къалгъанла жыйылып бошасакъ, сора барыбыз да, чомп болуп, аны сау жарым сагъат сакълаучубуз. Аны да, бир башха жыйыннга тюбеп, ала бла кетип къалмаса! Бизге уа кёпмю керекди, ёкелейбиз да тохтайбыз. «Бу жолдан сора муну сакълагъан тёре къалды!» – деп да бир чочуйбуз. Дагъыда... унутаса да къояса. Ма къартлыкъны бир игилиги!

Абдулхамит илмугъа берилген адамды. Ишлегени да Министерствону кесиндеди. Уллу Юйде. Бир, эки деп, тогъуз тюрлю иши барды. Ол санда къабарты окъуу китапланы школагъа жайгъан борчу да. Аныча ишчи болургъа къыйынды. Пенсиягъа ашырыргъа да бир башлагъан эдиле, аны кесине ушаш табалмадыла да ансы. Энди уа бютюнда къаты тутханды. Ол айтхан болса, жер башында адамла бары да къабарты тилни окъугъандан башха зат бла кюрешмез эдиле. Къабарты китапланы малкъар элlege окъуна ашыртханды, ёмюрю къабартылыны аягъы басмагъан жерлеге! Сау жылны тургъандыла мюйюшде атылып, кеслерине жер табалмай, дейдиле.

– Хасаний кесиндемиди? – деп сорады Абдулхамит.

– Хапарым жокъду, сёлеш да бил, – дейме.

Хасаний да шуёхубузду. Хасан неда Хасанбий демей, Хасаний деп нек атагъанларын сорма. Сорсанг да, айталлыкъ тюйюлме. Сейир адамды. Назмучу да болур, чурукъчу да болур. Бош чурукъчу да угъай – аякъ кийимлени жангы тюрлюлерин ойлагъан, бир чурукъну къыш да, жай да киерчасын къурашдыргъанды. Бир аякъ кийим табанлы, табансыз да болурча. Дунияны 36 къыралы эс бургъанды ол тукъум чурукълагъа, яраббий, бизге сатмазмы деп! Ол чурукъчу хунери да алай тургъанлай, Арисейни жазыучуларыны союзунда уллу къуллугъу болгъан адамды. Ол да не! Адыгъланы Битеудуния Илмула Академиясыны секретарыды. Ол танымагъан, ол билмеген! Бирде кёлонге алай окъуна келеди: бу къыралны алимлери недеде бу бизни Хасанийни къатында деп! Алай барындан да сейири уа бизни республиканы президенти бла суратха

тошгениди. Кьолунда да чагъыр аягъы бла! Эй, иш этме сен бу бизни Хасанийни! Иш этме!

Биз а, дагъыда, анга магъана да бермей, кесибизча бир бош адамгъа тергеп кьоябыз. Ол ёпкелер орунуна, биз ёпкелейбиз. Анычалагъа кьозуйбуз. Сёгерге кюрешибиз. Ала бизни сёгерибизге къарап тургъанча. Барындан да бек кьозутханы уа неди десенг, биргесине сахар орамны бара тургъанынглай, тохтар да, ким бла болса да хапар айтып башлар. Бир аны бла саламлашыр, бир муну бла къазанлашыр. Онтогъузжыллыкъ жаш сунарса кесин а, алай тириди. Былайды деп бир тутса, бир да аяма, угъай, алайды деп тюзюне ийнандырыргъа. Ма тюнене, чайханада бир кесек олтурайыкъ деп бурулгъан эдик. «Олтур, Хасаний!» – дедик да, «Олтурмайма!» – деди. Не кюрешдик, не кюрешдик – биз аны шинтикге олтурталмадыкъ! Ма алай, кетген да этмей, ёретинлей ичип турду.

Да ма, тенглериме аллай-аллай чурумларым барды. Болсада бирине да кёлкълалды болмайма. Ала да кечедиле мени, мен да кечеме аланы. Хар бирини кеси къылыгъы, кеси акъылы. Не тукъум эселе да, къабыргъангы жарашдырыргъа кюрешгенден башха мадар жокъ. Алайсыз, укуча, кесинг жангыз да къалай кълалгын?

Къысхасы, бюгюн да тюбешир кюнубюздю. Къайда тюбеширикбиз ансы. Узакъгъа бара да къыйналмаучубуз. Тёгерекде-башда азмыды олтурур, ауузланыр жер. Аллахха шукур, ол сагъат оннга дери сакълаучу заманла кетгендиле. Анча жылны ичинде ичги сатхан тюкенчилени, буфетчилени къаршы жууукъларыбыздан эсе бегирек танырча болгъанбыз. Ала да, «сыйлы, багъалы кьонакъларын» кёрселе, къарындашлары келгенча, кьууанычудула. Да, ойнагъанмы этесе, тапханчыгъынгы ары ташып турсанг! Бир къауумлача, ичип-туйюшоп къыйнагъаныбыз жокъ, неда хакъыбызны бермей жарсытханыбыз жокъ. Тынч, дауурсуз ол ичерикигизни ичезибиз да, телеригизни телейбиз да кетебиз. Ала излеген да ол. Бизге кереги да ол.

Бюгюн да ишден сора олтурургъа дедик. Бир барычу кафебиз барды. Дауурсуз жерди, къарагъанлары да аман туйюлдю. Ары бара, экеуленнге тюбейбиз. Бирлери эрттеги танышыбыз Либий Црайды, корреспондент жаш. Экинчисин а танымайма. Хасаний а аны бла да таныш кёреем. Ала да бизге кьошулуп, уллу жыйын болуп, кафеге тийишдик. Ол жангы танышыбыз, манга уллу эс бурмагъанлыкъгъа, бу ким болур деп турама. Алаша бойлу, къысхабурун, чыгырбаш кишичикни артыкъ бек да огурамадым. Кьуллукълада ишлей айланган, кеси кесине бюсюреген адамгъа ушайды. Къарайма да, жашау алай бек ыркыфламагъанды. Аллайладан хапарым барды, къадар бир бийигирек шинтикни саугъалап, ала да къара халкъгъа бийигирекден ыспассызракъ къарап, жашауларын алай ашыргъан. Къайгъысы сен туйюлсе. Къайгъынгы ангылагъан да не хазна этер. Къурулушлада белин бюкген ол туйюл, бетин кюн кюйдюрген ол туйюл, тыгъым-тыкъма автобусагъа сыгъынып сугъулуп айланганга да ушайды, бизнича. Чиновниклени сансызлыкъларын да сынаган болмаз, десем да, кеси аллайладан кёрюнеди сора. Да, кълаллай эсе да, къыямат кюн Жаратханны аллында бизни биргебизге сюелликди!..

– Ётногюз, олтуругъуз. Кеси ююногюздеча болугъуз, – дедим, ойнагъан халда, кесими тамата олтурур жерге бичип.

– Угъай, сен бол кеси ююногюздеча, – дейди «чиновнигим».

– Да манга башха тюйюлдю, – дедим сансыз халда.

Мени халымы киши да эслемеди. Бары да, бусагъат бир тап олтурабыз деп, къууанч тыпырлыдыла. Айхай да, быллай ишни аягъындан эсе башы къолай болуучуду.

Хар замандача, жаш шапа къызчыкъ, ашарыкъ-ичерик тепшеги бла бирге бизни жашлыкъ сезимлирибизни да уята, кирди. Хар бирибиз да, кесинден башха адам эслемегенча, кёз къыйыры бла шапа къызчыкъны санын-чархын ёнчелейбиз. Чубур этекчиги аз-маз жабып тургъан толу бутчуклары, эшилген жүн келекчигини оюундан, бугъунуп, бери къарап тургъан эгиз ёшончюклери, нюрю тёгюле тургъан жаш бетчиги – къартлыгъыбызны унуттурурча эди.

– Быллайчыкъдан а не кёп ахчангы да аяма, – деп шыбырдады къулагъыма жангы танышым. Мен да жууап орунуна жумушакъ ышардым. Ичимден а: «Да, хоу, – дедим, – сен ахчангы къайры этерге билмей тургъан бир...»

Къалай эссиз эдим жаш заманымда, чалбашланы бюреклерин суймеклик дыгъыл этдирмеген сунуучу эдим. Кёрмейсе бизни, ибилис юсгюре тургъанча!.. Кесим да билмей, эсим жашлыгъыма алып кетди. Адам не сейир жаратылгъан жанды. Макъаны кёлю къуруса да, гьургъуру къурумаз дегенлери керти кёреме. Къаныбыз сууугъанда да, жаныбыз кирпилдерге бюрешеди. Кесин жаш сунады. Адамны бу халын туурадан кёрюп тургъан ибилис аз зауукъ этип къарай болмаз бизге! «Къартлыкъ – ол экинчи жашлыкъды», – дерик эди Байтуугъан шуёхум а.

Башымы бийлеген сагъышладан азатлана келип, чиновник «шуёхума» бюрслеп къарадым. «Бу менден кичи нек сунганма? – деп, кеси кесиме ишекли болуп. – Тейри, кишичик, менден а таматаса, жашыракъ кёрюнесе ансы». Хоу, башыбызгъа чал ургъанды, жыйырылгъан жылланы ичи бла къарайбыз дуниягъа да. Жашаулу адам, жаш кёрюнесе да, жыл санын билдирген бир ышанчыгъы уа барды.

– Къайсы жылданса? – деп сорду.

Бу мен эте тургъан сагъышланы, эшта, ким эсе, не зат эсе да къулагъына шыбырдагъан эди. Кесини жыл санын айтды. Мени ишеклигим тюз болуп чыкъды – ол менден иги да тамата эди. Таматаны жерине бир бюрлю эркинлигим болмай олтургъаныма женгдирир киши мен да туююл эдим да?!

– Хоу, паспорт бла сен таматаса. Кертиси бла уа угъай. Урушну хатасындан, туугъан кюнюм терс жазылып къалгъанды. Он жылгъа кичиге тергелеме. Анга шагъатлыкъ этерик къагъытла Санкт-Петербургну архивиндедиле! – дедим.

– Х-ы, мен танышдырыгъа унутуп къойганма, бу Хапитов Къыралбийди, – деди Хасаний, мен бир башха тенгибиз бла ажашдырып иш къоярма дегенча, бармагъын танышыны кёкюрегине тиреп. – Бек намыслы адамды, пенсиягъа чыкгъынчы, уллу къырал къуллукълада ишлей келгенди. Министр болуп да тургъанды, республиканы министр-

лерини кабинетини председателини орунбасары да болганды. Манга да кѣп хайыры тийгенди. Хапитов деп кыалай эшитмегенсе, юйюнге?

Хапитов-Питов деп эшите-эшите уа туруучу эдим. Алай бу жол бол-маса тюбеширге уа бир да тюшмегенди. Да тюбешип да кыалай тюбешир-рик эдик? Ол кыайда, мен кыайда? Энтта тюбешмез эдик, кыартлыккыны хайыры болмаса, олду да бизни бир тенг даражагъа келтирген!

Болсада бу «чиновникни» юсюнден кѣлюме келгени алдамады.

Хоу, ма аман эселемеге эди мени алгъын! Бир заманда, бир жерде жашагъаныбызны билмей да кетерик эди. Кыалай тюбеширик эдинг, кыара халкыгъа ол тигелемесе, ары ёрлерге бизни кыоймасала, оноубузну башындан этип турсала. Бизге дери тигелеп, о кюйюнлей намысына бир кир зат кyonдуруп кыойса. Кыуллукъчу нѣгерлери уа не айтыр эдиле! Энди уа, сау болсун кыартлыкъ, бизни тенг даражагъа келтирген!

*Окъ да аны алмады,
Кыыйынлыкъ бюгалмады,
Да, тутду заман а,
Тюпледи аман а!*

Алаймы айтыла эди ол жырчыкъда?..

Хоу, кыартлыккыны жюгенинден тартып тьялмазса. Аны хорлагъан чыкъмагъанды. Айгъырды, эмиликиди! Дуня мялкюн тюбюнге жыйып сен олтур, кюбюрге бугъуп сен тур, танг эрттен талагъа чыгъып чабып сен айлан, ашынгы айыртлап ашаргъа, башынгы аяп жашаргъа сен кю-реш, кыозу кыуйрукъ бла багъылып сен тур – боллукъу бары бир! Аны бла бираз да кѣл басабыз. Кесибизни аны бла жапсарабыз, ол бакы байла-гъа кыарай туруп. Ансы ёлюп да кетерик эдик, кыартлыккыгъа дери тар-талмай. Бизге хычыуунду аланы да кыарт боллукълары, кыырыллыкълары... Ол дунягъа уа алыкъа киши жукъ элтгенди деп эшитген а жокъду, Аллаха шукур. Ма тюзлюк десенг!

– Жашасын кыартлыкъ! – кесим да билмей кычычырып ийдим. Мени бу алгъышымы хант кыанга жыйыныбыз артыкъ огъурамады. Шуёхла-рым бир бирлерине кыарашдыла. Алгъышым аланы сейир этдирди. Ол алгъышха мени не сагъышла келтиргенлерин, алай нек айтханымы ала кыайдан биллик эдиле? Кыартлыкъ залим затды, бу онг жанымда олту-руп тургъан кyonшум бла мени бир даражагъа салгъан. Огъесе жангыл-гъанмы этеме? Ол ким эди да, энди ким болду? Ма-а, олтурады бир кыара пенсионер бла, кыартлыгъы да биргесине... Ёлгюнчо айырылмаз шуёху. Десем да, бир жыллыла эсек да алайды. Кыачан эсе бир боллукъ-буз, аны билеме, алай шѣндю уа... Угъай, мен анга тенг бир заманда да болмам. Былайда, шо тюз кыатыма кыысылып тура эсе да, бизни бла тенг ушакъ бардыра туруп да, кесин бизден иги сунады. Бизден бийигирек шинтикге кyonуп тургъанча. Биз аны сезмегенликге, бир чурум бер да, ол аны бизге эсгертмесе, айыбынг мениди. Махтанырыкъды алгъынны даражасы бла. Хоу-хоу, алгъынны! Алайды да, шуёх, кѣлюнг уллу бол-масын, ол алгъын залимлигинг кыалмагъанды. Адамланы кыадарлары бла ойнаучу заманынг. Кетгенсе, харип, тахтангдан. Тайдыргъанды за-ман!

Десем да, жууабы хазырды. «Хоу, мен тайгъан да болурма тахтамдан, алай мен анда эдим, бийикде, сен а, харип, чыгъалгъанмыса ары бир кере окъуна?!» Да бу насыпсыз билмейди, огъесе билиргеми суймейди, бийикден кетип ачыгъанынгдан эсе, жерингде, алашаракъда тургъанынг кѣп да иги болгъанын. Билмегени жокъду. Алай мени уа алдаялмаз! Ол жашаудан айырылгъан алай тынч туйюлдо, билеме, харип, халкъ сени махтап, акъылынгы-билиминге сейир-тамаша болуп, тѣгерегинге чабышып, тилеп, жалынып кими ултхала, кими саугъала келтирип, ауузунгдан чыкыгъан сѣзюнг алагъа закон болуп тургъанлай, бир такыйкъаны ичинде, дуу деп, бары да куююп, жокъ болуп къалса. Тынч туйюлдо, хоу! Ангылайма. Туура, бир-бирле шашып окъуна кетедиле, тахтадан айырылгъан жашау бизге керек туйюлдо деп. Уруп берип кеталмасала да, бек насыпсыз кюннге къалычудула. Жангы болумлада кеслерине жер табалмай, халкъ аланы тергемей, ала халкъгъа ийлешалмай. Алгъыннгы намыс жокъ, сый жокъ, кѣрген жокъ, салам берген жокъ... Ол тѣгерегинге чабычула ким болгъанынгы да билирге истемей.

Бу къатыш-къутуш сагъышла мени мыйымы булгъай тургъан кезиуде, шуѣхларым бу алларына келген насыпдан урглап къалыргъа киришдиле. Къайгъылары мени сагъышым туйюлдо. Алгъышлары бири биринден аламат. Жюреклеринден айтханларына кеслерин ийнандырып кюрешедиле. Мен да, артыкъ терен да батмай, ичими аз-аз жылыта турама. Этиучюлерича, ахырына дери тарт деп къысхан да жокъ, кеси аллыма къойгъандыла. Жаланда бу жангы танышым Къыралбий бир-эки кере ѣшюн уругъа тартынды, тубюне дери эндирмейсе деп. Сѣзюне киши билеклик этмегенин кѣргенде, уллу къадалып кюрешмедиле.

Алгъыннгы къарыу къайда! Къартлыкъ борбайыбыздан алгъанды дерча да туйюлбюз, болсада, жашауну къыйматын ангыларча чекге келгенбиз, хар жашагъан кюнбюзге къууанырча. «Киши да ийнанырыкъ туйюлдо, пенсиядама десенг!» Бизнича жыл саннга келгенге алай айтычудула. Ичгенибиз кѣлюбюзню кѣтюре эсе, алыкъа хата жокъду. Къыралбий танышым хант къангагъа иги тап жарашхан къоншу болуп чыкды, къабар затланы игиреклерин мени табагъыма салыргъа кюрешеди, мени эсима неле келгеннинден да хапары болмай. «Ма, мындан да бир кѣр, аууз тий, маржа» – дей. Къачан эсе да бир республикабызгъа башчылыкъ этип тургъан адамны, бек биринчиси туйюл эди эсе да, къатымда алай шапалыкъ этгени манга хычыуун кѣрюнюп, башымы ѣрге тутуп олтурама. Ол энтта да къуллугъунда ишлеп тургъанча, биз да ма былай, аны къуллукъчулугъун уллу да тергемей, бир бош адам бла олтургъанча, ол тѣгерегинде айлануучула бизге сукъланып къарарыкъча. Министр чагъында аман олтурмагъыенг къатында былай!

– Пшизаби, къалайды, шуѣхуму жаратамыса? – деп шыбырдады Либий, аракы жибитген эринлерин къулагъыма ышый.

– Жаратамысамы? – дедим мен да, шыбырдап. – Быллай аскерсиз ийнаралланы кѣп кѣргенме. Алай бу бираз адамгъа да ушайды. Десем да, агъы-къарасымы барды быланы! Кѣрюп болмайма бирин да!

– Нек айтаса алай?..

Алгъыш кѣтюрюп тургъан Хасанийни огъурсуз къарамы Либийни

сэзюн бёлдюрдю. Либий да, кеси ёмюрюнде Хасаний къачан алгъыш сэз айтыр деп, сакълап тургъанча, анга къарап, уюду. Сора биягъы, мылы эринлерин къулагъыма ышый:

– Къыралбий гыбышы болгъанындан а хапарынг бармыды? – деди.

– Да аны не сейирлиги! Бусагъатда гыбышы болмагъан тапхыенг. Эндиги тиширыулада ол адетди: сабийини юсюне бир эр кишини да сыртыбызгъа кётюрюп жюрюмесег’ а деп.

– Сен тюз окъуна болурса, алай алгъын а ол ёлмеклик эди. Бедиш-ш!..

– Гыбышыла, гыбышы тапханла не заманда да болгъандыла.

– Сен не хапар айта тураса! Бизни ата-бабаларыбыз аны уллу бе-дишге санагъандыла, тукъумну бетин жойгъан затха. Ислам дин да анга бек къатыды. Сени хапарынг бармыды, къаллай кыйынлыкъгъа къалып тургъанды аны ючюн бу адамны анасы? Жашын туугъунчу ёлтюрюп къоймай, бу дунягъа жаратыр ючюн, билемисе, ол къаллай намыссыз-лыкъны ичи бла ётгенин? Душманыма да бермесин Аллах аллай ишни! Атасы болмай, бир адамдан бир тюрлю болушлукъ кёрмей, жангыз кеси. Дагъыда, кёресе, окъугъанды, къаллай уллу къуллукъда ишлегенди... Эшитемисе, Къыралбийни атасыны-анасыны юсюнден жазылып бошаламагъан повестим барды.

– А, нек бошаламагъан?..

– Къалай бошаргъа билмей. Жазып, жазып, бошаламагъан а этмей къойгъанма. Эшта, алайлай къалып къаллыкъ болур.

Бир жазычуну айтханы эсеме тюшдю: «Газетде ишлегенлени кёбюсю, – деген эди ол, – жазычула болургъа кюрешип, болалмай къалгъандыла. Ма бизни да аны ючюн сюймейдиле».

– Окъурукъ эсенг, келтирейим. Бек сейир къадарлары болгъан адам-ладыла. Къыралбий Хапитладан да туююдю. Атасы Мук болгъанды. Мени эгечим аны къоншусуду. Алайды да, быланы хапарларын мен бек иги билеме. Тамбла окъуна келтирirme жазгъанымы, окъурукъ эсенг.

– Болсун, келтир, – дедим, артыкъ уллу ыразы да болмай. Бир жа-нындан, адамны къадарын билгенни хатасы да жокъду. Экинчиден, ол газет тилге юйреннген журналист не повесть жазаллыкъды? Къалай-алай болса да, ол повестьни окъургъа айтдым.

Либий Цраев ётюрюкчю болмады. Экинчи кюн аны къл жазмасы кълумда эди. Мени къркыгъаным бош эди. Къл жазманы айырылмай окъуп чыкъдым. Либий анга былай атагъан эди: «Гыбышы»

1

Алгъын, юйдегили болгъунчу, тиширыулану да боладыла аманла-ры деселе – Мук ийнанмаз эди. Кёз туурасына келтирир эди да ол та-ныш кызларын – шо жангыз бирини юсюнден окъуна тили айланып айталлыкъ туююл эди: ма бу аманды деп. Бары да бирча игиле, ариула, чырайлыла, субайла... Бири бирине ушамай эдиле эсе да, хар бирини да бар эди адамны жүреги тартхан бир илишаны. Да, хоу, энди былай бир кем жерчиклери да болмай а! Кюнню да болады да тамгъачыгъы. Алай Мукга, ол кызланы биргелерине ашыргъан увахтысында алгъан зауукъ-

лугуна къарагъанда, ол кем жерчикле бир бош чурумлача кёрюнюп къала эдиле. Къысхасы, къайсысы да жашау нёгерлик эталырча къызды. Сайла суйгенинги – ажашмаза! Бир бош къызлача да туйюл – жаннет чыпчыкъла!

Ай медет, къалай жангылгъан эди, харип, Мук Къаргъой! Дуния жомакъ туйюлдю да! Да, жашау сынауу аздан! Не кёрюнмез адамны кёзюне жаш заманында! Хар зат да ариу, таза, жангы!.. Да, дегин, дуняда тюрленмезлик зат жокъ кёреме. Ол учуп айланган жаннет чыпчыкъла, тюк алышып, тауукълагъа бурулуп къалмадыламы! Къаргъала деп да къалай айтхын! Да, не болса да, жангылгъанын, харип, асыры кеч ангылагъан эди, юйдегили, юйюрлю да болуп, къартлыгъы тау артындан бери къарап тохтагъанда. Ма ол заманда ачылгъан эди кёзю ол къачан эсе да юйюне келтирген «жаннет чыпчыгъы» ким болгъанына да. «Ай, асыры кечирек ачылды кёреме, харип, кёзюнг», – деп да ышарыр мыйыкъ тюбюнден бир кёл кенгдиргени. Ышарса, ышармаса да, иш алайды. Не десенг да, боллукъ зат болмай къалмайды. Болсада, Мукну да насып жулдузу энди чыкъды туурагъа. Къартлыкъ суймеклиги бир жаш къыз сыфатында келип къалмадымы! Нохцук эди ол суймекликни аты. Анасы сабийлигинде къубултуп атагъан кюн таягъы. Ким да сукъланырча эди ол кеч жетген суймекликге. Болсада аллай къызынган сезимни ызындан, жарыкъ кюнню булут басып къойгъанча, бир такъгычы да болмай къалмайды да!

Да, ашыкъмайыкъ. Хар зат да – заманы бла. «Соруу бергинчи, жууабын къайтарма, боллугъун артда айтырма», – деп бош эсгермегенди да Бетал Къуаш.

...Нохцук терезе аллында къар жаугъанына къарап олтурады. Орамны бурдум этип айланган къыш элни адамын, сюрюп, юйлерине, малын бауларына жыйгъанды. Кюнню былай терк тюрленип къалгъанына эси кетип, жашауум да былаймы тюрленип къалыр деген сагъышдады. Да, хоу, къыш боранындан юйюнг къоруулар, юйюнгде борандан а къалай къорууланырса?

– Ана болгъан алай тынчмы сунаса? Алай бошму сунаса? – анасы къайтар да айт, къайтар да айт. – Сени да болурла сабийлеринг. Ол заманда ангыларса мени. Шёндю ангылаяллыкъ туйюлсе. Анагъа сабийинден багъалы жокъду жер башында. Мен да сизге къууанып жашайма, сизни ачыуугъузну кёргозтмесин Аллах деп. Сизни тырнагъыгъыз ачымасын ансы деп... Ай, суйсенг айт, суйсенг къой, ангыларыкъ туйюлсе. Сен алай сунаса... Санга алай кёрюне болур... Ким да баласына аманны излемейди. Жокъдула аллайла. Жаныуар окъуна суюди да баласын...

– Болду, анам, къой энди... Мен тюрлендиралыр зат туйюлдю. Боллукъ – болду! Нек айтып тураса муну!? Тюзелмезлик затны?..

– Да андан айтама, мен да андан айтама, боллукъ болгъунчу, заманында акъылынгы башынга жыйсанг эди да деп!

Жыйсанг эди да! Жыйсанг эди да! Жыйсанг эди да! Аз зат жыйылыргъа керекмейди дуняда! Жыйылыр амалтын къалады да хар зат, иш андады. Оу, эшигим, башымы бешишлик этип, юйден чыкъмазлыкъ болуп къалама деп, анданды жюрегими итле талай тургъаны.

Да, тохта, не палах болгъанды? Болуб а, не боллукъду! Нохцук, буол сылтау демей, ата юйуне къайтып келгенди. Сылтау а бар эди. Алай аны киши да билмейди – не ата-анасы, не ахлулары. Къоншулары да билмейдиле. Нек чыкъды?! Нек айырылды?! Аллах билсин! Къайынлары да суу къуйгъанлай болуп, киши бир баямын билмей, сейирге-тамашагъа къалып. Жети жукълап тыюнгде кърмезлик зат! Ма бу сылтауу, ма бу заты ючюн деп айтырча болса уа. Бир бирлерин суйюп, хо деп, къууанып, энди уа не от тыюндю?! Нохцукну жууукълары иш да киеуге гурушха болуп, палах андан чыкъгъанча, ол да былайды деп бир баямын айталмай: «Мен а бек суйюп да жашарем, къызыгъыз унамайды!» – деди да кьойду. Къызлары да тынгылайды, аузунда къуууту болгъанча. Ариу айтып, тилеп, урушуп да, киши жеринден тепдиралмай кьойду да! Атасы да, къыш бла эришгенча, боранлайды. Анасы да – оу-шау, жилиу-сыйыт. Ариу да айтады, тилеп да кюрешеди – къыз да чийин билдиргени жокъ. Анасы, къызына айтырын да айтып, сорурун да соруп бошагъандан сора, ахыр гурушхасын ачды:

– Къызым, ауруунг тас, чылмыгъы затмы барды, андан жараусуз а болурму?.. Алай эсе, айт да кьой, жаным, мындан кѣп термилтме. Эр кишидеде аллайлары болады дейдиле. Сени да, бир терслигинг болгъанча, кыйнап турмайыкъ...

– Угъай, анам! Мен аны бла жашаргъа суймейме. Айтханма да – суймейме деп. Ёлтюрсегиз да – угъай.

Ёлтюрмедиле къызны, бармакълары бла да тиймедиле. Ачыуландыла, урушдула, къаш-баш туюдюле, ёкеледиле, аны бла сорушдула. Заман да сыйдамлар жерлерин сыйдамлады, къызны жюрек жарасына уа балхам болалмады. Ол жара тартылмады, ашланганлай къалды, ачитханлай, жюрегин кыйнагъанлай турду. Иги кесек заман да озду, была нек айырылгъанларыны бир чийин киши билалмады. Аны жаланда ол эр болуп – эр болалмай, киеу болуп – киеу болалмай къалгъан жаш бла келин болуп – келин болалмагъан Нохцук кеслери биледиле. Бир бири тасхаларын терен жашыргъандыла. Ол теренни да, элтип, къара кюбюрде киритге салгъандыла.

Да аллай бир не затны жашырадыла да была ол къара кюбюрде? Ол да неди десегиз... Нохцук, эрге баргынчы, тас этмез затын тас этип келген эди. Хар затны да кеси хакъы, кеси тѣлеую. Ол къошулгъан кече, эсе да ол къошулур кече, Нохцукга бушуулу кече болуп келди. Танг атмады.

– Эй, Нохцук, Нохцук, жанымы кыйыры, бу этгенинг неди?! Нек айтмагъан эдинг манга алгъадан?! Мен да келечи иймей кьояр эдим да, хапарыбызны элге да кѣтюрмей. Нек этдинг манга былай? Огъесе кечер, кыйры кетерикди депми келген эди кѣлюнге? Угъай-угъай, быллай ишден сора, суйюп ёле турсам да, мен сени бла жашау эталлыкъ туююлме. Ангылаймыса аны?! – жашны кѣзлеринде ачы къычырыкъ, ажым жылтырай эди.

Нохцукну эти-жени къалтырайды бюгюн да, ол сѣзле къулагъына чалынсала.

– Кеч мени, кеч мени, – деп жилиады Нохцук. – Терсме, терсме! Алай сен мени сюе эсенг, кертиси бла да сюе эсенг, жазыкъсын манга... Жанынгы

аурт. Къор болайым жанынга, мени тилегими толтур. Адетге кёре, эрттен бла хар не баям болургъа керекди, ачыкъ этериксе. Айтма мени бедишими. Аз замандан, мен кесим кетерме. Мен бедишден алай бла къутулурма. Сен да намысынгы алай бла сакъларса. Ийнан манга, сен ыразы болмасанг, сени бла бир кюн да турмам. Ангълайма менден кёлюнг чыкъгъанын, кёрюп болмасанг да, тюз боллукъса. Тилейме, эри манга. Озгъан суймеклигибиз ючюн, суймеклик хатери бла сёз бер, бу сыйлы да, сыйсыз да кечени хакъы бла хапарымы жаймазгъа сёз бер. Мен, бир насыпсыз жан... Ибилис шашдыргъан... Эрттен бла юйюме къайтып барсам, бары да билликдиле. Сора мен жашаяллыкъ туйюлме... Сора мен ёллюкме...

Суймеклик деген затынг – кючлю сезимди. Жаш кертиси бла да сюе эди Нохцукну, алайсыз тилегин да толтурмаз эди. Бир башха биреу айтып да къояр эди. Жайып. Жаш айтмады. Къысхасы, келишгенлерича, бир айдан къыз ата юйюне къайтды. Нек, не сылтау бла, не ючюн къайтханын бир деп бир киши бир шартын билалмады, билаллыкъ да болмаз. Хар зат аууз бла айтханча бошалды. Къыз адетинде эрге чыкъды – айырылды, кеси айыбын аны бла жууду. Болсада эринден айырылып келген къыз ата-анагъа жүрек ырахатлыкъ бермеди. Баш ауруу, жүрек ауруу болду. Тыш адамлагъа да – сёзлюк, шеклик, хапар-таурух. Былай-алай дерге сылтау чыкъды. Эл ауузу – элек, сёз аягъы бла жүрюйдю...

Ненча кере тилейди анасындан:

– Анам, кьой бу тырманынгы, кьой бу тырманынгы. Къайтыр амалым жокъду артха. Мени кётюралмай эсегиз, айтыгъыз да, кеси башымы къайгысын кёрейим. Сизге жүк болуп турмайым. Сиз кёрмез жерге кетейим.

Аллай кезиуледе анасы да кеси кесине ант эте эди – энди бу ишни сартындан жукъ сагъынмам деп. Алай, бир кесек тёзсе да, ана жүреги чыдаылмай, жангыдан къозгъайды. Къызы алай баямсыз, къадарсыз болуп тургъан ажымы, жүрегине сыйынмай, тёгюлюп башлайды. Ма бюгюн да алай болду. Нохцук кюн ортада ауузданыргъа ишден къайтханлай, биягъы: «Къызым...» – деп башлады.

Ненча заман озду, жарлы ана уа къызы эрине къайтыр деген умутун юзмей турады. Угъай, безгенди Нохцук, таза да безгенди, башын суугъа атарыкъ болгъанды. Кетейим юйден, къайры болса да кетейим, алай бла бары да тап болур. Бары да тынчайырла.

– Къызым, атанг жашаусуз этгенди. Мен унасам да, ол унарыкъ туйюлдю. Билмейме, не ючюн айтады, намысыбызгъа ушамагъан иш болгъанды, сёзлюк болгъанбыз дегенлей турады. Бизден сора адамланы башха къайгъылары жокъ киби.

– Бек алакат! Жаншай берсинле. Менден сора ишлери болмай къалдымы! – къыз, тонун да аркъасына къаплап, жаулугъун сермеп алды да, эшикни хыны этип, юйден чыгъып кетди.

Анасы ангълай эди, къызыны алай хыны этгени игилик келтирмезин. Терезеге ашыгъышлы жёбелеп, къызыны ызындан къарады. Терезени буз тартып эди. «Игиге болсун жолунг!» – деп, санлары къыйыла, жерине чёкдю.

II

Ананы жүреги бош тынгысыз болмай эди. Нохцук акылына келген затны этмей кьоймазын ол биле эди. Кесине бир хата этип окьуна кьоймагъа эди деп да кьоркьады. Ол женгиллигини хатасындан тьуйюлюмю башын суугъа атарыкъ болуп айланнганы да. Бусагъатда бу болумгъа тьושгени да.

Ишлеген жерине кьалай жетгенин да эслемеди. Къызынып барса, тырмандан кьутулуп кетерикча. Аны алай ашыгъышлы баргъанын кьарап кьрген адам а не айтыр деген зат эсине да келмеди. Кьуйдюрген сууукьну да сезмеди. Тону да юсуне кьапланнганлай, тюкен эшиклери не талакъ солуу этип жетди. Киритин хыны ачып, кьар бурдум бла бирге ичине кьуюлуп, кьадауун салды. Кьарт атасыны атасы ол дуниядан кьайтып келген болса да, ачмаз эди эшигин. Ай, насыпсыз кьыз, дунияда кьюрюге, эшитирге сьуйген бир адамы да болмай кьалгъан! Жюреги, кесин тьыйдырмай, кькьурегинден учуп чыгъаргъа жол табалмай, тыпырдады. Жаралы кьанатлыча, учалмай, адыргы этеди.

Жашау жаны бла озуп кетгенча, халкъ миннген насып улоуна миналмай, жолда кьумгъа атылып кьалгъанча, кеси кесин талайды. Жьыйырма юч жылында хар неден да кьуру кьалып олтургъан, насыбын желге алдыргъан, жашап башлар чагьында – кьуйюп, кюл болгъан, ата-ана, эгеч-кьарындаш да ангыламай, кишиге керек болмай кьалгъан! Кимди, кимди мени былай насыпсыз этген! Мукму? Угъай-угъай. Мук угъай! Олду, жаланда олду сьуйгени, ангылагъаны. Кесимме, кесимме кюл этген барын да. Ах, нек алданнган эдим ол ибилис кьучге? Нек жойгъан эдим кеси кесими? Насыбымы? Нек учундум? Башымы нек тас этдим? Жек болуп нек кетдим? Юйюрю, юйдегиси болгъан кишиге алданып. Эсимде болмагъан, адам айтса ийнанмаз затха терилип...

Жеринде олтуруп туралмай эди. Кьалай бла алданды юйдегиси, юйюрю болгъан адамгъа? Башхалада айыпха, бедишге санагъан затын ёз башына кьысып. Кеси кесине жау болуп. Адамгъа кечмез затын кеси этип. Бауурча уюп тургъан юйюне, ахлусуна, ата-анасына кьайгъы салып, бир бири кёзюне кьарамазча этип. Тынчлыкъларын кьурутуп. Ортагъа гурушхалыкъ кийирип... Бу былай кьалай болуп кьалды – кеси да ангылаялмай эди! Кеси кесине, этген ишине жууап табалмай эди.

Да энди ангылады тиширыула юйлю-юйорлю кишилени жашауларын кьалай бузуучуларын. Онсегиз жылында экижьыйрмажыллыкь кишиге алданып. Жюрегин шайтан-жел учундуруп, башын тас этип. Ийнанып... Угъай-угъай, ол алдар амалы жокьду деп. Ол ышаргъан заманда – кесини кьайда болгъанын, ким болгъанын да унутуп... Жюреги ауазын кьосегенлей турса. Угъай, угъай, алдар амалы жокьду! Башхалагъа ушамайды! Халал жюреклиди, жумушакь кёллюдю, тюз сёзлюдю, алдарыкъ тьуйюлдю... Жашырмай айтды юйюрюню, юйдегисини халын да. Жашау болумун да. Юйдегиси бла насыбы тутмагъанын. Кьадары онмагъанын. Жокь эди сёзюнде ётюрюк. Ийнаннган эди сёзюне, эриген эди кьадарына. Бюгюн да эрийди. Сьуймеген адамы бла, амалы кьуруп, жашап тургъанына. Алай, не ары-бери бурса да, бюгюн кёп да кьыйын эди кьызын кесине.

Къадары къалай боллугъу, алда не сакълагъаны белгисиз. Бир такъый-къа насыпха алданып, онсегиз жылында жашаун кюйдюрюп олтургъан! Къаллай жарыкъ кюнле, къаллай ариу умутла кёз кёре кюл болуп къалдыла! Жашил талада жарып-жылтырап акъгъан суучукъ къумгъа жутулупму кетди, къуруп, къуу болуп? Ай, байтамал, болса эди аллай амал – жангыдан къатларча жолунгу, жангылычынгы тюзетирча амал. Жашлыкъ бла бирге берилмейди да ол сакълыкъ деген зат. Ол эслилик, сабырлыкъ.

Жокъ эди жер башында Нохцукну жүрек болумун, халын ангылар адам. Бир андан башха. Не ана, не ата, къарындаш-эгеч – бири да угъай. Жаланда ол, ол ангылаяллыкъ эди. Дагъыда ышаннганы олду! Олду къутхарлыкъ, болушурукъ, ангыларыкъ.

«Бусагъатда Мук кеси уа къайда болур?» – деп ойлайды. Къыз Мукну кёрмей тургъанлы иги кесек заман болады. Не къыйын болса да, бир бирге тюбешмезге кюрешейик деп, ахыр кере алай келишген эдиле. Тюбешиу дерге боллукъ эсе – орамны ётнуп бара, халын соргъаны?

Бир башха адам ажым этип да турмаз эди. Бир жангылгъанынг да, кёп жангылгъанынг да башхамыды деп да къояр эди. Алай ол Нохцук эталлыкъ зат туюнюлдо. Бир тайгъаны артыгъы бла окъунады. Арасын кесип, юзюп къойду. Боллукъду! Болсада: «Шо бир кере окъуна къарап кёрсем эди!» – деп, къалай термиледи. Жарсыуун айтыр эди, кёлюн чёкдюрюр эди, жюгю женгилирек болур эди. Алай эл ичинде къайда, къалай?..

Мук биле эди Нохцукну хапарын. Юйге къайтханын. Бузгъанма жашаун деп, жүреги ажым алгъан эди. Да жокъ эди къызгъа айыбы. Мук кеси эди терс. Терилтген да, жангылтхан да. Къалай, не болгъанларын билмезча, акъылларын жел алып кетген эди. Тас этген эдиле башларын. Энди не амал?.. Болсада, жашауларында экилери да кюсеп, эсгерип тургъан насыплы уахтылары ол эди – ол тюбешген сагъатлары. Насыбы тутмагъан Нохцукну энди аллай насыплы сагъаты не хазна болур.

Темир печьден ургъан жылыу чыдатмай окъуна башлады. Тонун тешиди. «Ишчи заман да бошала турады. Энди тюкеннге келлик адам да болмаз. Хо бир да, ким келликди быллай боранда? Хо, бираз къарайым да, сора чыгъа барырма. Десем да, керексизге не затха мында олтуруп турама? Керексизгеми? Да мен къайда кереклиме? Юйдеми, ишдеми? Кимге керекме? Юйде да, къайда да ким сакълайды мени? Бар эсем, жокъ эсем да, киши эслемез. Къалайса деп атам сормаз. Къарындашым бурулуп къарамаз. Сора кимге, неге артха ашыгъама? Башымы алып къачып айланнган юйюмеми? Да бармыды да мени юйюм? Мени юйюммюдо ата юйюм? Къайдады мени юйюм. Кюйдюргенме. Кесим кюйдюргенме! Андан эсе, кёмюрюм да жетерикди, тапчаным да барды, мында къалайым. Алай анам жарсып турлукъду. Олду манга жарсыгъан. Жарлы ана. Башхала уа... Арт бургъандыла. Къол жуугъандыла. Соргъан жокъ. Сурагъан жокъ... Бармайма, угъай. Бираз тынгысыз болгъанлары игиди, боллукъ эселе, кёрейим. Тырманларын къояр эселе уа. Къоймасала да, билеме не этерими. Юйге къайтмай къалыргъа да болурма. Кёрчюгюз сиз да бир!

Кюн къарап-къарагъынчы кетди. Ишчи заман да эртте бошалгъанды. Нохцуг'а, жеринде олтургъанлай, терезе аллында къарангыгъа къарагъанлай турду. Чыракъ жандырыр амалы жокъ. Эки кълун къаты кысханлай, башын кълларына салып турду. Бармыды, жокъмуду, кечемиди, кюнмюдю – къайдагъысын да билмей. Кёп турду. Сагъышы ажымы къатыш бурулады, сытылады. Нек алдандым, къалай жангылдым?.. Нек жоюлдум? Не гюняхым ючюн?.. Сора, кеси кесин жапсаргъанча: хоу, жангылгъанма. Алай жуудум да айыбымы? Сёзлюк болмадым да? Эрден кьоюлуп келген бедешмиди? Бир менмеми кьоюлуп къайтхан?.. Унутургъа, барын да унутургъа. Кеси жанымы да, адамларымы да кыйнамай, жашау этерге, баш къайгъымы кёрюрге...

Алай кёз туурасындан кетмей эди Мукну сыфаты. Къоймай эди жеринде. Не бек унутургъа кюрешсе да, ол эди жүрегин толтургъан да, эсине келип, къатында олтургъан да... Нохцук билмей эди къадары, ызындан марап, къарап айланганын. Энди аллай жангылыч иш этмем дегенине кюле эди къадары... Хыликкя этгенча, айлана эди тегерегинде... Башын алай, эки жумдуругъуна салгъанлай, тангын атдырып да кьояр эди. Санлары кьюрушханча болдула. Суууксурады. Жюрегинде жокъ эди жылыу. Къллары буз ташла болдула. Бир заманда кеси кесин кюч бла кётюрюп, эшикни къадауна жангъдан къарады. Кече къарангысы айланды. Адам излей келлик сунуп турду. Келмеди киши да. Жокъ излеген! Кёлю бютюнда такыр болду. Барып, тапчанына таянды. Къарангы шошлукъ сангырау этерча эди. Къалкыймы башлагъан эди, тюшондеми эшитди, шыхыртха уянганча болду. Кёзлерин ачып, танг кесек турду. Шошду. Жангъдан эшик къагъылгъанча болду. Хоу, хоу, ким эсе да барды. «Атам ишми келген болур, не уа къалауурму? Къалауур а тюйюлдю. Аурупду. Аурумаса да, ол къарап этиучюсю жокъду. Терезесинден къарап къойгъан болмаса, келип иш да кюрешмеучюдю. Туурада жашайды да. Юйден да не хазна келсинле. Адам айланыр заман тюйюл. Кече арасы болгъанды...» Нохцук квалкыйды.

Жукъу арасындамы, кертиденми – биягъы аякъ тауушла эшитилдиле. Ким эсе да эшикни тартханча. Эшик артында биреу сюелип тургъанча. Къакъгъан этгенча. Тартханча. «Кечеми былаймы ашырлыкъма?» – деп, къайгъыгъа квалды. Кимсе деп сёлешаллыгъы жокъ, кьоркъмай, ачып къараяллыгъы жокъ. Къычырып, адам чакъыраллыгъы жокъ. Уручула келген сунуп, ахы кьюруду. Сагъайды. Мен тели, нек квалгъан эдим мында! Юйюме барсам эди уа. Анам жарлы да кёз кысала болмаз.

Бир заманда шарт эшитди. Ким эсе да эшикни къагъады! Хоу, хоу, ичинде адам болгъан юйгеча, эшикни къагъады. Оу, кюнюм, кимди бу?! Мында, тюкен ичинде, адам болгъанын да къайдан биледи? Юйденми келген болурла? Бу жол болмаса, тюкенде да ким квалгъан эди... Угъай, квалгъан эди, квалгъан эди...

Нохцук аякъ бурунлары бла эшикге жанлады. Сагъайып тынгылады. Ким эсе да барды. Къагъады. Урлап къакъгъанча... «Эшикни бузуп кирип квалса уа, мен не этерикме?!»

– Нохцук, кьоркъама, ач, менме...

Мук?! Къайдан билгенди мени мында болгъанымы уа? Нохцук, жүреги тынгысыз ура, не этерин билмей, абызырады. Эшик юсюнде сюеп турса, адам иш кёрюр деп да кьоркъады. Ачаргъа да кьоркъады.

– Ач, адам кёргюнчю...

Нохцук эшикни къадауун ачды. Мук, төгерегине да бир къарап, тюкенни эшигинден ичине атлап, босагъада сын къатды. Нохцукну не айтырын билирге излей, бетине тюрслеп къарады, къарангыда аллай ышан эслерча туйюл эди.

– Къар жаугъаны тохтагъанды, – деди, башха не айтыргъа билмей, былай кеч нек келгенин ангылатыргъа излегенча.

– Мени мында къалгъанымы къайдан билгенсе?

– Жюрегим билдиргенди, Нохцук, жюрегим... Ишден энди къайтып келеме. Арбамы чархы сынып, аны кзурай... Элге кючден жетдим... Сен а нек къалгъанса мында? Не, бир абери ми болгъанды? Нек эсе да, жюрегим бери тартдырып, юйге тюкен аллы бла барайым деп... Тюкенни кёрсем да, сени кёргенча бола... Кёбюсюнде былайтын ётюучо, сени шо къарап бир окъуна кёрюр эсем деп.

– Тюкенни да эшигин шёндючамы къагъыучуса?

– Да, угъай. Бош, къарарыгъым келип... Манга ол тамамды. Кенгден бир кёрюп кёйсам. Келип турсам да, адам эс бурур деп, кьоркъуп... Бюгюн да былайны озуп баргъанымлай, къарасам – аякъ ызла... Тюкеннге кирген аякъ ызла. Сени аякъ ызларынг. Бираз да сюелдим, арсар болуп. Сора юйюме кетдим. Тынчаялмай, къайтып келгенме. Жюрегим гурушха этип. Бу биягъы аякъ ызла. Келген жокъ, кетген жокъ. Ингир бола, тюкеннге адам келмегенми эди?

– Угъай. Киши айланмагъанды. Юйден зат келген болур эдиле. Алай ыз зат жокъ эсе, сора келмегендиле. Сени бирле эслеген болурла, кюнюм?!.

– Угъай. Эслемезча келгенме. Сен алай суннганлыкъгъа, санга сёлешгеними аяз да сезмесин деп, алай жүрюйме. Адам угъай, аяз да. Сен а мени эшик юсюнде сакълатып турса. Мен да бошму келдим деп...

Мук, бёркю да кёзлерин жаба, мыйыклары да кырпакъ болуп, не айтыргъа билмей сюеле эди. Аны ишчи кёллары кьочхар тонуну туймесинден тутуп, тешерге бла кьояргъа арсарлы кымылдай. Къарангыда къарап тура эди. Нохцугуна, сюймеклик жюрегинде жаннган ахшам жулдузуна. Не айталлыкъ эди? Тос къатыны туйюл, ариу умуту ёчюрген, къадарын бузгъан бир адам, кесине, этген ишине алай, жаланда алай къарагъан. Эркин туйюл эди биреуню насыбына къатылыргъа, бузаргъа, аллай зат акъылында да жокъ эди. Да, келгенди дагъыда. Жюреги алып келгенди. Къадары келтиргенди...

Ауазла бирге кьошулдула. Ким не айтды, къалай, нек – бары да жутулду. Жокъ эди экисинден сора дунияда бир жан...

...Унутхан эдиле барын да. Къайда болгъанларын, орамда боранны да, ишин да, башын да. Дунияда аладан насыплы адам болмагъанча, кюн кюйдюрген бир кьюу тюзде бир жарыкъ, бир сууукъ шауданнга чыгъып

кьалгъанча. Суусапларын кьандыралмай. Къаналмай. Ненча жыл, ненча ёмюр сакълап тургъан эдиле ала экиси да бу жангыз такъыйкъаны!..

– Билмейме къалай айтыргъа да... Айтсам да, ийнанмазса. Алай, тюзю, кертиси – жашауум, менсиз, кеси аллына барып тургъан кибикди. Кече да, кюн да сенсе сагъышым. Не жукълаялмайма, не ашха кёлюм бармайды. Кеси кесиме жер табалмайма. Бузгъанма къадарынгы! Мен... къалай-алай болса да, жашауум аман-иги эсе да, битгеннге ушайды. Къаланырыгъы къаланнганды. Юй, юйдеги, сабийле – андан сора не керекди адамгъа дерсе. Кесими энтта жаш сунуп тургъанлыкъгъа, киши ортасына келгенме. Жашаууму ауурлугъу кетгенди. Болсада, ыразыма: аны жарытып тургъан, жүрегими жылытып тургъан чырагъы барды – ол сенсе. Сени бир кёрюр ючюн, не кыйынлыкъны кётюрюрге да хазыр эдим. Ол такъыйкъадан башха жашауумда зат болмай къалса да. Десем да – тюз алай окъунады. Юйге киралмайма. Жюрегим тышына тартдыргъанлай турады. Сени излетеди. Билмейме, къалай боллукъса? Сени жарсытханма. Ойгъанма къадарынгы. Санга палаххамы туугъанем? Толу юйюрюнг, юйдегинг болуп, насыплы жашар жерингде... Кеч мени, кеч...

Мук терен ахтынды. Бетин терезеге бурду. Жокъ эди анда, къарангы кечеден башха, бир ыз, бир белги, бир ышан. Ма бусагъат жилип къалады дер эдинг. Жилий билсе уа! Жилий тура эсе уа? Эр кишиле да жилийдыла, кёз жашлары кёрюнемгенликге...

Нохцук ангылай эди Мукну кёлю алай нек такъыр болгъанын. Анга жарсыгъан окъуна этди. Суйген адамыны жүрегин жапсарыр ючюн, кеси кыйналыргъа да хазыр эди.

– Мук, жаным, этме алай. Айтма. Бу ачы сагъышла бла кесинги да, мени да кыйнама. Болуру – болгъанды. Биз тюзеталлыкъ зат жокъду. Сора жарсып тургъандан не магъана? Къадарынга жарсыйма дейсе. Билеме, жарсыйса. Анга бир заманда да ишеклигим жокъ эди. Энди уа, айт, энди не этейик? Менден аз кыйналмайса. Ойла кесинг, юйдегим барды дейсе. Ол алайды. Алай андан не магъана? Сен аны суймегенинги билеме. Сора ол санга къаллай юйдегиди? Къаллай жашау нёгерингди? Жаныгъыз, саныгъыз да энчисиз. Сени кёрген сагъатларымдан насыплы чагъым жокъду дейсе. Кёлюмю, кюнүмю да сен жарыгъдынг дейсе. Сенсиз ёмюрюм къарангылай кетерик эди дейсе. Мен да, сенича, алайма. Жюрегимде сенден сора бир зат жокъду. Сенсе аны толтуруп тургъан. Экибиз да бирчабыз. Аллах бизни бирге тубешдиргенди. Сени аллынгда тазама. Гюнях иш этмегенме. Терслигим жокъду. Болсада... «Бетибизни жойду, былай-алай...» – деп жаншайдыла. Къарындашларым да арт бургъандыла. Атам да... Бармамы, жокъмамы – манга жарсыгъан кёрмейме. Сёзюнгю этерге, юсюнге секирирге уа хазырдыла. Ангылагъан, жарсыгъан жангыз да анамды. Анга жарсыйма. Алданмагъанма. Сени жүрегинги кёргенме. Санга ышанганма. Сени аллынгда терслигим жокъду... Жангыз да анам...

Мукну жилиярыгъы богъурдагъына келип тохтады. Бууулгъанча болду. «Къалай сейирди бу дуния, къалай насыпсызды адам. Бу сабий кызчыкъны быллай бир жарсытырча! Мындан ары уа? Мындан ары уа къалай жашарыкъды бу? Угъай, угъай, насыплы болургъа керекди быллай адам!..»

– Сен насыплы боллукъса, – деди Мук, сагышы тилленип. – Сен насыплы болургъа керексе! – Мукну кьолю кызыны бетинде кёз жашларынын сездиле. – Эшитемисе, боллукъса! Сюймеклик деген барды да дуняда? Барды! Сен энди башлайса жашап. Тюзлюк деген барды да дуняда?! Болургъа керекди! Къоркъма сен! Къоркъма, бала!

– Кесим ючюн жарсымайма... – кызы, ауазы тюрленерек, бир кесек эс жыйгъанча селешди, – анама жарсыйма: ол кетюраллыкъ туююлдю... Мук, Аллах эрисе, къадарымы къуаргъа кюреширме. Сюймеклик сезим зат дерге тюшмейди. Сенден башха мени сюймеклигим боллукъ да туююлдю. Кимге чыкъсам да, насыплы да болаллыкъ туююлме. Бир кере сынадым, ол артыгъы бла жетерикди жашаума. Сени къатынгда жангыз бир кере болгъаным – ол жетеди манга. Ол насыпды манга. Бир гюлню эки кере юзалмасса. Мениди ол гюл. Алай манга, къаргъа, къузгъун болуп учуп айланмай, башхалагъа ушашлы болурча, юйюр керекди. Ол себепден, аллай адам табылса, бил, анга чыгъарыкъма.

– Тюзсе. Тюзсе, – деди Мук, ауазын кеси да таныйламай.

– Бери, тюкеннге бир жаш келиучюдю... Атасыны аты да къалай эди? А-а, Мулид... Хоу, Хапитов Мулидни жашы. Юйлери да эл аягъында. Иги жаш кёрюнеди. Кёрейик, не боллукъ эсе да.

– Былай, къара шинли, тынч жаш?..

– Мук, сен таныйса аны. Былтыр чаллыкъгъа тюкен бла чыкъгъаныбызда, сени жыйынынгда эди.

– Тохта-тохта, Аслан дейсе! Хоу-хоу, Асланны юсюнден айтаса. Бек иги жашды, эсли жаш.

Мук ол жашны таный эди. Бек ишчи жаш. Ингир ала арып талгъан жашла юйлерине кетерге башлагъанда, бригадирлери, хыны этип:

– Къайры мыртыгъа хазырланнгансыз, манга бир уллу хайырыгъыз тийгенча, ма алайда, ол къулакъны къагъып бошагъыз да, сора барырысыз, огъесе мени атамы атасы къабырдан къобуп келип, ол чаллыкъмы сунасыз?!— деп кычырды.

Да, хоу, бригадир асыры оздургъан эди. Алайсыз да кюн узуну хакъсыз ишлеп тургъан жашлагъа бригадирни сёзю ётген эди.

– Кесинге керек эсе, бар да къакъ, – деди бирлери.

– Къакъ! – деди бирлери.

– Башыбызны аурутма! – дедиле.

Бригадир сёзюне тийишли жууабын алгъан эди. Бирлери аман окъуна айтдыла. Аманнга-ахшыгъа жетдиле. Туююшюрюк эдиле, сёзсюз, Аслан болмаса.

– Сиз къарап туругъуз, – деп, не этерик болур деп, къарап турдула: тынгылап барып, чалгъысын алды, бригадир таба барып, жаны бла ары ётюр кетип, ол къулакъны, бары да къарап тургъанлай, кеси къагъып, чалып бошады. Бригадир да, чалгъычы жашла да, тынгылап, къарап турдула. Жаш, биягъы артха къайтып, чалгъысын биягъы жерине салып, тынгылагъанлай келип, машинагъа минди. Бары да ызындан миндиле. Мук Асланны хапарын айтды. Ол хапар элде белгили эди.

– Ол жашмы?

– Ма ол жаш. Хар кюн сайын келгенча келип, жашырын манга къа-

рап туруучуду. Мен эслемегенча. Мен да кәрмеген кибик этип. Тынгылагъанлай къарап туруп. Кетсе да, тынгылагъанлай кетер. Мени эрден чыкыгъанымы да билгеннге ушайды. Бир-эки кюн алгъа биягъыча келгенди да, къарап туруп, адамла азайгъандан сора, къатыма келип, саламлашханды. Мен да саламын алгъанма. Андан сора ол да жукъ айтмады, мен да сёз кьошмадым. Ма алай, чыкыгъанды да кетгенди. Эшта, айтыргъа излегени бар эди. Аллах билсин...

– Аллай уялчакъ! Мен билип, бир кере юйдегили да болгъанды.

– Олму?! Хо бир да?..

– Къалай эди тукъуму да... Кярова, Кярова болуред дейме. Къайдан болгъанын а айталлыкъ туююлме. Къатыны болуучусун билеме. Жаш а иги жашды.

– Манга да алайыракъ кёрюннгенди. Алай юйдегиси бар эди деб' а... Жаш адам кёрюнеди да?

– Жаш эсе да, сенден таматады. Да айбырылгъан да аны ючюн этгенди... Айбырылгъаны зат да болмагъанды, къатыны кеси кетип къалгъанды дейдиле. Асландан сабийи болмазлыгъын билгенден сора.

– Тюрлю затла айтаса!..

– Аны тюрлюлюгю жокъду! Сабийди адамны тутуругъу.

III

Кёлюндегин ачыкъ айталмаса да, Аслан бу тюкенчи кызчыкны бек жарата эди. «Не муну алама, не къатынсыз къалама!» – акъылы алай эди. Болсада, угъай деп кьойса уа деп кьоркыгъандан, ачыкъ айталмай эди. «Аллай ариу кыыз къайда болса тракторчугъа къарармы, шёндю уа бютюнда – тракторчудан да «озуп», извозчик болуп айлангъанымда! Меничаны къачан да табарыкъды. Бармагъын кётюрюп билдиргенлей окъуна. Азла тиш кыса болмазла ызындан. Ай, асыры кючбюсюреу кёрюнеди да...»

Къызыны къатына адам жанлап кёрмеген эсе да, Аслан алай суна эди. Аз марамагъанды да. Аллай зат да эшитмегенди. Ишден – юйге, юйден – ишге. Ары-бери бурулгъаны жокъ. Жарыкъ адам, ышаргъанлай, кюлгенлей... Аслан сейир окъуна этиучю эди – ызындан сюрюу болуп нек айланмайдыла жашла быллай иги кызыны тилерге деп. «Эштада, эрден чыкыгъаны ючюн, – деп, кеси сорууна кеси жауап таба эди. – Чыгъыб а!.. Бир кере мен да болгъанма къатынлы...» Аны не хапарлыгъы! Жер башында да болмаз анга жетген кыыз. Къатынлы жаш тилегенин билсе, не айтырыкъ болур ансы? Нек айбырылгъаныбызны сылтауун билсе уа? Ол заманда бурулуп да не хазна сёлешир. Хайт деген кыыз тиширыу мени ючюн деп аналыкъ насыбындан кесин кзуру кьоярмы? Аны Аслан бла кьадары уа алай боллугъуна не сёз! Не медет, ол алайды: Асланны сабийи болур амалы жокъду. Юйдегиси сылтаусуз эди. Врачланы бегимлери алай болгъанды. Ол сылтау болмаса, кетеми эди ким да аллай жашдан, къатында, биргесине насыплы жашау сюрмей? Кетерге деп келмеген эди да. Жангызлыкъдан аман не болур? Кзуру юйге келгенден аман не зат болур дуняда? Не тиширыу жылыуу болмай, не сабий ауазын эшитмей.

Тышындан келе келип, кьабыргъа кирип жатханча, сууукъ тѣшегинге кирип кьалсанг. Асланны жашау юлюшю анга ушайды. Кертиди, тюнгюлюп тургъан юйюрлеге сабий туууп кьалгъан кезиуле да боладыла. Аслан кеси да биле эди аллайланы. Айтхан окъуна этген эдиле кеслерине кьаратыргъа баргъан жерлеринде. Юйдегиси жукъ эшитирге суймей эди ансы, болмай кьалса уа деп? Да кеси да ишекли эди алай болуп кьалырына. Жюрегин жапсарыргъа кюрешедиле ансы, Аллах ала айтханча этге эди!

Шо не боллукъ эсе да, тюкеннге кирип барып, айтырын ачыкъдан айтып, бу ишни чегине жетдирмей кьоймам деп чыкъды. Алай кьыяма туйюлдо да, менича адам анга керекмиди, керек туйюлмюдо – аны билген! Унамазлыкъ болса, не ариу да ышарсын – сезерикди. Аллах буюргъан эсе – болур. Айтханларыча, сабий туууп кьаллыкъ эсе уа. Аллахны кючю уллуду. Ма биягъы ахшы кьууум... Боллугъу бир туйюлмюдо.

Аслан тюкеннге киргенде, тыш адам жокъ эди. «Ыхы, – деп ойлалды, – Аллах айтса, чырмау боллукъ адам жокъду. Нохцук, аркъасын буруп, тапкаларын жарашдыра тура эди. Къара чач эшмеси онг ингбашы бла артха атылып. Субай сынына-санына кѣзю илине, адам иш кирип кьалмасын дей, кьызгъа жууукълашды.

– Кюн ахшы болсун, Нохцук. Къалайса?

– Ой! Ахшылыкъ кѣр, Аслан. Къоркъгъан окъуна этдим. Билмей тургъанлай... Сау кел.

– Сау бол. Игимисе?

– Жокъ хата.

Аслан, бир аягъындан бирине тепчий, мычыды. Ол айтыргъа хазыр этип келген сѣзлери кьайры эсе да думп болуп, эсинден учдула да кетдиле. Нохцук, кѣл этдиргенча, бир-эки кере кьарагъанын Аслан сезген окъуна этди, болсада абызырагъаны кьоймайды айтыргъа. Айтыр сѣзлери кьайры кетдиле эсе да! Ол эки чындайны алыр ючюн келмеген эди да. Андан башха сылтау кьуругъанча! Кѣлундегин айтыргъа кирген эди – болмады. Чыкъды да кетди эки чындайы бла. Болсада, Нохцук билген эди жашны нек келгенин. Аны не мурат бла айланнганын. Кеч-эртте болса да айтырыкъды. Жаш кесин кьалай жюрютгени аны билдирип турады. Алай кьыз кеси уа не айтыр анга? Кертиди, баш иели болур акъылы барды. Алай жюрегинге буйрукъ этер кюч кьайда? Къадары, кеси умут этгенча, башха жолгъа бурулдукъ болса, муну бла байларгъа кюреширми эди? Алай бу болумунда...

Адам жаратмазча жаш да туйюлдо. Угъай. Огъурлу жюреги болгъаны тышындан окъуна кѣрюнюп турады. Бусагъатда извозчикди ансы, алгъаракъда уа элни жангыз тракторун анга ышаннган эдиле. Ма аллай ишчиди. Алай ишчиликден не тюшсюн, ата болалмаса! Аналыкъны сынаргъа суймеген тиширыу бармыды дуняда? Кимди кеси ыразылыгъы бла ол насыпдан кесин кьуру кьоярыкъ? Аллай затха Нохцук да кьурман эталлыкъ туйюлдо къадарын. Да, угъай, угъай, бош терилгенди. Чыгъаллыкъ туйюлдо Асланнга. Тартмайды кѣлю. Чыгъама десе, андан мажлаланы да табаллыкъды. Сора нек тынгысыз болады? Не дыгалас этеди? Угъай деп, чорт кесип кьояргъа да болмайды. Жашауда кьалай

болур, Аллах билсин. Ол себепден, умут юздюрюп кьоймай, алыкъя кеч тьойюлдо, ахыр жууабын бермеди. Бу ишни Мук бла энтта да тынгылы сюзерге керекди. Ол не айтса да – анга кёре боллукъду.

Нохцукну жюреги бираз ырахатланды. Жюгю женгилленди. Жашауу, ал кезиудеча, тунакы кёрюнмейди. Тангы жангыдан жарый башлагъаннга ушады. Арт кезиуде сыфаты-сыны да бютюнда тапчык кёрюнеди. Юсю-башы жылтырагъанды. Кёзю-къашы жарыгъанды. Кертиди, боладыла аллай кезиулери да – кёлю такъыр болгъан, энди жашауум иги жанына не хазна тюрленир деген. Тюнгюлген заманы. Сора не затха жылтырап айланама деген? Ол жашхамы, кезиуден-кезиуге келе да, тынгылай да, чыгъа да кете? Ауузунда кьуууту болгъанча. Къада-рынгы анга къалай да ышанырыкъса? Барлыкъ тьойюл эсенг, неге умут этдиресе?

Болсада аллай сагъышла кеслерин аз билдире эдиле. Кёбюсюнде кёлю кётюрюлюп, жарыкъ эди. Юйде да тырман этиучюлерин унутаракъ бола башлагъандыла. Анасы да соруу этгенин кьойгъанды. Кертиди, бир бирде, жауундан сора тунукъ кёк кюкюреулеча, тырманла кеслерин билдире эдиле. Алай ол Нохцукга аяз къакъгъандан башха тьойюлдо. Ата-анасы да кёллеринде ахшы кьууум эте, кьызыбызны кёлю жарыкъ эсе, хата жокъду, Аллах айтса, алыкъя къада-ры болур, насыбын табар деп умутлудула. Къызлары эссиз кьыз тьойюлдо, бир амал болуп, жашаудан насып юлюшсюз да къалмаз. Аманны-ахшыны биледи. Алгъынча желбаш тьойюлдо. Башына суу киргенди. Ма ол себепден атасы да къаш тьойгенин, анасы да тырман этгенин кьойгъандыла.

Эрттенликден окъуна кюн чууакъ эди. Нохцук да, кьолу жарашып, хар узалгъан ишин кьууанып этеди. Район жыйылыуда бек иги ишчиге саналгъанды. Иш мардасын артыгъы бла толтурады, алыгучула да анга бек ырадыдыла. Энди алгъынча кютюп къарагъан да жокъ. Жерин мар-рагъан да жокъ. Билеклик этер адамы да бар – Мук. Къада-рылары бир тьойюл эсе да, жюрек-лери бир. Анда-санда Мукга жолугъур, оноу су-рар амал чыгъады. Алай, бирле суннганча, тюбешиу, кьуш-муш – ал-лай тёрелери жокъду. Юй, юйюр тутаме не-да юйдегили-юйюрлю болур акъылы бар адамгъа кесин алай жюрютюрге да керекди. Ансы бардыла бирле. Айланалгъанларыча, хауле айланырла да, сора кеси ёмюрлерин-де аллай затны билмегенча, кеслерин мёлекле сундуругъа кюрешген. Угъай, Нохцук аллайладан тьойюлдо. Бир абыннганы артыгъы бла жете-ди. Кеси кесине кёзбау эталмаз. Акъылын башына жыйгъанды. Бир адам да ызындын кюлмезча, кыйыкъ къарамазча, мыйыкъ тюбюнден ышар-мазча – жаланда алай, алай жашарыкъды! Бюгюнден ары, баш иесине къада-р кимни буюрса да, жаланда ол боллукъду, жюрютюр, намысын сакълар, къоруулар адамы. Аллахны къада-ры юйюр жашау буюрмаса уа, ёмюрю эр кёрмей къаллыкъ болса да, сыныкълыкъгъа уа бармаз. Адам умут бла жашайды. Алда умуту болмаса да, артда къалгъан сыймеклиги бла жашар. Ол жетерикди.

Кесини жыйырма жылында жашауну ачы кёгетин, татлы балын да сынагъанына Нохцук ишексиз эди. Энди алда аны не жангылыкъ сакъларыкъды? Адамны къарыулу, къарыусуз болгъанын да кёрдю.

Сюймеклик дегенни сынады. Кюлдю, жиляды. Бу дунияда андан сора нени билликсе? Жюз жыл жашасанг да, жангы зат боллукъ тюйюлдю, бары – бир. Ол болуп кетген зат къатланырыкъды. Анга ишексизди.

Эрттени сууукъ эди. Нохцукъ суу къылычын алды, челеклерин анга тагып, Черекден суу алыргъа атланды. Эл аягындан къызарып чыкъгъан кюн энди тийгенди. Къар кёзню къаматады. Кюнде ойнайды. Къыш чиллени бир кесек жылытыргъа излегенча, кюн жылтырап, жарытып кюрешиди. Болалмайды. Сууукъ къаты къысып, тутханын жибермезге къаст этгенди. Нохцук да, анга эс бурмай, бар эсе, жокъ эсе да – сезмей, кеси сагышынын кётюргенча, суудан толу челеклерин кётюрюп, юйюне къайтып келе эди. Тюз ол сагыатда, челеклерин суудан толтуруп, кётюрюп, юйюне къайтып келе тургъан сагыатда сезген эди кесини халын, алгынча тири болмагъанын. Кёзю-башы тегерек айланды, дуния чайкъалгъанча кёрюндю, къарангы болду. Сыртдан чыгъар-чыкъмаз, ауама, жыгъылама дей, челеклерин жерге салды. Терен солуду. Бираз эс жыяргъа кюрешиди. Бетине къар ышыды. Дуния жерине келгенча болуп, биягъы суудан толу челеклерин кётюрдю. Тюз ол кезиуде, къайда эсе да анда, жюрегини тюбюндеми, бауурундамы – не эсе да кесин билдирди. Неди бу?! Чанчханча да тюйюл, бургъанча да тюйюл – анда бир тыш зат барча кёрюндю. Эс бурмай да къояр эдинг, алай бу жолгъа дери кесинде аллай зат сезгени болмагъанды. Бир къоншу къарт къатынчыкъ болуучу эди, Тау деп аты да, нек эсе да эсине тюшдю. Сызлагъаны зат болмай тургъанлай, кеси кесине сылтау туудуруп, ой ауруйма, ёлеме деп башлаучу эди, аллайын деп, кеси кесине кёл этерге кюрешиди. Анда, къалайда эсе да бир жерим чанчхан этгенди деп... Хо бир да, бош къоркъгъанма деп, кёл басаргъа кюрешиди.

Жюреги гурушха эте, алай нек болдум дей, юйге жыйышды. Ауур челеклерин жерге салды. Ол «не зат эсе да» дагыда кесин билдирди. Башы тегерек айланды. Тюненеден бери жукъ ашамагъаны ючюнму болур? Ол да бошду. Аз кере къалмагъанды ушхуурсуз. Халы былай болуб' а бир да билмейди. Ораза тутханында да болмагъанды былай. Угъай, ач къарангылай чыкъгъаны ючюн тюйюлдю. Тохта!.. Жюреги энишге тюшгенча болду, сора ёрге урду, келип тамагына тирелгенча болду. Жюреги къалтырап, тыпырдап башлады. Кёзю-башы биягъы къарангы этди... Ким биледи?.. Тохта, тохта... Ол Мук бла ашыргъан кечеси... Ненча кюн болады андан бери? Шеклиги керти болуп чыкъса, сора кюнум къуругъанды деди. Сора отум ёчюлгенди деди. Ма жашау энди бузулдукъду. Атасы, къарындашлары да, билгенлей, сан-сан этеркидиге. Анасы уа? Анасы уа, ол сёзню кётюралмай, юзюллюкдю. Элде андан сора хапар болмай къаллыкъды. Къарындашлары, сени бла бир анадан туумагъа эдик деп, тауукъну боюнун тартханлай, боюнун тартып къоярыкъдыла... Угъай, алай болурун сакълап турмай, кесими ёрге асайым!..

Къоркъгъаны керти болуп чыкъды – ма Мук бла къалгъаныны хайыры! Болсада кесин да ёрге асады. Атасы, къарындашлары да боюнун, тауукъну боюнун тартханлай, тартмадыла. Анасын да ол хапар юзмедиде...

Нохцук ишине атланды. Башха кюнледе къалай атлануучу эсе да, алай атланды. Алай алгынча тири болалмайды. Сатыугъа келгенле, къызны халына не айтыргъа да билмей, сейир эте, чыгъадыла. «Бетинг кетипди, ауругъанынг затмы барды?» – деп сорадыла. Алгын жарыкълыгы кетгенди. Ауанача болганды. Къолу ишге жарашмайды. Кимге эсе да, бал туз тартыр орунуна ун тартханында уа, олтуруп, жилия окъуна къалды. Дохтур чакъыртайыкъ зат деп, дыгалас этгенлеринде, жилиягъанын кючден тохтаталды.

Кюн ортасы бола тюкеннге келгенле азая башладыла. Бек артдагы «къонагъы» тышына чыгъар-чыкъмаз, тюкенни эшигин ичинден этип, кесин бошлады. Кечилмез ишин этген тапчанына къапланып, теренден улуп сарнады. Энди уа мен не этейим, къайры къула тюзге кетейим? Бу жашау былай кюйсюз некди? Такъыйкъа насыбы ючюн ачы кёз жашынгы нек тёкдюреди? Кюню, жарытып, ызындан нек кюйдюреди? Къашыкъ ауuzu бла къапдырып, сабы бла нек къусдурады? Алгъа кюлдюрюп, ызы бла нек жилиятады? Нек?.. Нек?.. Нек?.. Ол «неклени» ахыры жокъ эди. Ма бу жол да алай: къарангы кечесин жарытхан бир жангыз такъыйкъасы жалнасын ала эди. Жойганды жашауун. Къабып бошаганды! Бедишлиги ачыкъ боллукъ такъыйкъа сансыз, жандауурсуз жууукълаша келеди...

Дохтургъа барама дер эдинг; сормай къоярыкъ тойюлдоле: «Кимди эринг?» – деп. Алайсыз бир жангызы да къараргъа унамаз. Сора дауур кёпюрюлор, хар зат ачыкъ болур. Бир уста тиширыу бар хапарын айтадыла. Ангамы барсын адам? Кеч болуп къалгынчы... Алайсыз... Алайсыз бу бедишни кёпюраллыкъ тойюлдо. Хоу, хоу, барлыкъды. Жаланда ол устаны табалгъан этге эди ансы. Жаланда табалгъан... О, Аллах, бу тиширыу не болумгъа тюшгенди. Ачыгъамы жаратылганды? Жилиргъамы? Бармыды андан насыпсыз бу дунияда? Угъай-угъай, барлыкъды, барлыкъды ол устагъа. Жаланда ол къутхараллыкъды бедишден. Алай бир жол, дейдиле, ол уста да усталыгы жетмей, кетерталгъан да этмей, туумагъан жанны тойюп... Ма алай бла бир тиширыу бир сакъят сабий тапханды дейдиле. Сабийинг алай болуп туугъандан эсе, ёлген да игиди. Ол да алай аны ючюн болганды – ол уста къарыны болганны къарынын-къарынын тойигени ючюн. Ол жаратыллыкъ жан анда ёлгюнчю деп. Ёлюп туугъунчу. Угъай, угъай, андан эсе бедиш да игиди...

Сора къалай болсун да? Нохцук табалмайды жууап. Кимни эсинде бар эди, къайсы ананы да къууанчы, насыбы болгъан, жашауун жарытхан жаратылгъан жан аны алай термилтир деп? Нек керекди адам анга дери жаратылгъан жорукъ кеплеге кирип жашаргъа? Аны насыплы этерик затладан бугъаргъа? Къачаргъа? Ийменирге? Жамауат алай айтханы ючюнмю? Андан эсе ёлюп къалгъа эди былайда, бусагъат. Ёлгенден башха зат да керек тойюл эди анга. Ёлгенден башха!

Кюн къалай терк кетди. Тамагъындан зат тигелерге унамайды. Андан эсе юйге баргъаны игиди. Алай ким сакълайды аны анда? Кимге керекди? Сора нек барады? Нохцук кеси да билмейди не этерин. Не излегенин. Юйге кирип кёп туралмайды, насыпсыз башын алып, къайры болса да чыгып кетеди.

Андан эсе тюкенде олтуруп тургъаны игиди. Анасы, юйден чыгып баргъан къызын эслеп:

– Юйде адам жокьду. Жар эрининде эчкилени сюрюрге сен барма-санг, – деп сёлешди.

Нохцук:

– Хо, кесим барырма, – деп кетди.

Къызны кёргенлей окъуна, эчкиле баш энишге къуюлдула. Бийик жар эрининде кеси къалып къалды. Жар эрининден энишге къарады. Къаллай къарангылыкь бар эди анда, къаллай теренлик, таш жарылгъанлары да ауузларын кёкге ачып... Ары атлап кетер эди, шо игисагъан. Бир жангыз атламчыкъ эди аны башын бедиден къутхарлыкь. Жангыз атламчыкъ. Атлагъан да бир этди, алай болалмады. Да, алай бла уа къутхаралырма да башын бедиден? «Эй, таш-агъач, сиз къаллай неках бла туугъансыз!?» – деп къычырды. «Туугъансыз, туугъансыз, туугъансыз...» – ауазы, къая къызы болуп къатлана, жар эрининден уруп берип кетди. Къыз, ауазы бла бирге кеси да кетгенча, элгенди. Ызына бурулуп, эчкилерини ызларындан жумулду.

Тюкенни эшик юсюнде адам аякъ таууш чыкъды. Нохцук терезеден къарады. Аслан! Энтта келгенди биягъы. Жюреги терк-терк уруп башлады. Кеси да билмей, жюрексинип жилип къалды. Къадарын бу жаш бла байламазгъа деген эди. Энди уа жаш унармы къадарын быллай къыз бла байларгъа? Нохцук башха къадарны сакълай эди – уллу, жарыкъ, ариу. Да къайдады да ол, ол жарыкъ сезим? Кесине тийишлиге санамай тургъаны энди бурулуп да не хазна къарасын мынга. Сёлеширге да истемез. Мук а къайда болур? Фермада болур. Ёзге уа къайда боллукьду. Айтырыкъды анга халын, болумун. Олду таянчагъы, жапсарлыкь, болушурукь. Ол да нек тюшдю эсине? Аны жанын да нек къыйнайма? Да, анга айтмай, кимге айтырыкъма? Жаланда ол болушаллыкьды. Ол юйреталлыкьды къалай болургъа, не этерге керегин. Бир амал этерикди – эслиди, акъыллыды.

Ах, заман, заман... Тохтамай бараса къайры эсе да, эзип, малтап. Жазыкъсыныусуз, жандаурсуз заман. Нохцукну ажалынамы ашыкъдыраса. Ма, къарап-къарагъынчы учарла да кетерле айла, кюнле, сагъатла... Сора ачыкъ болур хар зат да – къыз алай мудах нек болгъаны, нек жилигъаны. Адамланы ишекликликлери да, къуш-мушлары да керти болуп къалырла. Ай, къалай къууанырыкъдыла ол суймегенлери! Келинлери иш да. Ах, къалай сую эди сабийлени! Къалай къууанып табарыкъ эди балачыкъны да! Къалай суйюп ёсдюрлюк эди! Юсюне кир къондурмай. Аяз къакьдырмай. Башын алып, элден, жамауатдан, сёзден, хапардан, узакь кетип къалалгъан болса! Да ол насыбын да къызгъанды къадар. Жокь амал. Къуру жерде къойду. Башын алып, кетип къалса уа! Адам танымагъан, кёрмеген, билмеген жерге. Къалай термиле эди Мук бла бир юйюр къурап жашаргъа! Ай, алай болса эди уа! Ким базынырыкъ эди сёз айтыргъа, терс къараргъа, не ызындан кюлюрге? Бермеди Аллах аллай насыпны. Ол узакь умутлай къалды. Сабийлик умутларыча...

Тюкенни эшиги биягъы кесин билдирди. «Насыпсыз адам, – деп келди къызны кёлоне, – энтта кетмейми турады». Кюн орта бошалып, тюкен ачылыр заман эди. Нохцук тюкенни алгъаракь окъуна ачды. Аслан, тюкенде адам болмай, алай киргенине къууанды. Алай, къызны му-

дах халын эслеп, бираз абызырады. Болсада, биягъы зат айталмай къалама деп къоркъа, таукел болуп:

– Нохцук, Нохцук, санга... Санга бир айтырым бар эди. Сен кесинг да эслеген болурса... Мен сабий туююлме да, сен да... Сабий туююлбюз да...

Нохцукну санлары зызылдадыла. Биле эди да, кеч-эртте болса да, Аслан бу сёзюн айтырыгъын. Къыз да не айтырын, жууабын хазыр этип тургъан эди. Алай энди керекмидиле ала, ол хазыр этип тургъан сёзлери?

– Угъай, Аслан, бош къыйналаса... Керекмиди ол бизге?.. Мен санга тийишли адам туююлме. Сен юйдегили болмагъан бир жаш адам, мен а... – къыз сёзюн бёлдю.

– Нек тийишли туююлсе? Барын да тийишли этерик экибизбиз. Биз къалай десек – алай боллукъду. Бизни ючюн ким оноу эталлыкъды, ангылаймыса!?

Аслан иш бошалыргъа къайтырма, юйюгюзге дери ашырырма деп кетди. Нохцук не угъай, не хо демеди. Шо ол да кетгенлей, тизгинин жыйып, чабып орамга чыкъды. Ат чана бла озуп баргъан киши тохтатды:

– Къызы, тютюнюнг бармыды? Бек ашыкъмай эсенг, маржа, бир тютюн ала барырем.

Нохцук тютюн берирге тюкеннге къайтды.

– Ата, къалайга дери барлыкъсыз? – деп сорду, тюкенни эшигин эте.

– Фермага дери.

– Сора мени да ала барсанг эди. Мен да ары атланып бара эдим, Любага. Терк къайтып, тюкенни ачмасам, адамла сакълап турлукъдула.

Любага деп ёхчеге айтхан эди. Люба фермада аш-суу этген къызды. Нохцук анга бир иш бла барыргъа деп келишип тура эди. Бусагъатда уа, аны сылтаугъа тутуп, Мук бла тюбешир акъылдады. Ары-бери кетмей, анда эсе, айтыр заты барды.

– Элтген этейим, алай бери уа терк къайтырыкъ туююлме, – деди тютюнчю киши.

Жюрекден жюрекке жол барды дейдиле. Бир бирни суюген адамла кёзге кёрюнмеген къылла бла байланыпдыла. Мукну жюреги да сезип эди – Нохцукну не эсе да бир къайгъысы болгъанын. Кёргенлей окъуна сездри Нохцук аны излеп келгенин. Алай башхаланы къатында зат сакъыныргъа базынмады.

– Нохцук, не жумуш бла айланаса? Мен да тюкеннге атланыргъа деп тура эдим. Сен мында эсенг, бармагъаным да иги болду, – деди.

– Бир кесекден къайтырыкъма. Ашыкъмай эсенг. Мында бир адамга тюберикме да.

Насыпха, Люба фермада жокъ эди. Кёп болмай юйюне кетгенин айтдыла. Нохцук аны къайтырын сакълар заманы жокъ эди. Алай Мук бла уа кеси къалай барсын? Десем да, неди да? Ол да тюкеннге бара эсе. Ким несин билликди? Ол тютюнчю бла келди да! Мук бла уа нек бармайды?

Мук да абызырагъанча болду.

– Элге барлыкъ? – деп, бары да эшитирча къычырды.

– Бираз мычыр эсегиз, мен барлыкма, – деп сөлешди ийнек саууучуладан бирлери.

– Сен а кыйрыса? – деди ферма башчысы Мук. – Ийнеклени сауар заманнга кыйталлык туйюлсе. Артдаракъ сени жетдирир адам табарма.

– Сора мени жол айырылганнга дери бир атыгыыз, маржа, – деп, сюрюучю жаш улоугъа минди.

Жол нёгер чыкыгъанына эки суйген да кыуандыла. Алай ышангылыды. Адам ишекли болмазча. Ючеу болуп кетдиле да.

Сюрюучю жаш жол айырылганда тюшгенлей, Нохцук, кесин тьялмай, жиялп кьалды. Мук аны таба бурулган да этмеди, не болганды деп да сормады. Бир палах болганын билди.

– Тохта, жияма, – деди, – жолдан кырамын алмай, – жияма. Не болганды, айт?

– Нохцук, кёз жашларын сюрте, ишни болушун айтды.

– Тохта, кыйнама кесинги, жангыла болурмуса?..

– Угъай, угъай, ол алайды, Мук. Жангылсам а! Мен кыалай насыпсызма, ой, кыалай насыпсызма! Атам, кыарындашларым... Ёлтюрлюкдюле. Ёлеме деп да кыоркымайма... Эл не айтыр, тукъумубузну бедишлик этгенме. Угъай-угъай, ёлгеним игиди!

Мукну ахы кыуруду. Кеси ючюн деп да угъай. Кесине не кыоркыу? Ким билликди? Бу жаш кызыны быллай болумгъа салганын бедишлик этгенин? Кеси кесине бир мурдар адамча кёрюндю. Ол жюк бла кыалай жашарыкыды?! Не этсин адам? Кыалай болсун?..

– Ким биледи, бир уста зат?.. Бар ушайдыла да аллайла. Аллай бир зат этерге керекди, – Мук, не айтханын кеси да иги ангыламай, тынгысыз болду.

Нохцук ансыз да этген эди аны сагышынын. Алай Мук да алай айта эсе, кертда...

– Бил-мей-ме... – деп, сытылды. – Эсиме да бир келгенди... Алай ала да ышангылы туйюлдюле. Ах, мен насыпсыз! Мен жазык! Ёллюкме мен, ёллюкме!

– Нохцук, кыой алай айтханны. Бир амал болур, кыоркыма сен.

– Да не амал, не амал?! – кыыз биягы жиялп башлады.

Кызыны хар жюрексиннгени Мукну жюрегин титиретеди. Жюреги бир кыаты жерге тюшюп, ууалып кыалганча болады. Аны биргесине кыошулуп, улуп жияларыгы келди. Не бла болушургъа билмей бу керти да суйген адамына, жюреги атылыргъа жетди. Бар палахны башы да Мук кеси болганы, бу гюняхсыз жанны башын быллай палахха салганы. Ёз жашауу кыуралып, юйдегиси, юйюрю, бу жаш адамгъа уа не кюн сынатды?! Не игилик этди? Болушур орунуна, кыутхарыр орунуна... Халкъ билмесе да, эл билмесе да, Аллах а не айтыр?! Кыурамаз мени! Аллах да, аман да кечмезлик зат!

Не этсин адам? Не этсин адам? Созмай, эрге берирге, алай кимге? Кимге? Энтта, биягы, жангыдан кыайтып келирге тюшсе... Алгыынча да болмай, кыарыны бла чыкыганды деп... Хар зат ачылса... Аллай амал да жокъ. Ол адам, ол тракторчу жаш, ол тюкеннге келип айлануучу...

– Нохцук, ол жаш, ол тюкеннге келип айлануучу, ол Аслан деген, ол андан бери кёрюннген зат?..

– Бюгюн келип кетгенди. Адам болмагъан заманны сакълап туруп, бюгюн билдиргенди кесин, сабийле тьююлбюз, бир бирни ангыларыкъ-быз деп. Алай андан да не, иш былай болуп тургъанда?

– Къалай не?!

– Угъай деме. Тилеп туралла, кетеме де.

– Чабып алырмы дейсе?!

– Бир да билмезсе! Не айтхан эди?

– Ингирде келирге айтханды. «Юйге ашырыргъа боллукъмуду?» – деп соргъанды.

– Сен а?

– Мен а тынгыладым, не айтырыкъ эдим?

– Сора келликди да?

– Билмейме, келлик болур. Андан не, не ючюн сораса? Ол боллукъ иш тьююлдю да.

– Нохцук, тынгыла манга. Келишип къалыр эсегиз а?

– Къалай бла. Ангылаймыса не айтханынгы? Мени къарыным барды, къарыным дейме да санга! – Нохцук биягъы жилияды.

– Бошлама кесинги, бошлама. Тилесе, хоу де. Чыкъ Асланнга! Эшитемисе?

– Къалай хоу дейим, къалай хоу дейим?! Ол чий тели тьююлдю да!

– Ол телилик тьююлдю. Сюе эсе, аллыкъды. Сюйгенине уа ишек жокъду. Аллыкъды!

– Алдапмы, ётюрюк айтыпмы?.. Артда уа?..

– Сен а алдама, кертисин айт. Ачыкъ айт да къой!..

* * *

Нохцук тюкенни эшигин эте тургъан кезиуде Аслан да келди. Алгъынча ийменчек тьююлдю. Тынгылы жауап алып акъылдады. Хому, угъаймы.

– Аслан, – деди къыз, – сен мени юсюмден барын да билеме дейсе. Билген сунаса. Мени жашауумда сени эсинге келмеген затла болгъандыла.

– Мен барын да билеме. Сен аны ючюн къайгъы этме. Азла жокъдула эрлеринден чыкъгъанла. Аны не хапарлыгъы барды. Сен биринчи тьююл, сен ахыры тьююл. Абынмазлыкъ кимди!? Мен а? Бир кере мен да абынганма. Мени да насыбым тутмады. Сен аны билмей эдинг да, мен санга тийишли тьююлме деп аны ючюн айтаса. Алма аны эсинге.

Мук айтханча, барын да ачыкъ айтайым да къояйым деп келди Нохцукну эсине. Алай болалмады. Къалай тап боллукъ эди, бу тьююмчек кеси аллына тешилип къалса. Алай къалай? Жер башында болурму да аллай эр киши: быллайны алырма деген? Ким кечерикди, билмей, алгъан окъуна этсе да? Аллай тели жокъду да. Ай, не телиге да чыгъарыкъ эди бусагъатда Нохцук, бу ишден ары бир къутулгъа эди ансы. Халкъ бедешлиги болмай, тукъум намысын жоймай, ары бир къутулгъа эди ансы. Алай – къайры? Башын андан да уллу отха сугъаллыкъ тьююлдю. Угъай-угъай!..

– Нохцук, манга тынгылы жууап бер, – Аслан Нохцукну сагъышын бёлдю. – Жашау адамны кёп затха юйретеди. Сабийле тюйюлбюз да. Кёзюбюз ачылгъанды дуниягъа. Къачан дейсе, сагъыш эт. Тамбла, бирси кюн? Сюйсенг а – шёндю. Айт!

– Неге ашыгъаса аллай бир? – дегенча ышарды. Ичинден а: «Ай, сен айтханча болгъа эди ансы!» – деди.

– Нохцук, кёлюм бла айтама. Ойнамайма. Бер жауап.

– Мен да кёлюм бла айтама, Аслан. Айтханма да – тийишли тюйюлме деп.

– Энди нек башлайса жангъдан? Ийнан, мени тыярыкъ зат жокъду. Ангылаймыса? Дунияда аллай кюч жокъду, мен сени унамазча. Жаланда сен хо де ансы.

– Аллай кюч жокъдуму дейсе? Кёлюнг бламы айтаса?

– Кёлюм бла айтама!

– Сора тынгыла. Тюз айтаса, сабийле тюйюлбюз. Мени болумум а сен суннгандан да кыйынды. Кёп да кыйынды. Жаланда эрден чыкыгъанымдан сора гюняхым жокъму сунаса? Угъай, ол алай тюйюлдю. Хоу, абынмазлыкъ жокъду. Алай эки абыннганга уа не амал? Сен мени аллымда жүрегинги ачхан эсенг, мен да сенден жукъ жашыраллыкъ тюйюлме. Бетим тутарыкъ тюйюлдю. Иш а алай болгъанды. Ол кюн сатыу-алыуда ишлегенлени жыйылыулары болгъан эди. Анда бир жаш бла танышхан эдим. Мен эрге чыкыгъынчы да мени ызымдан айланып туруучу эди. Алай, асыры женгил акылылы кёрюне эди да, мен жаратмагъан эдим. Къысхасы, ызымдан тюшдю. Ма бу сен этгенча, бу дунияда мени тыярыкъ кюч жокъду деп, насыбым, къадарым да сенсе деп айланды. Жюреги бла алай айта эди, ёлгенни да ийнандырырча. Мен да ийнандым. Аны бла жашауум насыплы боллукъ сундум. Шахарда жашай эди, кесини фатары, неси. Ол кюн жыйылыу да кеч бошалды. Элге къайтыр улоу да болмай, мында къал деп тилегенинде, башха барыр жерим болмай, анда къалдым. Аллай сюймеклиги болгъан адам эсин да тас этмез сундум. Къадарым да ол суна эдим... Юйге къайтханлай, эрге чыгъарыгъымы анама билдирдим. Жаш бла келишимибиз алай болду: экинчи кюн ингирде келип, мени алып кетерге деп. Мен алай ашыгъышлы болмайыкъ деп да кюрешдим, кеси эди ашыкъдыргъан. Юйдегиле да къонакъла келликлерин сакълап. Алай, ингир да болгъунчу, жаш тюкеннге кеси келди. Кёргенлей окъуна билдим бир зат тюрленнгенин. Къысхасы, аны айтханы мени алай бек да титиретмеди, жүрегим тартмагъаны ючюн болур эди. Исси къапханыма уа кюйдюм. Ким кзууанырыкъды алданып олтурса?..

Келди, бир аягъындан бирине тепчий, не айтханын да ангылатмай.

– Айыртлап айт не ючюн келген эсенг да, – дедим.

Телеграмма узатды. Бир бош адамгъа узатханча...

– Нохцук, юйдегим болгъанын сенден жашыргъанма. Алай, ийнан, айтханымы кёлюм бла айта эдим. Юйюрюм Сибирдеди да, айырылып умутум бар эди, бери келирге унамагъаны ючюн. Тёрт жыл болады биз бир бирден айры жашагъанлы, бирибиз анда, бирибиз мында. Жашарбыз деп да турмай эдим, алай сабийлеге не этерге билмейме, – деди. – Энди уа,

ма, телеграмма жибергенди, келебиз, сакъла деп. Жаным сау къадарда, сабийлерими ёксюз эталлыкъ тюйюлме. Сен мени ангылаяллыкъ тюйюлсе, сабийинг болса, ангылар эдинг. Алалла мени жашаууму магъанасы. Кеч, терслема...

Бир башха адам мени орунумда башын суугъа атар эди. Аталмадым. Аллай адамгъа чыгъып кетмегениме жюрегим ыразы болуп окъуна къалды. Ма алай абынганма. Ангыла, кеч деп айтханлыкъым тюйюлдю. Ким кечсе да, кесиме кечаллыкъ тюйюлме. Ол жангылычымы кеси ёмюрюмде телегенлей турлукъма. Энди уа санга нек тийишли болмагъанымы айтайым. Жаланда бир затны тилерикме сенден: бу мен айтхан арабызда къалсын. Бусагъатда мени ангыларыкъ адам жокъду дуняда. Иш а андады... Бошму айтама... Угъай, жюрегим ышанып айтама... Къысхасы, мени къарыным барды.

Нохцук сёзюн бошады.

Тынгылау. Энди айтмайды мени сенден тыяллыкъ кюч жокъду деп. Чыкъ манга деп. Барын да биргелей нек айтып къойдум? Ётюрюкню, кертини да къатышдырып? Угъай деп къойсам эди уа! Ким эди айт деп тилимден тартхан? Ол болмачы хапарны да къурашдырып!.. Хоу, ма анда фатарда къала айлана эдим дей! Бу да ийнанып. Ётюрюк айтмазларын сую эсенг – сорма. Адамны букъдурур заты болса, ётюрюксюз да болмаз, алдамай да къоймаз. Керти сёз. Бир ётюрюг а башхасын тартады.

Сабийни атасы кимди десе уа? Тюзюн айталлыкъ тюйюл эди. Къадары Аслан бла байланып къаллыкъ болса, бир элде, бир жерде къалай боллукъ эди? Мукну кёргени сайын, кёрмесе окъуна... Ол чыгъана жюрекден кетерми эди? Угъай, кертисин айталлыкъ тюйюл эди. Ётюрюкчю да тюйюлдю. Алдамагъанды Асланны. Болушун ачыкъ айтханды. Алай керекди. Сабийни атасы жокъ, къайда эсе да... Сабий биллиги да жокъ.

Алай сунуп тур! Иги къууум этип. Тынгылап турады да Аслан. Ол бусагъатда сени ючюн ёлеме деген. Къайдан палахха да жолукъдум деб а тура болурму. Ма алай керек эди санга, акъылы жокъ тиширму! Тамбла эл хапарлыкъы боллукъса. Тилинги тыялмай эсенг, не умут этесе къадардан!..

– Нохцук, – Аслан бир заманда, башын кётюрмей, эс жыйып, жайыгъа тургъанча сёлешди, – ачыкъ айтдын, мен да ачыкъ айтайым. Мени юсюмде да барды айтылмагъан сёз. Сенден жашырыргъа деп да турмай эдим. Бир кере юйдегили болгъанымы айтдым. Нек айырылгъаныбызны уа – угъай. Сен сормагъанса, мен да айтмагъанма. Айтырча да болмагъанды. Иш а андады, бек уллу сылтау да ол эди... Бир бирни суйюп юйдегили болгъан эдик. Алайсыз а къалай?.. Болмаз эди анга жетген адам. Жашагъан чагъыбызда – юч жыл бла жети ай а бирге тургъанбыз – бир зат бла жюрегими къыйнамагъанды. Адепли, къолу жарашхан, къысхасы, юй тутарыкъ адам. Ким да аллайны излерикди башына. Ёмюрюмде айырыллыкъ да тюйюл эдим, кеси кетмесе. Сабийгиз боллукъ тюйюлдю деди да... Сылтау менде эди.

Нохцук Асланны хапарын биле эди. Билмегенча этип, тынгылады.

– Юйдегиме ёпкелеген жерим да жокъду, – деди андан ары Аслан, – ана болургъа суйгеннге ёпкелеген тёре бармыды? Сабийсиз

адам тамырсыз терекден башха туююлдо. Эр киши, тиширыу болса да. Къадарыбызны билгенден сора, кёзю жарымай башлады. Мени ючюн ким да насыпсыз болургъа нек керекди? Бир ингирде жилай тургъанын кёрдюм. Кёз жашларын менден жашырыргъа да кюрешди. Нек жилагъанын мен ангылагъанымы билип, тегюлдо да къалды. Ол жашау жашаумуду? Былайда кесибизден сора адам жокъду. Сёзюбюзню адам эшитмейди. Санга келюмдегин айтама. Сен да айтдынг. Уялыр жерим жокъду. Бу сабий бла Аллах къадарымы алай бичгенден башха. Да андан селеширге базынмай айланганма. Бюгюн а... Шо не болса да, айтдым. Ма былай да былай, сен ыразы эсенг, бир юйюр къурайыкъ дерик эдим. Аллах буюрса, сабий болуп къалыргъа да болур. Алай да болады. Сен келюмю алгъанса да, жашырмай айтдым. Анда уа Аллах буюргъан болур. Бир уллу базынган жерим да жокъ эди. Болсада жүрегимде бир ышанган жерим бар эди да, таукел болдум. Кечгинлик бер, айтмаз затымы айтхан эсем да. Ма сен да ажым этгенинги айтаса. Сен аллай бир ажым этерча сылтау туююлдо да. Билирге сую эсенг, сен насыплы адамса. Меничалалла насыпсызла. Сен а къууаныргъа керексе. Эшитемисе, Нохцук, къууаныргъа! Сабий дегенинг – ол жашауду, къудуретди, багъа жетмез байлыкъды. Сен да хо деп, сени бла да алай болуп къалсам, тышындан бир сабий алып ёсдюрюбюз деп эди акъылым. Мен умут этгенден эсе иги окъуна болгъанды. Аллах кеси бизге саугъа хазырлагъанды! Ол, эшитемисе, бизни жашаубузду, Нохцук, насыбыбыз, эшитемисе? Къадаргъа къаршы чыкъмайыкъ, артда сокъуранмаз ючюн.

V

Нохцук бир добар жашчыкъ тапды. Къарап туруп эдинг. Ана къууанычыны чеги жокъ эди. Юсюне къапланганлай, кёзюне къарагъанлай, ийнакълагъанлай... Аз алгъаракълада уа башын дунягъа бедишлик этерик бу суна эди. Ахлусуна, юйюне бедиш угъай – къууанч келтирди. Арыгъан жүрегине сериуюнлюк, хошлукъ. Жүрегинде жангылычын тюзетир кюч тапды. Акъыл да, эс да. Тап, хыйла окъуна. «Тешекни жибитген къургъакъсытыр амалын да биледи», – деп, анасы сабийлигинде юйретгенча. Бир шартны уа ишексиз ангылады – барды Жаратхан. Аллах барды! Ол къурагъанды ишин, Аллахны жаны ауруп. Ансы ким берлик эди быллай насыпны анга? О Аллах, сен болушмасанг, къаллай жашау, къаллай бедиш сакълай эди мен жарлыны! Кючюнг чексизди. Гюняларымы кечгенсе. Жан аурутханса, къутхаргъанса башымы бедишден. Болгъан, боллукъ гюняхладан да. Ёлген а бошду, бош. Бедишди ёлюм деген. Ёлюмден къутхаргъанса. Манга келечи этип, Асланны жибергенсе, ол мени ючюн жаратылгъанды, мен Мук ючюн жаратылгъанча. Кимни эсинде бар эди былай тап бошальр деп?! Ахыр солууна дери башын бу бедишден къутхаргъан эрин суйгенлей турлукъду. Болушханлай, къайгыргъанлай турлукъду. Жашауда андан башха анга жукъ да керекмейди. Жашы ючюн, эри ючюн жашарыкъды. Къаллай огъурлу адам этип жаратханды Аллах бу адамны! Аныча жокъду, жаратхан Аллах аны Нохцукга саугъа этгенди.

Аслан да кѳууана эди иш алай бошалгъанына. Энди ол кѳум аулакѳны кѳыдырлыкѳ жангыз жолоучугѳа ушамай эди. Кесини сабийи болмазлыкѳ болгъанда, мындан иги болур амалы жокѳ эди, аууз бла айтханча. Сабий багъаргѳа алыргѳа да болур эдиле, алай кѳалай-алай десенг да... Ненча юйор биледи – кесине жаш этерге, ёсдюрюрге алгъан адамынг, ата-анасын танып, табып, артха – юйюне кѳайтып кѳалгъан. Былада уа Нохцук ёз анасы. Алай ол оюмуна Аслан жол бермеди. «Угъай, ол бизни сабийибизди, бизни балабызды, Нохцук бла мени. Ким айталлыкѳды Аслан атасы тѳюйюлдѳ деп? Аны жаланда мен бла Нохцук билебиз. Ол тасхабызны бир адам да билмез. Сабийни атасы элде жашагъан адам болса да бир иш эди. Ол, ким эсе да, билген окѳуна этмейди сабий туугъанын. Аллах айтса, адам этерме, ёсдюрюрме, юйретирме».

Жашчыкѳгѳа Кѳыралбий атадыла. Хапитов Кѳыралбий. Анасы анга кѳараса – Мукну кѳре эди. Сыдырып кѳаплагъанча алай ушагъан. Кёзлери, мангылайы, бурунуну кѳыйырчыгѳы иш да ёрге тартылып. Алай Нохцук аны унутургѳа керекди. Ол аны борчуду. Кѳаргѳоев Мукну жашы Кѳыралбий Хапитов Асланны жашыча ёсерге керекди. Бары да – Аслан сѳйгенча, алай болургѳа! Кѳадарын аны бла байлагъан кюнден башлап, жаланда Аслан боллукѳду аны баш иеси, кѳадары. Бу тасхаларын дагѳыда биреу билгенин Аслан билмезге керекди. Ол кюн фермагѳа Мукга чабып да не затха бара эди? Бош айтхан эди анга да. Не айтыр кереги бар эди? Не бла болушурукѳ эди? Ма энди ышанганыны хайыры. Ышанганыны угъай – телилигини. Ненча эссиз иш этгенди жашауунда. Ол да бир эссизлиги. Асланнга да билдирмей кѳойса эди уа? Не кѳыйын болса да, кеси элтир эди ол тасхасын. Нек жашырмады барындан да? Кѳоркѳгъандан? Абызырагъандан? Угъай, алайсыз боллукѳ тѳюйюл эди. Асланны аллында ол тюз болмаз эди. Кѳалай жашыраллыкѳ эди аллай затны Асландан? Дохтуру, неси да сабийинг боллукѳ тѳюйюлдѳ деп тургъанда? Кеси да билип, жашау да билдирип?.. Ма жаланда Мукга айтханын терс этгенди. Бош айта эди. Андан жашыраллыкѳ эди да. Оуей-оуей, кѳууулуп барып, сѳйюнчюлюкге чапханча!..

Кёлюне алай келгенликге, ол затны Мукга айтмай да кѳалай тёзаллыкѳ эди? Да, хоу, бек иги боллукѳ эди Мукну андан хапары болмай кѳалса. Ма тѳенене Нохцук кесине жетер картош юлюшюн алыргѳа колхоз амбаргѳа баргъанында, Мук, юсюне чыгъып кѳалып, сабийчикни соргъанды. Асыры абызырагъандан, жыгъылыргѳа аз кѳалгъанды. Бу жолдан сора аллай зат сорма, унут ол болгъан ишлени деп, Аллах бла тилегенди. Эсинге да келтирме, ол болуп озгъан сѳймеклигибиз хакѳына деп жалыннганды. «Унутхан а, не сени, не аны унуталлыкѳ тѳюйюлме, – дегенди Мук, – алай санга сёз береме: аз да бир адам ишекли болурча, менден бир чий чыкѳмаз. Сизни кѳадарыгѳыз ючюн жарсымагъанмы сунаса?! Алайды да, аны ючюн ырахат бол. Чыртда эсинге келтирме».

Болсада, Нохцукну жюреги гурушха этгенлей турду. Сёз бергенликге, аз зат болмайды... Кёзюне кёрюнмезге кюрешсе, небилейим ансы. Тюбешген а, бир тюбешмез эди да. Аллах сакѳласын сабийни атасы ким болгъанын адам сезгенден! «Жарлы Аслан. Сенден башха кишиге

да жарсымайма. Кишигедамы? Кесим а? Сабий а? Гыбышы табылган деселе?.. Гыбышыны анасы деселе?..» Не келмейди бу Нохцукну келюне!..

Къалай-алай болганда да бир ышаннганы Аслан эди. Ол эди аны сартындан ауузундан сёз чыгъармазлыкъ. Тасхабызны билдирмезлик. Кеси уа бютюнда. Алай ол, ючюнчю... Не затха чабып бара эди ол кюн фермагъа?! Угъай, къыз бош гурушха болады. Мук аллай туюнюддю. Сабийми болганды, аллай бирни ангыламай! Эндиге дери билинмеген, иншаллах, мындан ары да билинмез. Аллах эрир.

Къадар Мукга уа алай арт бурур деп, Нохцукну эсинде да жокъ эди. Танг атмай фермасына кетеди, юйюне ахшам артында къайтады. Кюнден кюню да алай. Кимни эсинде бар эди Мук «халкъ душманы» болур деп!? Иш а алай болганды. Ол ат аталыр кюнню ингиринде фермагъа бир лектор келип селешди. Совет власть урунган халкъны байладан, бийледен азат этгенди, бютюнда эллилеге окъургъа, ишлерге, солургъа онг бергенди. «Ишлерге, урунургъа онг бергенди... ишлерге, урунургъа, солургъа» – къайтар да айт, къайтар да айт. Мук да ышарган эди. Ол кюн билген эди бласт ышарган деген затны сюймегенин. Ышарып айтхан эди: «Да ишлерге, урунургъа онгубуз а ары дери да бар эди. Ишле-мегиз деп киши да айтмаганды. Солугъан а, солугъанла да болурла. Алай биз а, къолубуздан тууар бокъну жуууп кетералгъыек да, солугъан угъай да!» Ышармаса боллукъ эди! Тынгылап, ишин этип турган болса, киши да тиймез эди. Аты да «халкъ душманына» чыкъмаз эди. Уллу да айтмагъан эди. «Къой, эшитдиресе!» – деп, женгинден окъуна тартхан эди бирлери. Мук жангылычын кеси да ангылады. Алай айтылган сёз къанаглы туюнюддю да, бир учуп кетсе – туталмазса. Мукну уа экинчи кюн окъуна тутхан эдиле. Ким жетдирди, ким тил этди, Аллах билсин. Ол женгинден тартханындан чыкъды эсе да, алайды. Мук, ол ингирде айтханын да унутуп, экинчи кюн фермада ишин эте турган кезиуде келген эдиле. Айтханыча, къолларын тазаларгъа да къоймадыла. Халкъны совет бластха къажу юсгюрген атлы болду. Алгъа алай узакъгъа да ашырмагъан эдиле. Юйлеринден бара да турдула. Элтгенчиклерин, берирбиз дей да, ала. Бердиле-къалдыла эсе да. Айтдыла-къойдула эсе да. Кесин а бир да кёргюзтмедиле. Келип, тутулган ахлуларын кёрюп кетгенле бар эдиле. Мукнукъулагъа уа кёрюрге къоймадыла. Да терслиги уллудан болур эди. «Мукну не терслиги барды?!» – деп, эллилери сейирге-тамашагъа къалганлыкъгъа. Былайды деп, бир баямы билингени жокъ. Болушур онглары жокъ. Закон къатыды. Ойнаган этесе, совет властыны душманы!

Нохцук, Мукну тутханларын эшитгенде, санлары къыйылып къалды. Ичинде бир заты юзюлгенча болду. «Не ючюн тутарыкъ эдиле Мукну уа?! Бош алай, сёз орунуна бир зат айтхан эсе да, айтханына кеси да магъана бермей, не бластха, не бир адамгъа жүрегинде тюк тенгли харамлыгъы болмагъан жанны. Аныча ишчини совет власть излеп айланса да тапмаз...»

Мукну бир деп бир терслиги болмагъанын билсе да, не айталлыкъ эди. Тынгылайды. Ичинден кюйгенден башха сёз айтыр амалы жокъ. Саны мында болса да, жүреги андады – Мукда. Кетмейди эсинден. Биринчи

кѳрген, биринчи сынагъан насыбы. Кетмегенди суймеклик жюрекден. Мук да алай...

Къыркъынчы жылны аягъы. Къырал Жангы жылгъа хазырлана эди. Нохцук Мукну тутулгъанын эшитген ингирде Аслан юйде жокъ эди. Кѳлюн къандырып жиляргъа амалы бар эди. Бешикге къапланып жияды. «Жарлы бала! Атасыз къалгъан жарлы балам! Баласын бешикден тешип, къоюнуна алды. Ёшонюне къысды. Кѳз жашлары саркъгъан бетин бетине ышыды. Энди кѳргенча, уппа эте, тѳгюлдо. «Асыры кѳп адам биледи тасхабызны дей эдим да, артыгъынмы алды? Сѳзюмю заранымы жетди? Хар ишим оюлуп нек барады? Сен да, бизнича, насыпсыз бала болупму ёсерсе? Тоба-тоба! Жангызым, жаным!.. Аллах сени къорусун палахдан. Аллах сени сакъласын хатадан. Аллах къурасын сени!» Дуниядан хапарсыз балачыкъ, этме алай дегенча, башчыгъын ары-бери бурады. Жияма, анам, жияма. Къоркъма, анам, къоркъма сен!..»

Нохцук сабийини кѳзюне къарагъанлай турду. Кѳп зат эсине келди. Битеу кѳрген, сынагъан затлары – къууанчы, жарсыуу, ажымы – бары да ма былайгъа жыйылып, балачыкъ болуп, къолуна келип турады. Барыны магъанасы да бу бала болуп.

Мук жокъ эди. Мук эрттеден да жокъ эди Нохцукга. Ол аны унутургъа, эсинден къырып кетерирге кюрешди. Болсада аякъ тюбюнден жер кѳчюп баргъанча кѳрюндю. Бир уллу насыбындан айырыла тургъанча. Сау дунияда балачыгъы бла жангыз кеси къалып къалгъанча. Жашауунда бир къадамасы оюлуп кетгенча. Да, алай нек сунады? Аслан а? Аслан? Ол тюйюлмюдю да аны тутуругу?! Къадама къаясы. Жаны бла берилген. Къор-садагъа болуп жашагъан. Нек сунады алай – жашауу оюлуп кетгенча? Аллахны кѳлюн кюлдюрме! Болсада, Аслан жюрегине Мукча жууукъ тюйюлдо. Ким биледи, бара баргъан жашауда жюреклери алай байланыр эсе да. Аны ючюн деп къошулгъан эселе. Аллахны хар кюню да анга элте эсе. Бир бирге жууугъуракъ да, багъалыракъ да бола барыр эсек деп. Болсада, энди ангылагъанды – Мук аны къаллай тутуругу болуп тургъанын. Жашауу аны бир уллу кюсетмеген эди эсе да, ол эди керек заманда табыллыкъ. Къутхарлыкъ. Болушурукъ. Дунияда Мукну барлыгъы аны къорулагъанлай тургъанды. Кѳтюргенлей тургъанды. Бир бирге кѳрюнмеселе да, баласыны керти атасы барлыгъы, аны бла бир жерде жюрюгени анга кюч берип тургъанды. Аслан а... Асланнга уа жаны ауруйду. Асланнга да жарсыйды. Къая эрининден ол къутхаргъанды, башын палахдан ол алгъанды. Алай... насыпсызды. Тюнене, келип, бешикде балачыкъны кѳзюне къарагъанлай, тынгылап тургъанды. Не келе болур эди эсине, Аллах билсин. Балам бардымы дей болур эди. Кесими къанымдан жаратылмагъан эсе да, балам барды деп... Жарлы. Керти балалары болгъан эр кишилеге, айхай да, сукъланады. Сукъланмай амалы жокъду. Нохцук не бла болушалсын. Башындан келген къадарны ол тюрлендираллыгъы жокъ. Аны не терслиги? Жаландан бир терслиги – атасы ким болгъаныны кертисин айтмагъаны. Фатар, телеграмма, оу-шау деп, жалгъан зат къурагъаны. Кеси эллибиз болгъанын айтсам а, игими боллукъ эди? Асланны жашауу да былай сабийли къураллыкъмы эди? Угъай. Ол ётюрюк хапаргъа ийнанмагъан эсе уа? Сора бирге жашагъандан да не магъана?

Энди айырылып окъуна кетсем да, жамауат аллында ариума. Жангыз сабийлери бла къалгъан аз анамы барды? Некахсыз туугъаннга чыкъмасын баламы аты ансы, къайры да кетерикме. Не да этерикме. Оу, кюнном, гыбышы аталмасын атына ансы! Къаллай насыпсыз адамлары барды бу гитче жанны тегерегинде – анасы, атасы, еге атасы. Бир насыплысы жокъ. Шо жангыз бири окъуна! Бары ючюн да сен бол! Мен ётюрюк бла кертини башын жапсам да, сен ётюрюксюз да насыплы болаллыкъса. Жаланда алай къутулаллыкъса ол къара тамгъадан. Алай болур ючюн къолумдан келгенни да, келмегенни да этерме. Жаным сау къадарда. Барын да билеме деп тургъан Аслан да билмейди не бола тургъанын. Мук бла былай боллугъун башындан билген болса эди... Къалай къыйынды, ётюрюкню керти этип, кертини жашырып жашагъан.

Бир ингирде Асланы тенглери келдиле. Бары да къууанч тыпырлы, Кёллери кётюрюлюп. Алай да ким кёрген эди быланы. Нохцук аш юйде ушхууур зат хазырлай тургъан заман эди. Асланны тенглеринден бири, Къыралбийчикни къоюнуна алып, жашлагъа тутду.

– Къарачыгъыз, – деди – къаллай ариу балачыкъды. Тфу, тфу! Анасына нечик ушайды.

– Тунгуч сабий кёбюсюнде атасына ушаучуду дейдиле, – деди бирлери.

– Муну уа ана къаны хорлагъанды...

– Къалай ана къаны? Аслан асыры хомухду да, биринчиликни анасына сыйыртхан болурму дейсе? Ы, Аслан, не айтаса, бу къарьусузса дегеннге?

– Мен алай айтмагъанма, – деди ол сабийни къоюнуна алып тургъан. – Сабий анасына ушайды дегенме. Ма, къарагъыз, ийнанмай эсегиз. Аслан, сенден бир зат да къошулмагъанчады.

Аслан тынгылап турду. Да не зат айталлыкъ эди? Бетинден жарыкълыгы кетди. Нохцук тынгысыз болду. Андан башха зат болмады.

Асланнга да, Мукга да къалай ыразыды ана, аны башын бедиден алгъанлары ючюн, бу сабий да дуня жарыгъын кёргени ючюн. Аслан анга юйдегили болгъаны юсюне жууукълашып келген бедидин жуууп кетергенди. Энди аны хайырындан адамла аллында ариуду. Барыны аллында да ариуду. Жаланда эрини аллында... Ол да кечгенди. Андан башха не ахшылыкъ къосериксе?

VI

Ма энди, Аллахха шукур, Нохцук да адамлагъа къошулду. Кёзюкъашы жарыды. Бу арт жыллада бу жолча кёлю жарып кеси да билмейди. Дуняда бир насыплы адам бар эсе – ол Нохцукду. Жюреги ырахат. Иши онгуна айланып. Бир ауур жүкню тубюнден ычхынганча, кёлю жашаргъа талпынып. Кёлу-аягъы байланып туруп, азат болгъанча. Аллахны кючу уллуду. Энди хар неси да бар – эри, сабийи, юйю. Андан башха не керекди адамгъа?! Ол къоркъгъан палах къайтмаздан кетди. Заман барын да жууду. Тазалады. Балачыгъы да энди, ышарып, анасын таний башлагъанды. Баш иеси да – андан игини излеп да тапмазча!

Бу арт кюнледе уа бютюнда насыплыды. Кёлю, жюреги учунуп, бир жаш къызчыкъ кибикди. Хар не ишни да къууанып этеди. Жашчыгъы да

айныйды, ёседи. Аны ышаргъан кёз жарыгъыды. Энди Нохцукну кьолундан келмез заг жокъду.

Аслан эрттен бла эртте кетип, ишден кеч кьайтады. Бир-бирде аш-хам артында келгени да болады – иши алайды. Алай, не кеч келсе да, Нохцук кьайтырын сакълагъанлай турур, эрине жылы аш-суу салгъынчы тынчаймаз. Эрттенлигинде да алай – баш иесинден алгъа кьобар, отха-суугъа кьарар. Юй жумушун этер. Кюн узуну ол халда. Кьайдан да табады бу кьарыу! «Асланны насыбы тутханды, Нохцукча иги адам излесенг да тапмазса!» – демеген жокъду. Алай айтханлары Нохцукга да хычыуун тиеди, эри да кьууанады. Кьууанмай да не? Тасхасын жюрегине терен басдыргъанды. Унутхан окьуна этгенди. Болсада... Бир-бирде, ол унутханлыкьгъа, насыпсызлыкьгы кесин билдирип башлайды. Тамагъына келип тиреледи. Буугъанча этеди. Болсада ышарыргъа кьорешеди. Кишиге сездирмезге. Нохцук окьуна сезмейди алай болуучусун.

Бир эрттенликде, эрин да ишге ашырып, юй жумушлагъа болуп тургъанлай, жашчыгъы да бешикте жукълап, арбазгъа адам кирген тауушха бурулду. Кьараса – Дыгатаса, кьоншу кьатын.

– Э кьыз, аурунг, эшитдингми, кюнюм? – деди. – Уруш башланганды дейле!

Нохцук агъырыкьгъа тагъа тургъан быстырларын кьолундан тюшюрюп окьуна ийди.

– Кьалай?!.

– Кьалай болуб а! Немиш чапханд дейле. Кёзюнден кьан тамарыкь!

Дыгатасаны ол сёзюнден артха жашау тюрленип кьалгъан эди. Бир ауукь кюнден Асланны военкоматха чакъыртдыла. Чакъырмасала да, барыргъа деп тура эди. Нохцукну жюреги жилий турса да, кёзюнден кёз жаш чыгъармады. Бир кьауумлача, аман кьууум этип, сарнамады. Аслан суйюучю лёкъумланы биширди, жол азыгъын хазырлады. Боюнуна тагъылды. Ызындан ашыра чыкьды. Ма алай ашыргъан эди...

Ол да, ол да кьайдан биллик эдиле энди Аслан бу босагъагъа басмазын. Артха кьайтыргъа кьадары жокь эди. Анда юзюле эди. Урушха барлыкь жашланы Эл советни юйюне жыйдыла. Андан районнга ашырдыла. Жолда элтип бара энгта бир кёрюрге деп да бош умут этип турду – кёралмады Нохцук Асланын. Кьадар болмаз эди. Андан артха шо бир кьагъыты, бир баямы окьуна келмеди. Суугъа таш батханлай, батды. Не ёлгенле санында, не саулада жокь. Алай билдирген эдиле. Бу дуняда аллай адам жашамагъанча. Насыплы эдиле юйлеринде, жерлеринде ёлгенле. Адет бла асыралгъанла. Асыралгъан да болурму эди, жарлы? Ёлгенлени бир уруда бирге кьалау этип, юсюн жабып кьоядыла деп эшитген эди Нохцук. Бир-бир ким асырай турлукь эди аланы? Анча ёлюкню! Урушда аллай заман да ким берлик эди? Кеси жерибизде ёлген эсе – иги. Аллахы болгъан, кьалай-алай болса да, асырагъа да кьорешир. Жау жеринде ёлген эсе уа, анга ким эс бурлукьду? Белгисиз тас дегенден аман болурму? Саулада да жокь, ёлгенледе да жокь... Бир белгисин билсенг а, бушууунгу кётюрюрге тынчыракьды. Ма, Хамидчерим, жаралы болуп, юйюне кьайтханында айтхан эди: жарлы Азаматны, Дзандзураны эрин, кеси кьолум бла асырагъанма деп. Дон сууну боюнунда. Насыпсыз Аслан, шош жашап, шош кетип кьалгъан.

...Мукну асырагъан кюн, эгечи Ханифа, Нохцукну кѳргенде, кычырып сарнагъан эди. Адамла да къарап тургъанлай, Нохцукну къучагъына кысып, жиберирге унамай, жюрексинип жиягъан эди. Не себепден?! Энди эсгере турады. Эндиге дери ол зат эсине да келмеген эди. «Оу, кюнюм, Ханифа нек этген болур эди алай?! Бир абери затмы сезгенди?!» Балам да, кесим да халкъ сѳзлюгю болабыз деп къоркъады. Тышына чыкъмазлыкъ болабыз деп. Бедиш юйде да къоймаз. Бу дуняда да къоймаз. Айтылып туруп деп къоркъады. Тиширыула жыйылып баргъанда, Нохцук да бармай къалалмады. Бармай да къалай къалсын Мук эсе аны сабийини атасы? Биринчи суймеклиги, биринчи насыбы. Кесинден сора адам билмегенликге. Энди кеси бла бир Аллах... Къалай къалсын бармай? Кеси бушууна бара эди. Жиягъан эди Ханифаны кѳз жашлары къатыш. Кѳлюн чѳкдюргюнчю жиягъан эди. «Ханифа манга нек этди алай? Мени башхаладан айырып?.. Боюнумдан къучакълап?.. Тенг кызла болгъан болсакъ да бир иш. Тюрмеде болгъанында, эгечине бир затмы сездирген болур, къайтмазлыкъын билип, Нохцукга болуша тур деп? Жаш кимни жашы болгъанын Мук бла кесинден сора жан билмеген сунуп тургъанды. Алай сунуп тур! Алай сунуп...»

Нохцук кѳз жашлары тѳгюле тургъанларын кеси да артдан сезди. Ахы къуруй, чабып барып, жукълап тургъан сабийчигине бауурланды. Бетине къатып турду. Сабий ырахат жукълай эди. «О Жаратхан Аллах, жазыкъсын бизге!» – Нохцук, кѳз жашларын жаулукъ кыйыры бла сюрте, тобугъундан ѳрге кѳтюрюлдю. Нохцукну эсинде да жокъ эди Асланны думп болуп къалгъанына алай кюери. Белгисиз тас эсе да, белгили къайтыр деп умут этип тургъанды. Ачы хапары июльда келди. Палахла бары да мени хатамдандыла, мени гюняхымдыла деп, ажым этгенлей, кеси кесин ашагъанлай турады. Бу огъурсузлукъну башы менме деп. Не насыпсыз кюн туугъан эдим! Не уллу гюнях этген эдим, былай тѳлетирча! Мен бек суйген адамларымдан жасакъмы жыяды гюняхым ючюн?! Энди жангызыма эри!

Жиягъан эди ачы хапаргъа. Ачыкъдан жиягъан эди. Жарлы Асланны жияуун этген сунуп, къарай эдиле къатынла. Эки да бушуууну жияуун эте эди Нохцук. Биринден бирине кѳче. Мук да, Аслан да бир бири ызындан алай тумаланып кетерча... Андан тыялмай эди кесин, анга жарыла эди жюреги. Эки да къадары... Жияулары бир болуп... Тѳгюлген эди Нохцук... Экилерини суймекликлерин да бирден тѳлеген эди. Кѳз жашлары бла, таралгъаны бла. Ала да бир эдиле, къайсыбыз бек сиебиз деп талашханча. Сен кызыны палахдан къалай къутхарайыкъ дегенча... Кѳз жашлары бла, таралгъаны бла тѳлеген эди суймекликлерин. Бир жияу кѳтюрген эди экисине да. Тѳкген эди насыплы сагъатларын... Биринчи тюбешген кюнлерин... Менден насыплы жокъду деген уахтысын... Къууанчын... Тѳкген эди Нохцук... Кѳз жашлары къатыш... Башын бедишден къутхаргъанлары ючюн, суймекликлери ючюн... Аман тѳгюлген эди... Тѳлеген эди...

Жашауну ауурлугъу энди ачылгъан эди. Аны жюгюн кѳтюралмай,

кесин ёлюп кьаллыкь да сунду. Алай ташны да кьум этген заман нени да хорлайды да. Хорлайды. Жюрек жылыуу сабийине керек болгъан кьадар, ана кьара кийип турургъа да керек болмаз сунама. «Аллах, сен болуш бу гюняхсыз жаннга, анасы этген жангылыч ючюн мындан хакь сурама», – Нохцук, сабийин бешикден сермеп алып, ёшюнуне кьысды. «Мени кьадарым алай кюйсюз болгъанында муну уа не терслиги?! Угъай, угъай, Аллах айтса, мен сени аягъы юсюнге этерме. Атангча киши болурса. Юлюшюнго ала билирсе...» Кьагъанакь сабий кьайдан биллик эди анасыны эсине не келгенин. Болсада анасыны кёзюне тюрслеп кьарагъанлай турду: «Кьоркьма сен, мени ючюн кьоркьма, Аллах айтса, тас болмам!» – дерик эди, тили ачылып, сёлеше билген болса. Нохцук тюкенде ишлей эди да, адамладан эшите-эшите тургъанды: некихсыз туугъан сабийле жашауда муратларына кёбюрек жетедиле деп. Керти болурму, Аллах билсин. Да, болгъа эди. Жашауунда жюрегин кьууандыргъан бир зат болургъа керекди да бу насыпсыз тиширыуну.

Ана бла баласы бир бири кёзлерине кьарагъанлай, бир бирин тансыкьлагъанлай турдула. Эй, ана бла бала бир бирге болгъанча болсала эди хар ким да. Насыпсыз, ёксюз деген затла болмаз эдиле. Нохцук бу арт кезиуде жашчыгъыны бетине терк-терк тюрслеп кьарайды. Ушаш ышанланы излейди. «Тюймекёзчюгом мени!» – деп кьубултады. «Кюнчюгом мени!» – деп, ийнакьлайды. «Алтын балачыгъым!» – дейди. Толу юйюрден жангыз кеслери кьалгъандыла. «Таянчагъым мени!» – дейди. Да башха не айтырыкьды ана балачыгъына? «Кёз жарыгъым!» – дейди. Ёзге не айтырыкьды – бары да жашчыгъы болуп турса?! Жашаууну магъанасы болуп. Жашчыгъы да кеси аллына тыпырдайды, анасыны сёзюн ангылагъанча, кьууанады, кьагъылады, аякъларын кьагъады, кериледи, ышарады. Анасындан уялгъанча, башчыгъын бир жанына бурады. «Теркирек уллу болса эди, жюрюп башласа эди, тили теркирек ачылса эди...» – ана да адыргы этгенлей, ол кюннге ашыкьгъанлай. Жашчыгъын киши болуп кёрюрге сюеди. «Кьаллай адам боллукь болур? Кимге ушар?.. Ма, кьайры эсе да кьарап турады жашчыгъым. Кьайры эсе да буруп турады башчыгъын», – кьарс кьагъып, эсин башхагъа бурдуругъа кюрешеди Нохцук. «Хо бир да, мени кьайгъылы тюйюлдо, – деп, ышарады ана. – Кьайры эсе да узакьгъа кьарап турады. Не кёресе, балам, анда?»

Кьарап-кьарагъынчы кюн орта болду. Кюнню кьалай кетгенин Нохцук эслеген да этмедди. Барып, ийнеке суу ичирди. Отун жарып, юйге жыйды. Жангыдан чабып чыгъып, бузлагъан нартюх гюлтени кьучакьлап келип, мал оруннга кирди. Чюйде тагъылып тургъан челегин юйге кийирди. «Оу, кюнюм, алай кирмесем, жыгъылып кьальенг да! У-у, аман жашчыкь, кьалай да ычхыннганса, байлап кетгем да!» Жашчыкь, жабыу тюбюнден кесин ычхындырып, ундурукь кьыйырына келип тура эди. «Энди не аз да кесин кьояргъа жарарыкь тюйюлдо. Уллу кишини бешикге байлаб а кьалай турайым? Ы-ы, Кьыралбий?» Кьыралбий анасыны сёзюне эс бурмады, кеси адыргысында, кьайры эсе да созулады.

«Кьыралбий, кьара манга, кьарачы ананга, Кьыралбий! Нек кьарамайса, айт?.. Оу, эшигим!..» Анасы иляуларын зынгырдатды. Кьы-

ралбий кюлакъламады. Не анасыны сёзюне, не илляуну тауушуна бир белги бла сагъаймады. Ананы ахы кюруду. Эки кюлу бла кьарс кьагъып кюрешди. Эшитмейди! «Эшитмей ушайса да, кюнюм кюрумагъан?!» Ананы жюреги дыгаласха кьалды. Кёкюрегинден чартлап кетерча болду. Борбайлары кыйыла: «Бала!» – деп ары-бери силкиндирирге кюрешди. «Не этесе, анам?» – дегенча, баласы ышарды. «Оу, кюнюм, ахымы алып кюя эдинг да, балам!» Угъай, бош алай, кеси аллына ышаргъан эди. Эс бурмайды тауушха. Ана, санлары кыйыла, ундурукъ аллында тобукъларына жыгъылды. «Оу, мен жарлы!..» – деп, башын баласына кысып, жиляды. Сарнап жиляды. Энтта ненча зат, ненча сынау сакълайды сени! Насыпсыз, башсыз кьатын. Эки эрден бири кьалмагъан. Шо бирин кьайтарсанг эди уа! Бирин тутмакъгъа сугъуп ёлтюрдюнг, не палах этген эди сени бластынга, терслиги болмагъан адамны алай жоярча?! Бирин уруш отунда кюйдюрдюнг! Сени кюруулай, думп болуп кетди, сен бир кюрууласанг эди уа бизни, кеси аллыбызгъа атып кюймай! Эрисенг эди уа шо бир кере!..» – кимге айтды, не ючюн айтды?.. Десем да, белгили эди кимге, не ючюн айтханы да. Айтханы ючюн жоюлуп кетмедими Мук. Бош, ойнап айтханы ючюн...

Нохцук ач эди. Эртенли тилинде сууу жокъ. Кеси кесине аш-суу хазырларыгъы да келмейди. Энди жаланда бир зат тилерик эди Аллахдан – жанымы теркирек ал деп. Ёлюп кьалсам эди деп. Алай бу сабий ючюн кьалай болсун ансы? Аны амалтын не этерге билмейди. Жашатып тургъан олду. Кьалай боллукъду менсиз?.. Угъай, угъай, ёлорге жарарыкъ туйюлдо. Не кыйын болса да, жашаргъа керекди. Кеси ючюн болмаса да, баласы ючюн. Ичин сууукъ кьалтырауукъ алгъанча, отха кьарады, сууукъсурамай а – оу, эшигим, от ёчюлюп турады да! Мыдыхы да жокъ. Кьалай эслемей кюйгъанма деп, сагъайды, тамызыкъ тапмады. Жукълап тургъан балачыгъына энтта бир кьарап, тегерегин-башын жылы чулгъап, темир кюрекчиги бла кюншуларына от алыргъа чыкъды. Кьарангы юйде кюйгъан сабийине тынгысыз бола, хо, жукълапды да, терк окъуна кьайтама дей, кёп да мычымай, кюрегинде мыдыхы бла ызына айланды. Ол кезиуде эшитген эди сабийи жилягъанын. Кенгден окъуна. Юйге мыллыгын атханда, абынып жыгъылды. Оту да кьаргъа тегюлюп, ёчюлдо. Кьычырыкъ-хахай этип жилярыкъ эди алайда! Алай жокъ эди заманы жиляргъа. Кьарангы юйге кьалай киргенин да сезмеди. Сабийи, юсю ачылып, сууукъдан уянган эди. Ёшонюне кысып жылытыргъа кюрешди. Кёкюрегинде эхчеди. Мурулдады. Ана жылыуун сезген сабий терк окъуна жукълады...

Арт кезиуде, кеси да билмей, кылыгъы-халы да тюрленгенди. Алгын жилялмаучу эди. Жиляса, кыйналыучу эди. Энди уа жилягъаны иги окъуна кёрюнюп кьалганды. Жюрегин ол жапсаргъанча. Башын ол сылагъанча болуп. Юйренчек окъуна болуп кьалганды. Жилягъаны кесин излетип окъуна башлайды. Бир иги затны, жюреги солур затны кюсеп тургъанча. Жиляма эдим ёмюрге да, бу сабий чылмыксыз ёсге эди ансы, кюлагъы, кёзю да, кылыгъы, сёзю да сау-саламат болуп, чып тюшмей, ачымай, апчымай – олду кюсегени.

«Кьар кьалай терен жаугъанды! Кьалай тазады жер! Ол Мук келген

ингирдеча. Келип, эшикни кыагы тургъанча. Мен да ачаргы кыоркыуп. Уручула келген сунуп. Тюкенни угъай, мени урлап кетерикча. Мук кыагырык туююлдо эшигими. Жауарык туююлдо кыар да алгынча. Жылынырык туююлдо ичим да... Жаланда бу, жаланда бу... – Нохцук, кёз жашын сюртюп, жашчыгына ийилди. – Аллах, эри бу сабийге. Жазыксын. Бу гюняхсыз жанны кыоруула палахдан, хатадан... – терезеден кыарангы кыарап турду, кёзлери кёз жашдан толуп. Алай кыарангы эди кыадары...

Тамбла дохтургы элтирге керекди. Кыулагы эшитмей кыалса уа, кюнюм?! Кыалай боллукыду? Не гюняхы ючюн бу сабийни уа?! Биз – хо! Гюняхлыбыз. Кыара, акъ халыладан согъулгъанбыз. Бу уа, кюн таякыладан согъулгъан бу жарык жан? Муну уа не хатасы?! Некме мен былай насыпсыз?.. Нохцук жылялмай башлагъанын сезди. Жылялмайды! Ол эди жюрегин жапсаргъан – жылягъаны. Кёлюн чёкдюрген. Энди уа жылягъан да эталмайды! Тауусханды кёз жашларын... Ашап бошагъанды.

Эрттен бла от тегерегинде нартюх ундан кыалачла эте тургъан жеринде, ёрге сала тургъан мияла табагы, кыолундан ычхынып кетип, печь темирине тийип, ууалды. Аны ууалгъан тауушуна уянып, балачыгы жыляп башлады.

Ой, кыалай кыуаннган эди анасы, кыалай кыуаннган эди баласыны кыулагы эшитмеген сунуп тургъан Нохцук! Балачыгы тауушха элгенип уяннганына, кыычырып жылягъанына. «Эшитеди, эшитеди!..» Орамгы чыгып чабарык эди. Хар юйге кирип, суююнчо айгып айланырык эди! Аллаи кыуанч! Аллаи кыуанч! Аллаи кыуанч алгъан эди жюрегин. Сабийин кыюнуна кыысып, тегерек бурулду. «Кыычыр, кыычыр, Кыыралбий, балачыгым! Сагъайт дуняны!..» Ёрге-ёрге атхан эди. Балачыгы да, жылягъанын кыюуп, анасына кыошулуп, кюлюп, кыуанып башлады! Жокъ эди бу экисинден, бу ана бла баладан насыплы жанла жер башында! Насыпха ууалгъан эди мияла табагы!..

Жашына кыурманлык да этди. Ол «чылмыгъындан» алай насыплы кыутулгъанына. Ач жыл болса да, бир терен киралмаса да, тапханчыгын хазырлап, билген ашарыгын этип, хант кыанга кыурады. Кыоншуларын чакырды. Ала да бирер зат бла келди. Кыуанчын кётюрдюле. «Харипчик, кыалай сюеди балачыгын!..Эшитмейди деп, аллай зат кёлюнге да кыалай келген эди, э кыыз, аурунг?!» – деп, ырысладыла. Алгыш этдиле: «Ариу затла эшитип турсун кыулагы! Бизни кыулагыбызгы да ариу затла эшитдирип!..» Иги кыууум эте эди Нохцук. Кыайгыланы унутдурургы. Иги тере чыгырыгы. Не замандан бери жокъ эди элде кыурманлык!

Нохцукну эки билеги, эки таянчагы да бир бири ызындан кетдиле. Алгы Мук тутулду, думп болду. Аны ызындан Аслан урушда жоюлду. Бир жашчыкыга эки ата асыры кёпдю депми бичди кыадары? Бир ургъанлай, экисинден да кыуру этип кыойду. Асыры оздуруп урду.

Сейирди адамны кыадары. Бир да билмезсе, насыбынг кыалайдан чыгып кыаларын. Себеплик кыалайдан келирин. Кыалайда эс табырынгы. Жюрегинги не зат жапсарлыгын. Кыалайда абынырынгы...

Манга болгъан кимге болду демей – алгы: «Мен былай насыпсыз

некме?!» – деп, кеси кесин бузуп жилип турган Нохцук артдан-артха, урушдан къара кьагъытла элге кёбюрек келе башлагъанда, бушууу да селейгенча болду. Бушууун башхала бла юлешегенча. Кётюрюрге женилик болду. Мен артык тьююлме, манга энчи келмегенди, кыйынлык битеу дунягъа да келгенди. Юйюр жокъду ачымагъан. Тёзерге керекме деп, кеси кесин бегитди. Белин кьатыракъ тартды. «Халкъ бла кёрген байдамлыкъ», – деп бош айта болмазла. Байдамлыкъ болмаса да, тынчыракъды чыдагъан. Алай кеси кесин алдай эди. Алдаялмады. Селеймеди бушууу. Хар зат да жюрегине жыйылгъанлай кьалды. Тёгалмады. Билеклери юзюлюп кетгенча, кьолсуз, аяксыз болуп кьалгъанча, жюреги адыргы эте эди. Бир билеклик этген керек эди. Эки болмаса да – бир. Аллах алай жаратханды – эр киши бла тиширыу бири бирине билеклик этерча. Нохцукну ол билеги Мук эди. Мук боллукъ эди. Юзюлген билеги. Къыралбийни атасы. Болмады...

ЭПИЛОГ

Црай Либийни повести былайда юзюледи. Муну окъусам, теркирек жукъларма деп, алгъан эдим кьолума бу кьол жазманы. Кёлюмю алай алып кетди, заманны кьалай учханын да сезмедим. Окъуп бошагъанымдан сора да, ол окъугъан адамларымы юслеринден сагъыш этгенлей, жукълаялмай иги кесек турдум. Эсинги бийлеген бир киногъа кьаргъанча, алай болдум. Бирде Нохцукну, бирде Мукну, бирде Асланны сыфатлары кезиу-кезиу кёз туурама келдиле, отоуума кирип, юсюме кьарап тургъанча болдула. Аркъам кьалтырады. Нохцук уллу тёзюмю болгъан адамча кёрюндю, башы аллай амалсызлыкъгъа тюшген жаш тиширыу, ол палахладан кьалай да кьутулду деп, уллу сейирге кьалып турдум. Бирде уа манга ол бир хыйлачы тиширыуча кёрюндю. Мук да, Аслан да аны хатасындан жоюлуп кетгенча болуп. Аны зараны алагъа жетгенча. Алай дагъыда ариуларгъа кюрешдим – ангыларгъа, кечерге кюрешдим. Кыйынды биреуню сюймеклигине багъа бичмеклик. Адетни, тёрени да буздуртхан сюймекликге. Эсен-акъылдан кючлю затха. Адамны жюрек сезимине. Ангыларча, багъа бичерча амал жокъ. Нохцук кеси насыбын да сакълаялмады да дейме. Кьалай кыйын келгенди, бичакъ аузунда келгенча, къая эрининде жюрюгенча жашау жоллада. Не уста жолчу да алай келтиралмазча. Кьалай болгъан болур эди Нохцукну андан ары кьадары уа? Ол соруу мени жибермей, сагъышха тыйып турду. Мукча, Асланча, бир билеклик этер, болушур адамы да болмай, ол кыйын жыллада сабийин да кьалай ёсдюралды?.. Кьалай адам эталды?..

Повестъ ахырына дери жазылмай, жартылай кьалгъанды. Аны ючюн болур, эл бла бир сорлукъ затым чыкьды. Соргъанлыгъынга, жууап кьайда? Жазгъан адам айтыргъа да болур эди бир затла. Алай шартын ол да билейди. Тохта, танышдырмай тура ушайма да аны кесин да сизни бла. Жангылычыбызны бусагъат тюзетейим. Сейир адамды бу Црай Либий деген. Эслегенинлей, эс бурмай кьоярыкъ тьююлсе. Тыш сыфаты ушамагъанча башхалагъа, ич кьудурети да алайды. Бир сейир адамды. Кьолундан келмез заты жокъду дерсе. Бир кюннге тогъуз ишни

тындыргъанны тюгюне да кёрмез. Хасанийге айтхан сёзлерими кьатлап, муну да анга ушатып кьоймайым деп, кьоркьдум. Десем да, иш этип да аланы бир бирге ушаталлыкь тьойюлсе. Экиси да эки тюрлю адамдыла. Аны ючюн окьуна болур, эрттеден шуёхлукь жюрютгенлери да. Эки-сини да кьолларындан келлик танышлары, онглары. Бирини бир затда онгу бар эсе, экинчисини башха затда. Айтыргъа, Либий эталлыкь затны этеме деп Хасаний аякь узуну да атларыкь тьойюлдю. Либий, сёз ючюн, сау жарым сагъатны, жеринден тепмей, биреуню сакълап тураллыкьды. Юйлерин кьалай терк алышханын а айтма да кьой! Бир жылны ичинде тёрт фатар алышыргъа кьолундан келгенди. Биринден бирине кёчгенлей айланыр. Хасаний а шибилячады. Алай уллуду элия кючю, учхун чартлагъанча. Либий алай тьойюлдю. Ол сабырды. Жети кьаты ойламай, тогъуз кере чекмей, иш этмез. Файдасы чыкьмазлыкь зат бла кюрешмейди. Къайда жолукьсанг да, кимни болса да биреуню сакълап тургъанын кёрюрге, неда биреу аны сакълап. Тохтамай, фатарын, машинасын сатхандан сора иши болмаз дерсе. Айхай, машинагъа минип кёрсенг а. Алды – сагды. Бош алай да угъай, гыл тюшюрюп. Ол гыл къайры кетеди ансы. Юйюрюнден да айырылып, жангыз кесиди жашагъаны. Жангыз адам а кьызгъанч болмай амалы жокьду. Либий да кьызгъанчды. Шуёхлары бир пол-литрлик чыгъарсала, жанымда мындан сора жокьду деп, бир жангыз сомну атып кьояр. Айхай, кеси юсюне жойса уа. Не юсюне зат алмаз, не юйюне зат салмаз. Саудюгерчилик кьанына кирип кьалгъанды да, ансыз болалмагъандан кюрешеди. Бай болама, ариу киеме деп да угъай. Кьолунда ахча да турмайды. Кесим кёрмесем, ийнанмаз эдим. Бир жол бир кьысха жуууугъума болушургъа сюдде танышы болгъан бир адам керек болуп кьалады. Былай да былай, сюдде танышы болгъан адам излей айланама деп, Либийге сагъынама, орамда тюбеп кьалады да. Болушур деп да угъай, бош анстан, сёз орунуна. Сёз сёзню айтдыра, баш ауруууму да билдиреме. Ол да тынгылайды хапарыма. Кьалады аны бла. Кетеди, саламлашып. Эки кюнден хуржун телефонум зынгырдайды. Алсам – Либий. «Сенден нохтабау, – дейди, – ол сен жарсып айланган жумушну этгенме!» Асыры сейир этгенден, не айтыргъа билмей, тилим тутулгъанча болуп кьалдым. Ол саудюгерчиле арасында бир бирге болушхан тёрени бузмагъан адамла бар кёреме алыкьа. Былай бир «поллитр» юсюне олтургъан жерибизде нохтабауун сагъыннганымда, не десе да берир эдим деп, ёпкелеген окьуна этди: ол а не сёздю деп! Артда билдим: ол мени ишими этер ючюн мени сау бир айлыкь хакьым чакьлы бир кьоратханын. Ма аллай адамды Либий. Мен а аны бир кьызгъанч адам сунуп тургъанма.

Асыры кёп окьуна танышдырдым. Либийни алай иги таныргъа да неге керекди сизге? Кечериксиз.

Неде кьалгъан эдим? Ыхы, кьол жазманы окьуп бошагъанымдан сора, Црай Либий ишлеген редакциягъа салып барама. Бу повестьде айтылгъан тиширыуну андан ары кьадарын билир эсем деп. Анда манга айтдыла: Црай фатарын сатханды да, телефонун алышханды дегенни. Не этерик эдим, къайтама кьурлай. Сора Хасаний эсеме тюшеди. Дунияда ол билмеген зат жокьду. Анга барама ингирде. Хапарыма тынгылап,

айтады: «Аны ючюн санга Црайны излер кереклиси жокъду. Мен сени тюзюнлей Къыралбийге элтсем, боламыды?. Тохтачы, къайда эсе да телефону да бар эди...» Къагъытларын аудура келип, телефонун табып сѣлешди.

– Былайдан узакъ болмай жашайды, – деди, ары жанында эшитмесин деп, къол аязы бла телефонну чолпусун жаба. – Юйюне чакъырады.

– Тохта... андан эсе кеси бери чыкъсын.

– Угъай, бери келигиз дегенди. Биз эдик да аны излеген. Баргъаны-быз игиди.

Бир полштоп да алып, Къыралбийни юйю таба атландыкъ. Кѣп къатлы юйде эди фатары. Жарлы жашайды деп да айтмаз эдинг, бакы бай да туйюл. Биз киргенибизде, аш-суугъа къармаша тура эди. Аны бла тюбеширге биз угъай, ол излеп келгенча, къууанды.

– О-о, келигиз, келигиз, хош келигиз. Ётюгюз, олтуругъуз... «Атланганда атынг ёлсюн, къартлыгъынгда къатынынг ёлсюн», – деп... Адам кеси къалса, алайды да. Сабийле уа шѣндю, билесиз, уяларындан учхандыла бирери бирер жерге. Кесимме къарагъан анама да, кесиме да...

Дагъыда не затла эсе да айтды, эсим башхагъа кетип, Нохцук сау кѣреме деп, къууандым. Сау а сау эди, алай ол саулукъдан не хайыр ансы? Тѣшекде кѣтюрѣм болуп, Къыралбий да къашыкъчыкъ бла суу уртлатыргъа кюреше... Алай болгъанлыкъгъа, жашы иги къарай болур эди ансы, бет къаны тазады. Жатхан халын аз да ауурсунмагъанча, алай кѣрюнеди. Чыммакъ акъ жабыу ичинден бизге ышарып къарады. Къыралбий бла ол биринчи танышханыбызда, аны юсюнден оюмум эсиме тюшюп, аны бир-бир чиновниклеге ушатып, жангылгъанымы ангыладым. Бусагъатда аны юсюнден не иги сѣзлени да айтыргъа хазыр эдим, жаланда анасына алай къарагъаны ючюн окъуна.

Нохцукну кѣре киргенибизде, бетинде бир тынгысызлыкъ ышаны да эсленди. Алай, эс жыйып, къарамын башха жанына бурду. Биз туурасында олтурдукъ. Хасаний, бир эрттеги шуѣхуна тюбегенча, хапаргъа болду. Къыралбий да, анда-мында бир сѣз къошхан кибики эте, Хасанийни доп-добуна эс буруп тынгылайды. Мен да, кеси сагъышларыма болуп, бир артыкъ адамча, сѣз къошмай, шош олтурама. Повестьни Нохцугу кѣз туурама келеди. Аны бу къарт къатын бла жалгъашдырып кюрешеме. Мени мыйымда – бу къарт къатын Нохцук болгъан заманында анасына къалай ёпкелегенин, Мук муну уппа этгенин, Аслан бла адепли сѣлешгенин, ѳзге – бийик жар эрининде сюелип: «Эй, таш-агъач, сиз къаллай неках бла туугъансыз?!» – деп къычыргъанын... Бары да мыйымда бири бирин алыша, бу къарт къатыннга келип тохтайдыла. Ала бары да муну жүреги бла ётгендиле. Ол кюн Нохцук ол жар эрининден энишге берип кетген болса, къаллай эки жашау, андан да кѣп жашаула юзюллюк эдиле! Къыралбий да туумай, аны балачыкълары да туумай, къаллай тукъум терек ауарыкъ эди?! Бу тиширыу кеси къадарыны мадарын этмей къалгъан болса, не игилик боллукъ эди? Бош айтмагъанды да Аллах да мадар этсенг, къадар этерме деп... Эсим повестьни жазылмагъан бетлерин толтура тура эди.

Нохцук кѣз къыйыры бла манга къарады. Аны эси да узакъ кюнле-

рине кетип тургъанча, манга алай кёрюндю. Нек болгъанын билмейме, нек эсе да манга сагъайып къарагъанын сезип турама.

– Къайданса, бала? Бизни элденми болурса деп, ишекли болуп къарайма, – деди, къарай кетип. – Кодесден иш туюлюмюсе?

Къалай да билгенди? Тамырым кертиси бла да анданды, аны не жашырлыгы?

– Хоу, анданма.

Аз эслерча ышарды.

– Бет къанынг Къаргъойлагъа ушайды, аладан иш туюлюмюсе? – деди.

– Хоу, аладанма, – кеси тукъумуму эшитгениме сейир этдим.

– Кёргенимлей окъуна билген эдим. Сизни тукъумда Мук деп эшитгенмисе? Билгенинг иш? Десем да, къайдан билликсе, дагъыда...

– Къартла айтып эшитгенме. Тутулуп кетип, тюрмеде ёлген хапарын айтычу эдиле.

– Да ма, сен анга бек ушайса, аны орунуна да сен жаша, балам. Ышаргъанынг, ненг да...

Сора тюшдю эсима эртте эшитгеним: мени атамы къарындашы Мукну некахсыз туугъан жашы барды деп хапар айтычу эдиле. Алай ол аны тапхан тиширыу сабийчигин алып, шахаргъа кёчюп кетген эди, деучюлери. Ол себепден аны андан ары къадары белгисизлей къалгъанды. Да сора, бу неди? Къыралбий мени къарындашым болупму чыгъады?! Хоу, хоу, къарындашым! Мен кесим да, ол биринчи танышханыбызда, бу манга къалай ушайды деп, сейир этип тургъанма. Бютюнда кёзлери... Къалай сезмей къойгъанма? Ма санга, ол повестьдеги Мук – мени атамы къарындашыды сора! Къарамайсыз бу сейирге! Къалай болуп къалды?! Аны ючюн къарай кёре эдим Нохцук манга жашырын-жашырын. Къалай тынч билдирип къойду ёмюрю жашырып жюрютген тасхасын. «Мук деп эшитгенмисе?..» – деп. Къоркъмагъанды да алай сорургъа. Баям, теркирек бир хапар билирге ашыкъгъандан. Сора – ол узакъ заманладан не хапарлары боллукъду деп ышанган жери ишми да болур эди? Тасхасы алай, басылгъанлай къалгъанмы сунуп, не уа ол эрттеги ишни ким эсинде тутады депми келди кёлюне? Тутхан а дейсе! Аллай тасхалагъа букъу къонмайды, тот кесмейди. Аланы билген жер башында шо бир адам бар къадар. Ол жолсуз жолланы жюрюйдю. Къайдан чыкъгъанын билмезсе. Юйге кирден болса, эшик, терезе излеп кюрешмейди. Адамла аллай тасхаланы къубултуп жюрютедиле. Къыппаныча бёлейдиле. Ол алагъа татлыды. Ол аллай жашырын затды: ёз иесине кёрюнмей, башхаланы туурасында хауада учуп айланган. Ол къалай аманды – сени тасхангы башхала билип, сен а ала билмеген сунуп турсанг! Бир танышымы аллай бир дефтери барды деп эшитгенме – билген тасхаларын жазып, жашырып тургъан. Мен сау къадар ким да нек билирге керекди деп. Къадарым алай болуп, андан мен алгъа ёлсем, аны дефтерине жазылгъан мени тасхаларым ачыкъ болуп къаллыкъдыла. Бир амал болуп, тасха ачылмай къалгъаны иги туюлюмюдю?.. Иги окъуна болур. Нохцук билсе эди аны тасхасы элде, элден тышында да эрттеги хапар болуп жюрюгенин, бюгоннге дери да жашармы эди?

Биз алай ушакъ эте тургъунчу, Къыралбий жарагъан хант къанга

къурады. Мен бет къанына тюрслеп къарадым. Алгъа кёзюнге урунмагъан ушаш илишанла кеслерин билдирдиле. Хар тукъумну угъай да, хар атауулну да кесини энчи илишаны барды. Энчи бет къаны. Мухуру. Олду кимни да башхаладан энчи этип тургъан. Халларында, къылыкъларында, къымылдагъанларында, сёлешгенде окъуна, ауазында зат да, бет сыфатын, бет къанын айтмай къойсакъ да – бары да жазылыпды окъуй билгеннге. Кёзю жютюге. Къыралбийде ол энчиликни эследим. «Эследим» угъай – кёрдюм. Бурулгъанында иш да бар эди ол энчилик, жаланда Къаргъойлада, жаланда алада кёрюрге боллукъ. Билмейме, нек этдим алай, алай тюз ол кезиуде, бууунундан сермеп тутуп:

– Къыралбий, сен мени къарындашымса! – деп къычырдым.

– Сау бол, – деди ол, – сен да мени къарындашымса.

Хасаний, экибизге да къарап, харх этип къюлдо:

– Болсун алай, къарындашласыз. Алай шёндю аны не ючюн деп айтдыгъыз? Сен а не затха, секирип туруп, Къыралбийни къолун бууаса? Табагъын къангагъа салгъынчы да тёзмей? Не эсинге тюшгенди?

Не айтыргъа билмей:

– Бу тауукъну Къыралбий къаймакъ бла алай татыулу хазырлагъанды. Кеси ёмрюмде ашамагъанма быллай зат! – деп жууапладым.

– Жашасын къаймакъда бишген тауукъ, сизни къарындашла этген! – деди Хасаний, мени айтханымы, этгеними да сылтауу ол уртлагъанчыгъым сунуп.

Башымы кётюрюп къарагъанлай – Хасаний Къыралбийге кёз къысханын эследим. «Муну къылыгъы алай болуучуду!» – деп къыса болур эди. Жукъ айтмадым. Мени «къылыгъымы» хар ким да кеси ангылагъаныча къалса керек. Ай, алагъа айтыргъа уа алай сую эдим, алай, – ма былайда, бусагъатчыкъда мен кесим къаллай тасханы башын тешгеними, къаллай терен жашырынлыкъны ачханымы!

*Малкъар тилге
Бегийланы Абдуллах кёчюргенди.*

БУШУУНУ ТУУДУРГАН ТЮШ

(Неда эсде болмагъан кыйынлыкъны юсюнден)

*Анама – Мака
Дахкильговагъа атайма*

I

Ата жанындан тюшюп жата эди, бир сылыкъ кирли батыуну ичинде, башын да тереннге букьдуруп. Кыймылдан онгу уа жокъ, – кыйстау чабып бара тургъанлай жыгъылып, жети жукълап тюшонде болмагъан кыйынлыкъгъа тюбегенди. Сабийлигинден бери да тюзлюкню ишин эте келгенди ол, не уруш, не тутмакълыкъ, не жалгъан дау тайдыралмагъандыла аны ол жолундан. Бюгюн Аллах да болушмады Атагъа. Иги сагъыш этсек, ол да бек сейирди.

«Дикий дивизияны» офицери эди Ата. Аскер къулдукъгъа сюймеклиги не кыйынлыкъда да кълсюзлюк этдирмегенди анга. Къанлы душман бла сермешледе окъуна къоркыгъан, буюкыгъан дегенни билмегенди, къоркъакъланы уа кърюп болмагъанды. Аллаи кыйлыгъы кесин ёхтем жюрютюрге онг бергенди. Биринчи дуня урушда этген жигитлиги ючюн алгъан юч да даражалы «Георгиевский крестлерин» кърюрегине тагъып чыкъса уа, битеу халкъ анга къарагъан сунуп, аякъ алыуун, къол кыймылдатыуун тюрлендирген кезиулери болгъанды, – махтанып угъай, душманны аллында кълсюзлюк этмегенине.

Энди уа жагады ол, душман аягъы къутун къурутхан кирли жерде балчыкъ жугъу болуп. Аны къара моргъа тартхан къаны алайда тгюлюп, жукъа хударгъа ушап къалгъанды, къарыулу санлары уа кыймылдагъан окъуна этмейдиле.

Ол ёхтем адам, бир затны юсюнден да сагъыш этмейди энди, кеси башына мадар этер къарыуу окъуна жокъду. Олсагъатда аны оноун тамагъында сууугъан душман огъу эте эди, ол аны сансыз ашыра эди артха къайтмаз жолгъа.

Эллиу жылы тола тургъан ата, субай, ётгюр таулу, ёмюрюнде кесине махтау излерге юйренмеген инсан, урушха, тилей кетип, ыразы болуп атланган эди. Алгъыннгы офицер, «Георгиевский крестни» юч да даражалы майдаллары бла саугъаланган жигит, солдатла бла бир тизгинде бара эди. Ол зат Атаны адамлыкъ даражасына къатылмай эди кесини ангылауунда, алыкъа сакъал-мыйыкъ урмагъан жашчыкъланы таукел кыйчырыулары жүрегине кюч-къарыу бере, туугъан жери, ёз от жагъасы, кыйзчыгъы, аны анасы, ёлгенлерини къабырларыны сыйлары ючюн кире эди таулу киши уруш отуна. Аллаи жигитликни этер ючюн аскер чын керекмеди – Атагъа таукеллик берген оюмла. Ата, эртте-кеч болса да быллай кюн келлигин ангылап, сабыр, тгюзюмлю сакълагъанды аны, тюз да къартла юйретгенча.

** Къулийланы Элдар айтхылыкъ поэтибизни – Къайсынны жашыды. Ол Москвада жашайды, кинорежиссерду, суратлау чыгъармаларын орус тилде жзадады. Бу хапарны малкъар тилге Шауаланы Хасан кчюргенди.*

Уруш этгенле ол болгъан жерден иги да узайгандыла, жаланда узакъдан эшитилген ушок тауушла, адам кычырыкыла аны ахыр жолуна атланыргъа чырмаулукъ этдиле ансы. Бир заманда санларын алгъа къалтырауукъ алды да, ызы бла къурушдула да къалдыла Анга къайдагъысын – балчыкъда, сууукъ жерде жатханын, жаралыры тѣюзсюз ачытханларын да унутдуурча палах жете тургъанын ангылады Ата. Ол жаш офицер заманында орамларында аскер тизгинни ал сатырында барычу Уллу Шахарны къатында жатады сууукъ жерде, кесини сантына кеси тынгылап. Болалса, бу шахар бла байламлы эсине тюшюрюр затла уа кѣпдюле: сейирлик культура ара, гимназияда окъугъан кызычыкъла бла тойлада тепсеучю ингирлери, дин ахлусу адамлагъа деп ишленген сейирлик къала... Къалай ариуду, къалай тауушлукъду жашау; аны артха къайтарыргъа уа чыртда онг жокъ. Саулагъа ол тауушлукълай къалады, ългенледиле артха къайтмазлыкъла.

Ата, кѣз кыйыры бла къарады тѣгерекге, сора сууукъ къалтырауукъ жюрек тебиуюн тюрлендирди. Арлакъда балчыкъда сыртындан тюшюп жатхан, жашау илишаны билинмеген немецли солдатны эследи. Аны бир кѣзю жабылып эди, бир кѣзю уа ата таба аралып. Ол кѣз Атагъа: «Биз экибиз да бир терекни кѣгетлерибиз», – деп хапар айта эди. Алай Ата аны бла бир сатырда болургъа ѣмюрде да унарыкъ туююлдо. Нек дегенде, киши жерине барып, аны халкъын кыырып айланмагъанды Ата, биреуюн ырысхысын тонамагъанды, кишини къатынына, кызына артыкылыкъ этмегенди, сабийлени кѣз жашларын тѣкдормегенди, жанын жаланда кеси жери, кеси сууу, халкъыны, кыралыны насыплары ючюн деп атланып чыкыгъан эди юйонден...

II

Ана, машиналаны огъурсуз тауушлары жаз башыны кечеги шошлугъун бузгъунчу, тамблагъы кюнню юсюнден сагъыш эте келип, эри ючюн, кызын ѣксюз этген малгъунлагъа, ата-бабаларыны адет-тѣрелери ючюн дерт жетдирип акъылгъа келген эди... Арт кезиуде ол андан башха затны юсюнден бир да сагъыш этмегенди.

Тиширыу болмазлыкъ ишни къолгъа алыргъа кюрешеди дегенле да бар эдиле аны иги таныгъан адамланы арасында. Ахырында ол этген умутла жюрек къанында уюп къалдыла: аланы жангыдан уятмакылыкъ бийик таулары башларында ѣмюрлюк бузланы эритгенден тынч туююл эди.

Бир огъурлу, таза ниетли адам, ананы жилияу-сыйытын кѣрмез ючюн атаны ѣлгенини юсюнден урушдан келген «къара» къагъытны эшикни жеписине сугъуп кетгенди бир кюн. Ана уа эрин ѣлтюрген, кызын ѣксюз этген адамлагъа чамланып, кычырып жилиямады, ичинден кюйдю, къара кесеу болгъунчу. Эринлерин чайнап, кесине сабырлыкъ алыргъа кюрешип турду. Урушха къайсы солдат да тойгъа-оюннга къараргъа бармагъанын ангылайды ана. Эри бла жашагъан жылларында ол сѣзоне табылгъан, башхала айтханын этерге суюген эр киши болгъанын ангылап, аны оноундан чыкымауну кеси борчуна санагъанды. Ол узакъда орналгъан уллу Шахаргъа – эрини жашауун

юзген жерге, атланыргъа кёленнгенинде да уллу Аллахдан кюч-къарыу изледи ансы, манга бу кыйынлыкъны бергенле жер къапсынла демеди. Айхай, ол сахарны кыйда орналгъанын билсе уа. Аны жашлай чачын чал этген бушуу, не кече, не кюн тынчайтмагъан огъурсуз сагъышлары ангылаусуз этип, ташныча къатдырып кыйгъандыла – къатыжюрек этип, жаханымден, жаннетден кыйсы иги болгъанын да унутдуруп.

Ана бла бир жерли солдат, жолда бара жарлы тиширыугъа кыйгъыра, аны жылытыргъа, бир зат къапдырыргъа кюрешип келеди, ташча къатхан къолуна, аягына эки-юч кере окъуна къатылып, – анга эс жыйдырыр акъылда. Солдат кеси да билмей эди ол кыйры баргъанын, эсе да, Северге нек атланнганын.

Поезде бир сейирлик жанчыкъ – губучукъ ананы эсин кесине бурду. Ол болду аны сагъайтхан, – табийгъатда кюч уллуду. Губу ары бла бери жёбелей эди – къонуш излеп. Ол бир заманда кеси «эшген» аугъа кирип тохтады. Аны «тузакъгъа» тюшюп тохтагъанына ана бек жарсып, теренден ахтыннган окъуна этди...

* * *

Уллу Шахарда ана тыйгъычладан къутулуп, болжаллы аскер «межамлагъа» кезиу-кезиу кирди. Анга сёзюн ангыларча начальник керекди, аны ангылауна кёре, былай гитчерек чыны, гитчерек къуллугъу болгъан адам. Тюбейди кеси умут этгенча биреуге, айтады анга нек келгенин, не жюрюгенин.

– Не айланнганынгы ангыламагъанма, жангъдан айтчы, – деди начальник.

– Мен эрими къабырын къазып, ёлгююн аны дуниягъа жаратхан жерге элтип асырагъа сюеме.

Начальник олсагъат окъуна тиширыугъа не жууап берирге билмей тынгылады. Сора, бир кесек эс жыйып, аямай кычырды: «Аллай затны оноун закон этерге керекди. Андан сора да медицина жаны бла мардадан, жашау тёреден чыгъаргъа бир кишини эркинлиги жокъду. Менден ёргеде да начальникле бардыла!» – Ол аллай ишни тындырыргъа кесилиги бла оноу этсе, тамбла анга не кюн келлигин ангылай эди.

– Бу затны юсюнде бизге оноу этерикле жаланда Кюн бла Аллахдыла! – деди тиширыу.

Сагъыш башын басхан начальникни жюреги тохтагъанча болду. Ол, башын ёрге кётюрюп, тиширыуну кёзюне биринчи кере къарады. Аны кёзлеринде, бетинде уллу кыйынлыкъны, Востокну адамларында болуучу кючню – айтханындан таймагъан халны суратларын эследи; суумалик, гырхы тиширыуда болгъан кишиликке, – къатылыкъгъа сейир этди. Кесини юйюрюн, къатынын да эсине тюшюрдю начальник. Къатынында бу тиширыуда эрине болгъан кертилик болгъанын билсе, ёлеме деп кыйгъырлыкъ туююлдо.

* * *

Ана бузлап тургъан къабырны къазып, андан къарындаш къабырдагы ёлюклени арасында, эрини ёлгююн танып, тышына чыгъарып, аны темир гуллагъа салып юйге алай келтирип, нарат терекле къуршалагъан бийик таулары этегинде асырады.

Ол кюнден берисинде Ана жата эди, тѣшегинден къопмай, юй жумушланы, жарсыулары барысын да къызыны боюнуна жюклеп. Ана андан сора адамла арасында бир кере да кѣрюнмегенди, тохтамай кѣзю къарап тургъан жерге кетерге уа ашыгъады.

III

Эшик къаты къагъылгъанда, къыз уянып эди, – татлы сагъышлары къууанчлы сабийлигине элтип, зауукъ заманларын ийнакълай жата эди жылы тѣшегинде бир тюрлю къайгъысыз. Ол 1941 жылны биринчи май кюню эди. Школчула барысы да бирге жыйылып, байрам демонстрациягъа барлыкъларыны, ол ишни айыпыз этерге кереклисини юсюнден бир бирге ал бермей сѣлеше эдиле. Хар жерде да музыка тауушла, жырчыланы ариу ауазлары эшитиле, къызыл байракъла уа хауада чайкъала. Школгъа кирген жерде: «Бизни насыплы сабийлигибиз ючюн жолдаш Сталиннге уллу махтау!» деген сѣзле жазылыпдыла къызыл къумачда, ол транспортандан иги да бийикде бачаманы уллу сураты – дунияны башында жашагъан халкъланы барысын да насыплы этерик адамны; битеу сабийлени шуѣхуну. Кече белинде къууанчлы кюнлерин эсгере, жукъусу къайры кетгенин ангыламай жатхан къызчыкъ, ол адам быллагъа башха къыралланы сабийлери тюшлеринде кѣрмеген насыплы жашауну сынатырыгъына ишексиз эди. Аны ючюн а ол кѣргюзтген жолдан таймай барыргъа керекди.

Байрам башланган сагъатда школчула, бирча тебиредиле алгъа – демонстрациягъа келгенлени алгъышларгъа. Тюзю, ала кимни алгъышларыкъларын билмей эдиле, аланы къууанчлары – байрамгъа келгенлериди. Ол къызчыкъ келир заманы алапат да, сейирлик да, насыплы да боллугъуна ийнаньп, кѣк кенглигине учхан суна эди кесин. Алай ол иги затланы барысы да суху жел жетип учургъанча, аны жашауундан думп болдула да къалдыла, – халкъгъа уллу къыйынлыкъ тюшдю – Ата журт уруш башланды. Къыз а кѣк кенглигинде тагъылгъанча, къолу бла не затха илинирге билмей, акъылдан шашхан адамча, армау болду. Уруш башланганда, ол жетинчи классда окъуй эди, комсомолдады кеси да. Несин айтаса, аны ниет байлыгъына тенглерини барысы да сукъланадыла. Алай тутхан ниетини хайыры къайдан чыгъарыгъын а ангыламайды. Эшик алай хыны къагъылгъан сагъатда къызчыкъ ол затланы барысын да башында бишире эди.

Кечеги къонакъ къызны арталлыда элгендирмеди. Ол, жыйрыкъчыгъын юсюне терк къаплады да, эшик таба атлады. Къыз билмей эди эсде болмай тургъанлай келген палахны аллына тюберге баргъанын. Алай ол къайсы жанына къараса да, анасы кѣзюне кѣрюннгенине сейир этди. Къыз эшикни къадауун ачар-ачмаз, 1944 жылны март айыны мылы, сууукъ жели бла бирге къызылжагъа жаш офицер, сора жыл саны аны бла келишген бир солдат кирдиле. Аланы кѣргенде да элгенмеди къыз. Алай эшикден ургъан кечеги мылы хауа аны сууукъсуратды. Быллай офицерлени, солдатланы ол кинохроникалада кѣре тургъанды. Ала шахарларыбызны, эллерибизни душмандан эркин этген заманларында къалай къууана эдиле, бири бирлерин къалай ангылай эдиле. Адамла уа алагъа гюлле узата эдиле, асыры къууаннгандан сарнап жилай эдиле. Бу офицерчиг’ а, ышаргъанны къой,

кышларын туююп, бетине уу жайылып, кычыралгъаны чакълы кычырды, комсомолчу кыыз кеси ёмюрюнде бир эр кишиден эшитмеген сёзлени да айта. Солдат а, олсагъатда гимнастёркасыны тюймелерин тешип, башын кёююнуна сукъгъанча этип, тынгылауу басды. Баям, ол жюрегини тебиуюне эс бурса керек. Офицерчикни халсызлыгъы не менме деген адамны окъуна жюрегин тохтатыргъа боллукъ эди. Ол, солдатны ангылауунда, бу жаш кыызчыкъны не хатасын кёрдю аллай бир кычырырча, аллай бир аман айтырча? Офицерни мангылайында «жазылып» эди аскерге оноу этген адамланы приказлары. Башха оноуну, сёзню уа къара шайгъа да санамайды ол. Андан кычырады суумалик, жукъаерин, сыппабоюн офицер комсомолчу кызыны юсюне сюелип, бу сёзлени айтып: «Фашистских сук, которые продали Родину, пока они кровь на фронте проливали, а теперь им дается пять минут на сборы и марш в грузовик!»

Отоу къарангы эди. Офицер жандырды хауа чыракъны. Сора чыракъ жарыккъда кёзлерин бир кесек кырауу этип, тёшегинде кымылдамай жатхан анагъа эс бурду. Бу жол бир кесек мудах болуп, алай а хыликкя этип къайтарды кыызгъа айтхан сёзлерин. Ана офицерге жан аурутуп къарады; совет офицерни эссизлигине кюйдю, бишди.

– Анама тийме, – деди кыыз, – ол бусагъатда дунияда барын-жогъун да ангыламайды.

Бир заманда офицерчикни кёлю аман этерге жетишди, кымылдаялмай, сын кыатханлай турду. Кыыз аны таба къарады да, бу ол хорламны туудура айланган, кинохроникада кёрюннген офицерледен болмагъанын ангылады. Сора былайда къатып къалмасын деген акъылда аны кюлтугъуна кирди да, акъыртын атлата чыгъарды эшикге. Кыыз артха – юйге мычымай къайтды. Ол заманда солдатчыкъ, терен сагъышладан къутулуп, ишни болушун ангылатды:

– Сизни башха жерге кёчюребиз. Биргегизге элтирик затларыгъызын жыйышдырыгъыз. Алай бош угъай, бек терк. Жюк ташыгъан машина былайда – сизден узакъ болмай сюеледи, анга минигиз...

Жыйышдырыб' а, несин жыйышдырлыкъ эди бу жарлы юйюр! Кыыз жукъа пальточугъун юсюне къаплап, ызы бла анасын кийиндирди да, тышына чыгып, машина таба бардыла.

Жауунда жибип сюелген экеулен быланы башы жабылгъан машинагъа хыны миндирдиле. Аны ичи уа адамдан толу. Кызыны, сабий эси бир затны мычымай тергеуге алды, – машинадагъыланы барысы да быланы миллетни адамларыдыла – къартла, тиширыула, сабийле, эр кишиле уа жокъ эдиле, ала барысы да фронтда. Быланы шахардан тышына чыгъардыла. Машина алай чайкъай эди, адамла бир бирлеринден къаты тутаргъа кюрешип бардыла. Сёз айтхан а жокъду. Ой юйюнге, бизге бу кюн нек келди деп окъуна шыбырмамайдыла бир бирге. Бийик кёк бёркло акъсакъл машинаны кюбюрюнде узун къаты къанга шинтик кыйырында олтуруп, сакъалын гулоч таягъына тиреп бара эди. Кыыз анга да эс бурду. Машина бек чайкългъан сагъатда аны тиш этлери (тишлери уа жокъдула) тирмен ташлача ышыла эдиле бир бирге. Алай акъсакъл, ол затны эсге алмайды, сакъалын таягъына тирегенлей барады, кёзлерини жилямукълары уа тохтамайдыла, ала жыйырылгъан жаякъларын жууа саркъа эдиле кёкюрегине.

Быланы шахардан тышына элтип, бир станцияда тюшюрдюле. Станция Кавказ тюзлени тюз ортасында эди. Тынчлыксыз кечени къарангысы да жууукълашханды. Биреулен, келе келип, машинадан кѣп болмай тюшгенлеге хыны къычырды: «Станцияны ичинден тышына чыгыгыыз!» Алайдагыла аны айтханын этерге ашыкъмадыла. Алай киши ангыламагъан айыплы иш – зулму кюч аланы – къыралны алгъын-ныгъ инсанларын, элгендирди; ушкок къалакъ къыздырды «жууапчыланы» аркъаларын. Суймейми чыгъар эдиле ала кенг ёзенни ышыкъсыз этегине! Бу насыпсыз инсанла тышында бек алгъа эшитгенлери – бѣрю улугъаны болду.

– Кесини къарындашларыны, эгечлерини жилиуларын этеди бѣрю, – деди солдатладан бирлери, ол сѣзню айта билгенине къууанып, башын ёрге тутуп, нѣгерлерине кезиу-кезиу къарай.

* * *

Сюрюннге тюшген адамланы барысын да поездге миндиргенлеринден сора, ол комсомолчу къызны анасын да, кесин да кѣчюрюрге баргъан солдат, сол жан сюегинде суулугъуну къатында белибауна тагъылып тургъан хуржунчугъун къармай кетип, бир бал туз гыртны чыгъарып, аны къызгъа узатды.

Солдатла жерленген автоматларыны быргъыларын юйлеринден, жерлеринден къысталгъан адамланы юслерине буруп миндирген эдиле эшелоннга. Къаллай бир ёхтемлик бар эди ол сагъатда алада, – бир киши къынкъ эталлыкъ туююлдо, не айтсала да – битеу эркинлик аланы къолларындады, не суйселе, аны этерикдиле къыралларын сатхан адамлагъа. «Угъай, – деди комсомолчу къызчыкъ, кеси акъылында ол солдатлагъа, офицерлеге къарай кетип, – была да ушамайдыла ол кинохроникада кѣрюнюочю аскерчилеге. Была бушууну туудургъан тюшню адамларыдыла»...

Олсагъатда къызны кѣзлери жукъ кѣрмей къалдыла. «Мен жангылып тургъанма, – деди къыз, – келир заманда адам улуна насыплы жашау берлик бизни къырал туююлдо, башхаладыла!..» Алай ол хар затны да айырылмаз белгиси бла шагъырей болгъанына ыразы болуп къалды, жюреги бир кесек тынчайып.

* * *

Вагонну эшиги этилген заманда андагы адамланы барысы да бир къылыкъсыз элгендиле. Аллау тауушу болгъан эшикни ала бу жолгъа дери бир заманда да кѣрмегендиле. Бу жашау къыйынлыкъ ананы эсине кѣп затны тюшюрдю, бек алгъа Уллу Шахаргъа атланып чыкъгъанын. Поездде кесине аш-жашау излеп жѣбелеген губуну да кѣргюзтдо кѣзюне. Ол губуда болгъан тынгысызлыкъдан башха туююл эди ананы бу жолгъу халы – аны кѣзлери къарангы вагонну ичинде окъуна излей эдиле жууукъларын, тенглерин. Алай аны кѣз жарыгъы ёчюледен-ёчюле барып, ёмюрден-ахыргъа къысылдыла да къалдыла.

* * *

Танг атаргъа кѣп къалмагъанды. Кѣчгюнчолени узакъ жолгъа ашыргъан станцияны къатында итле жерге бауурланып, башларын ал аякъларына «жюклеп», теренден ахтына эдиле... Анда, узакъда – аулакъ теренинде уа биягъы бѣрюле уллу бушууда ѳнлери къарыкъгъынчы сарнагъанча улуй эдиле. Ала ол сарнаулары эшелондагъылагъа да эшитилген суна эдиле. Алай кюн таякълары тѣгерекни жарыта, жылыта да башлагъанлай, ала, улугъанларын тохтатып, бирге тѣбе болуп, солургъамы, огъесе бир жары жортууулгъа чыгъаргъамы оноулашдыла, аны дурусун кеслеринден сора киши да биллик туйюл эди.

* * *

Къызчыкъ ол солдат берген затны къолуна алды да, тѣгерек айландырып къарады. Кирден къара кесеу болуп эди ол, кеси да къызчыкъны къолуна асыры жабышкандан. Алай халал жан аны бир тюрлю тангкѣрдю этмей ашады, бирде эме, бирде тишчиклери бла ууата.

* * *

Дунияны Аллахына тилекчи болууну заманы жетди. Жердегине угъай, кѣкдегине. Ачыкъ сѣзюбюз ючюн кечер, Кѣкдеги да къыйынлыкъгъа тюшген адамла жанлы туйюлдю бусагъатда. Вагонда Къуран окъугъанла, зикир айтханла, намазларын окъуна къоймагъанла бардыла. Аланы тилеклери нек эшитилмейди Башындагъына? Угъай, ассы болмайыкъ, Кѣкдегини кючюдю ансы, жердеги аллах, деменгили къыралны алгъыннгы инсанларын тенгизге батдырып къоярыкъ эди. Вагондагъыла уа барадыла тынгылауну басханлай, кеси къадарына не багъа бичерге билмей, кѣзлери угъай, жүреклери жилия. Адам балта бла керилген сагъатда терек да тюз алай жилияды дейдиле.

Ашлары, суулары тауусулгъан жолоучула, бир бири кѣзлерине къарагъанлай барадыла. Комсомолчу къыз а, бал туз жугъу къолларын, бармакъларын кезиу-кезиу жалайды. Ол таякъчыгъын сакъал тюбюне тиреп келген къартчыкъгъа энчи эс бурду бу жол да; ол гитчечик да, арыкъ да болуп къалгъанды, бети да къара кесеу. Къарт бир заманда ѳрге ауур кѣтюрюлдю да, бетин халкъдан бир жанына тутуп – аркъасын адамлагъа айландырып жилияды, алгъынча, жилимукълары жыйырылгъан жаякъларын жууа. Ол халкъы сынагъан ыспассызлыкъны кѣтюралмай жилия эди.

Нек эсе да, дуниягъа, битеу сабийлеге насыплы жашау берирге деп туугъан «адамны» сыфаты комсомолчу къызны кѣзюне кѣрюндю. Ызы бла ол Къазахстанны къыйыры кѣрюнмеген, юсюн буз къаудан басхан тюзлерине къарады да, сейир этди, – алада жашау ыз эслемеди. Сора школчуланы: «Жолдаш Сталин, бизни насыплы сабийлигиз ючюн сау бол!» – деп къычырычу сѣзлери къулагъына эшитилдиле.

Бу жол ала жилиау-сыйыгъча эшитилдиле анга.

1987 ж.

Сюрюю артха бурулса...

Юйде Покодан сора киши жокъ эди. Къарт киши эшикни киритин этди да – «тели домократия» келгенли къыралны бар адамлары да алай этерге бек терк юйренип къалгъандыла – аш отоугъа ётдю. Поко да аны ызындан созулуп келип, шинтикге олтурду да, хар замандача, къартны хар этгенине уллу эс буруп, къарап тохтады.

– Къарайма да, не эсе да, бир затны юсюнден сагъышха къалгъанса, не къайгъынг барды? – деди къарт, базардан келтирген затларына, ашыкъмай, тепшекге сала, ауазындан а кёрюнюп турады: бош алай сорады ансы, жууап излемейди.

– Хо, аллай бир мудах болма – ол сен суйген затладан да алгъанма. Бир кесек тёз, маржа, келтиргенлерими чыгъарма къой. Кесинг да, боппа-бош турмай, бир да болмагъандан ары отха чайникни салсанг эди уа, хомух. Хаулесине жашаргъа юйреннгенсе да, зат этерге суймейсе.

Къартны сёзлери адамны кёлуне тиерча эшитилгенликге, аны ючюн Поко не аз да кёлкъалды туююл эди – къарт аны суйгенин ол бек иги биле эди, бош, тынгылап турмай, ушакъ кибики эте турургъа керек эди да, айта бере эди не да ансы. Ол угъай эсенг, бош алай, тырман кибики эте, къарт Покону нечик бек суйгенин аны кесине сездирмезге кюреше болур деригинг окъуна келе эди. Алай эди аны ауазы ол тырман сёзлени айта тургъан заманда.

Къарт газны жандырды да, чайникни отха салды, сора келтирген лавашын жыртып-жыртып (кесип угъай!), табакъгъа къалады, кеси да, Поко да суйюучю сары бишлакъны уа жукъа-жукъа кесди. Сора къолуна тууар этден этилген халал къыйманы алды. Къыйманы кёргенлей, Покону кёзлери жылтырадыла.

– Бу санга жарамайды, Поко, сен сарымсахны суймейсе, муну уа сарымсах къошагъы барды. Ангыладынг да? – къарт, айхай да, ойнагъан эте эди, алай, керти окъуна да, Поко не соханны, не сарымсахны уллу жаратмайды. Алай къыйманы уа бек суйюп окъуна ашаучуду, сарымсах ийисине да уллу эс бурмай. Ол затланы барын да къарт бек иги биле эди, алай Покону бир кесек къозутмай болалмай эди ансы. Алай Поко къозумады, сёз да айтмады, алай эки кёзюн а къыймадан алмайды – ол бек иги биле эди ол татыулу азыкны экиси да бирге ашарыкъларын. Керти да, къарт къыйма туурамчыкъладан биринчисин кеси да къапхынчы, Покогъа берди. Поко уа, хар замандача, аз да айтмай, къыйманы, къатыкъ эте турмай, алайлай, ётмексиз ашап башлады.

– Ётмек бла ашасанг да боллукъ эди, – деди къарт, тёзалмай.

Поко зат да айтмады. Угъай, кёлкъалды этип угъай – ол биле эди къарт анга бир затын да къызгъанмазлыгъын, бош, аны бла ушакъ этерге суйюп сёлешеди ансы. Сёзле – ала бош тауушладыла. Ишни магъанасы

– адамны ауазындады. Адамны ауазы сыймекликден, халаллыкдан толуге эсе, сора неге керекди сёзлеге, бош тауушлагъа эс буругъа?

Баям, Поко алай сагъыш эте болур эди да, кесин да анга кёре жюрюте эди. Къысхасы, Поко къартны сую эди, аны бир-бир тенглери этгенча, кетип, эки-юч кюнню, сау ыйыкъны окъуна юйге жыйылмай, хаулесине айланып, аны жюрегин къыйнамагъанды. Жаз башында юйде туругъа кишини да кёлю бармагъан заманда окъуна. Тютюннге, ичгиге алданнганы жокъ, наркоманланы кимле болгъанларын билген да этмейди, билирге да сыймейди. Не айтырса, бир тюрлю шарайыбы жокъду Покону дерге боллукъду. Жаланда эринчексе, ишлерге сыймейсе, юйню бир затына жарамайса деп тырман этиучюдо къарт ансы, башха дауу аны да жокъду.

Жаз башында юйден ала асламысында экиси да бирге чыгыучудула, алай арбазда окъуна аланы жоллары айырылыучу эди – къарт дачагъа, бахчагъа кетиучю эди, Поко уа кесини хауле негерлерине къошулуп къалыучу эди.

– Кел, кел мени бла да бир, тюш, – дер эди анда-санда къарт. – Бир да болмаса да, дуняны къудуретин кёрюрсе. Бир да къоркъма, ишле демем. Кел!

Бир-бирде, къартны кёлюне тиймез ючюн, Поко аны биргесине иги кесек да барыр эди, алай уллу жолгъа жете баргъанлай, тохтап, сагъышха къалып, сора, аны бир уллу ишле сакълап тургъача, ашыгъышлы артха бурулуп, биягъы тенглери таба кетип къалыр эди.

Ол заманда окъуна къарт анга кёлкъалды болмаучу эди. Бош:

– Керти да эринчек, хауле начас! – дегеннге ушаш бир затла айта, бара бериучю эди жолуна. Ол заманда да ауазында не аз да тырман эшитилмей эди.

Ингир алада уа, къарт бахчадан къайтхан заманда да – Покону уа юйден ахчычы жокъ эди да, аны не арбазда, не эшик аллында сакълар эди – ала, сау жыл кёрюнмей тургъанча, бир бирин тансыкълап, алай тюбешир эдиле. «Эрттеденми сакълайса? Бек тырман этме, аллахчу, – мен бир кесек кечирек къалгъан болурма дейме», – дер эди къарт, эшикни ачып, бек алгъа Покону къоя, тамата ол болгъанча...

Поко, къыйма кесекчикни бошап, къартха: «Энди уа берлик туюлюмюсе да?» – дегенча, соруулу къарап тохтады.

– Кёрмейсиз бу уялмагъан эмегени! – деп, тырман этди къарт, алай. – Хо, дагъыда бир кесек берейим, алай быланы къой – андан сора уа, не бек тилесенг да, берлик туюлюме, – деди

Айхай да, къартны «уялмагъан эмеген» дегени кимни да кёлюне тиргерге боллукъ эди, алай Поко бу жол да тездю, жукъ айтмады – ол, баям, дагъыда бир татыулу къыйма кесек алыр ючюн шёндю неге да тездерге хазыр эди.

– Тюзюн айтсагъ’ а, къыйманы къатыкъ этип, ётмек бла ашаучуду халкъ, – деп, къарт бютюнда тырман этди, Поко къыйманы къуру кесин буштукълай тургъанын кёрюп, тёзалмай.

Поко уа чуу этмей ашай эди. Къарт анга бишлакъ юлюшюн да берди да, жаланда андан сора, стол артына олтуруп, кеси да ауузлана башлады,

телевизорну да салып. Алай ол кезиуюге чайник къайнады да, къартха, кесине чай этер ючюн турургъа тюздю.

Поко чай дегенни суймейди, ол сют ичиучюдо, алай, баям, бюгюн юйде сют болмаз эди ансы, къарт анга зат да бермеди.

Телевизор бла жангы хапарла билдире эдиле. Сибирде бла Узакъ Востокда халкъ сууукъдан бир бек кыйналгъанларыны юсюнден да айта эдиле. Телевизоргъа къарай, къарт асыры ачуланнгандан тэзалмай, кимге эсе да аманла айта эди.

– Кёrese да, Поко, иш къалай болады сюрюу артха бурулгъан заманда? – деди къарт, алай Поко уа, сёз нени юсюнден баргъанын ангылаймай, бир къартха, бир телевизоргъа къарай эди. – Сюрюу артха бурулса, Поко, акъсакъ къойла алда болурла, ангылаймыса? – деди къарт. – Ма биз да тюз да алайбыз – артха бурулгъанбыз да, алгъа акъсакъ къойла тюзгендиле. Акъсакъ къойла уа сюрюу башчыла къайры болсунла? Болалмайдыла. Ол заманда уа сюрюу, сюрюу дегенинг а – ол биз барыбыздабыз, бёрюлеге къабын болабыз да къалабыз, неда жардан къуюлабыз да кетебиз. Ма энди уа, биз не бек макъырып кюрешсек да, андан не магъана? Сюрюу башында биягъы къарыулу, эсли эркечле тохтагъынчы. Ол иш а, шуёхум, теркден болургъа ушамайды. Тейри, къарайма да, ол иш, керти окъуна да, теркден боллукъ туйюлдо. Ол шёндю хан-бий болуп тохтагъан малкёзле къыралны мюлкюн саулай да тонап бошагъынчы, андан сора да ала, кеслери урлакала болгъанларын унутуп, кьоркмай-буокъмай, эркечле болуп тохтагъынчы иш тюзеллик туйюлдо. Сен, Поко, айхай да, тюз айтаса – шёндю къырал кеси да, закон, тёре дегенинг да аламатды. Алай а кьоркыгъандан ахлары кетгенлей а турадыла. Ма аны хатасындан а хар не урлагъанчыкъларын да тышына ташыргъа кюрешедиле. Ма олду бар палахны да башы. Сен кюлген окъуна эт, алай мен а айтып къояйым санга – былай мыт-мыт этип тургъандан эсе ала табылыннган хар нени да: оноуну, тёрени да, заводланы, фабрикаланы да, жерни, кёкню да, газны, нефтьни да – барын да бирден ункушлап къойсала эди. Аны да закон бла тюзге санап, арсарсыз ёмюрлеге бегитип. Ма ол заманда дейме мен, Поко, ким биледи, къымгъан затларыбыз кесибибизге къалды кёре эдим деп, толу ийнанаса, хар нени да тышына ташыгъанны кьояр эселе уа. Ма алай эте, алай эте, адам болур эдик да къалыр эдик – тынгылы ишлерге да, тап жашаргъа да юйренир эдик, ахшы умутлу да болур эдик... Ансы шёндю уа, Поко, иш какды. Батхакъгъа сугъулуп бара эсек да, жар таба сюрюне бара эсек да – билмейбиз... Серме да къач, серме да къач. Бир кесекден къыралда зат къаллыкъ туйюлдо... Факъыралыкъ жыяргъа жетген халкъ, ичгичиле, уручула. Урлялгъан – урлайды, къачалгъан – къачады... Къачмагъан киши да, зат да жокъду – башы ишлеген, кьолу бюгюн да, ахчала, алтынла да, газы, нефти да... Ёкюмет, ол дуня сейирлик къыралыбыз, ма энди, ахырысы, ёмюрледен бери да кесин тыйдыртмай урунган этерге – къара-къатышлыкъгъа, батхакъгъа сугъула барады. Да не суна эдинг да – битеу дуня баргъан жол бла, неден да адам сыйлыды деген жол бла барыргъа унамай, бир жанына тартынып турсанг. Хар къайда да: «Адамгъа сакъ болугъуз! Ол иги жашасын ансы, къалгъан бары да тап болур!» – деп кюрешедиле, биз а: «Къыралыбыз жашасын ансы...»

– дейбиз. Кесибизге уа жукъ да керек туююлду. Керек эсе уа, биз аны ючюн, кыралыбыз ючюн, «барыбыз да бир кибик жаныбызны окъуна берирбиз!» Ала кеслери да иги жашайдыла, кыраллары да айныйдыла. Биз а кесибиз да оу-шау эте, кыралыбызны жыртып, оюп...

Да не суна эдинг да – не кyonшунг бла, не тийренг бла жарашып, башхалача тап жашаргъа унамай, кыруу-кырууда туююшноп, жыртышып турсанг, тохтамай, чырпыла, батхакъ жанына тартынып, кесинги «энчи жолунгу» излеп айлансанг! Бар энди ол жол бла – не жар таба, не батхакъ ичине! Керексиз дёрденлик бла телилик неге жетдирирге керек эселе да, анга жетдиргендиле – ма энди бизни тегерегибизде халкъла бизден келепенликден кыоркыганча кыоркъадыла. Кыоркъмай а кыолунда бичагы болган телиден ким да кыоркыур. Биз а, кесибизни ракеталарыбыз бла, танкаларыбыз бла, кыолунда бичагы болган телиденми башхабыз?

Аны бла тохтамай, тюз да кесибиз кибик акыылдан шашхан телилени – ол Садам Хусейин, Кастро, Милошевич кибиклени кёллерине тиймегиз, алагъа хыны сёлешмегиз дерге кюрешебиз...

Телевизор бла Чеченни, андан кыачхан халкъны, гетен кыошлада кечине, кыаллай кыыйынлыкъла сынагъанын, кеслерини сууукъдан, ачдан онгсуз болган сабийлерине болушур амаллары болмай, жилай турган ата-аналаны кёргюзтюп башладыла. Сора бу ишни болдургъанлагъа налат берген бир ингилезли кишини да. Бу затлагъа кыарай, кыартны сарыуу кыайнай эди.

– Кёресе да, Поко, бизни не халгъа жетип тохтагъаныбызны. Кертисин айтханда уа – биз угъай, кыралыбыз. Бизни суюген кыралыбыз, кесибиз кыарап тургъанлай, эмеген болуп кыалды да, кесини сабийлерин жутуп барган. Дагъыда ыразы туююлду, тышындан адамла, тёзалмай, этме былай деселе, аны сабийлерин кыутхарыргъа кюрешселе. Биз а, кыойла, тынгылауну басханлай турабыз. Турабыз тынгылап, адамла туююлбюз, кыойлабыз да – андан. Адамла болсакъ эди, акыылдан шашхан анабызны тыярча бир мадар да этер эдик... Да не этейик да, бек кыыйын кезиуде, сюрюу артха бурулган заманда, тап, тюз оноу этерге акыыллары, билимлери да жетмегенле ал болсала.. Ала бир затны юсюнден да уллу сагыш этмейдиле. Оюла эсе – оюла берсин кырал да, халкъ да ачдан, жаланнгачдан кырыла берсин, Чечен да жана берсин уруш отунда, ол ишлеге жазе Европа да, ахы да кетип, сейир да этип, аралып турсун, «кыарындашларыбыз» да, будуман болуп, НАТО-ну кыанат тюбюне кыысылыргъа ашыкысынла – бу ишлени туюклерине да кёрмейдиле. Биз да, кыойла кибик, жууашлай, халкъ бла кыой сюрюулей кыалайыкъ. Ма ол заманда ала, ол акъсакъ кыойла, алыкъа иги кесек заманда сюрюу аллында боллукъдула...

Кыарт а биягы башын булгъайды. Ол бизни политика ийнаралларыбызны билмечиликлерине, совет замандан кыала келген, «тот басхан» кыылыкларына сейир этеди. Акъ юйде эки да президент болсала окъуна да, ала Бородавиннге болушмазлыкъларын ангыламайдыла. Нек дегенде, закон юрююген хар намыслы кыралдача, Америкада уа бек алгъа законнга этиледи хурмет. Законну хурметли бош адамла да, бизни анга ийнаныргыбыз окъуна келмегенликге, президентле да кёредиле. Алай

эсе уа, Американы президенти Интерпол излеген адамгъа бир заманда да жакъ басарыкъ туююлдо, болушхан да этерик туююлдо. Андан сора да ол бизде жюрюген төре алада жюрюмейди – уллу кырал кьуллукъчула телефон бла судлагъа сёлешип, ала законнга тап келирча угъай, алагъа, кырал кьуллукъчулагъа тап болурча ма былай этигиз демейдиле...

– Кёресе да, Поко, нечик батыршачыкъла болгъандыла бизни урлакаларыбыз – ала затдан да кьоркъмай башлагъандыла. Киштикле жюрюмеген колхоз халжарда чычханла кибик, кеси кыралыбызда эркин жашаугъа юйренип кьалгъан хыйлачыла тышында да кеслерин алай эркин айланырыкъ сунадыла. Алай а Кийик Запад санга Россия туююлдо, неда эски колхоз халжар туююлдо. Анда биздеча экиаякъ кьойла угъай, адамла жашайдыла, экиаякъ киштикле да – прокурорла да бардыла. Биздеча, кьуллукъчуланы кьолларына юйреннгенле угъай, таза да кийикле, анда Кийик Запада болургъа кереклисича.

Сен, айхай да, хар нени да бек иги ангылайса, зат айтыргъа суймейсе ансы. Тейри, сен тюз окъуна болурса, – бизни керексиз доп-допубуздан не файда?

Поко, баям, керти окъуна да алай суна болур эди – не кьартны, не башхаланы доп-допларындан хайыр боллукъ туююлдо деп. Башха тюрлю болургъа амалы да жокъду: кьарт кеси окъуна айта турады да биз барыбыз да кьойлабыз деп, алай эсе уа, сора биз доп-доп эте тургъанлыкъгъа, ол кыйыры-чеги болмагъан кыралда бир зат да тюрленирик туююлдо. Да сора неге керекди да доп-доп этген-макъыргъан? Бир затха да угъай.

Поко, баям, ол ишни толу ангылай болур эди. Алай, кьартны, суйген нёгерини, кёлуне тиймез ючюн зат да айтмаучуду.

Поко эшик аллына барды да, кьарт таба, кечгинлик тилегенча, жалынып къарады – ол кетерге хазырлана эди.

– Ыхы, къарачы тойгъандан сора биягъы хаулесине айланыргъа тебирегенсе. Сен бир затны юсюнден да сагъыш этерге суймейсе. Бир да болмагъандан ары мени бла бир кесек турсанг да боллукъ эди, – деп, тырман этди кьарт, алай а, барып, эшикни ачды.

Поко, бир уллу къара киштик, артына-алына къарамай, сызылып, тышына кетди. Кьарт а, аны ызындан киритлени этди да:

– Тейри, Поко, сюрюу артха бурулгъан заманла уа иги заманла туююлдоле, сен не айтсанг да, – деди.

Февраль ай, 2001 жыл.

Жангызлыкъ

Жаннет, телефон бла билдиргенича, кесин кѣп сакълатмады. Жетди нѣгери Зайнафха. Жюрек жар-сыуу болгъан заманда ол жаланда аны излеучюдо. Биле эди ол аны кыйынлыгъын ангыларыгъын, не тюрлю сѣзюне тѣзеригин да. Нечик иги болду тюбешу шабат кюннге тюшгени. Сора Зайнаф бир жары да ашыгъырыкъ туююлдо. Жаннетге кереги да олду.

... Зайнаф, аны сакълап, чай кыйналып, столну жарашдыра тура эди.

– Бизге жаланда кавалерле жетмейдиле, – деп ышарды Жаннет, кесин диванда тап жарашдыра! – Зайнаф, бир торт кибик келтиргенме, аны да столгъа салчы. Бюгюн аракъы окъуна ичерик эдим, ичим куюп барады.

– Нек?

– Эрим бла айырылып келеме, къагъытларыбызны да тынгылы этдик.

Анча жыл созулуп нек тургъанымы билмейме, – деди Жаннет.

– Анга куюп, кюн сайын саулугъунга заран салып... Жарсыма, бек иги этгенсе, – деп, кѣллендирирге кюрешди тенг кызы.

Жаннетни кѣзлери жилямукъладан толу эдиле.

– Ангылайма... Ийнанырыкъ туюлсе, алай, жилярыгъым келгенликге, байланып туруп ычхыннганча болгъанма. Биз бирге жашамагъанлы эки жыл окъуна болады, дагъыда... кыйналама, – деп, ол жиляп къалды. – Къоншумча, аракъы ичип, кесими сымарлап айлансам.

Зайнаф, зат да айтмай, чай къуюлгъан стаканланы столгъа салды... Ала кѣп хапар айтдыла, школдагъы тенглерин да эсгердиле. Хапардан эригип, телевизорну салдыла, анда сѣлешгенлеге бюсюремей, депутатланы, президентни, больницаланы да сѣкдюле... Эсе да, Жаннет сѣге эди, Зайнаф а, хар замандача, аны жюрегин кыйнамайым дегенча, тынгылай эди. Ишинде таматасындан да тарыкъды Жаннет аны жаханымге жюз кере ашыргъан болур эди, аны бла бирге уа битеу эр кишилени да.

– Энди уа, Зайнаф, мен къалай жашау этейим? Жангызлай жашаргъа юйренмегенме. Кесими кызым да эрде, ол мени бла жашагъан эгечим эрге къачханлы да бир ай болады. Озгъан шабат кюн тоюн, несин да тамам этгенбиз. Мен а кече чыракъны жандырып жатама,

– кьоркьгъандан, деди Жаннет, жилямсырап. – Кесим жангыз олтур да аша, сѐлеш, кьычыр... Кесим жангыз...

– Мен а сени бир батыр суна эдим, – деди Зайнаф, ышарып. – Кеч-эртте болса да, жангызлыкь келеди адамгъа. Бюгюн болмаса да, тамбла: «Анам, къалайса, харип?» – деп келир кьызынг. Мени уа, кѐресе, бир адамым да жокь. Хар кимни кесини жашауу. Бу хайырсыз Чернобыльде ауруу табып, жоюлуп кетди эрим. Сабийибиз болмады. Китап окьуп кѐрсе, неда классика музыкагъа тынгылагъынымы эшитсе, кьозугъан этиучю эди. Бир концертге не бир жары барыргъа унамай, къара кийгенлей... Аны бла да жангыз эдим. Ишден келгенлей, ашап, телевизоргъа жапланыр эди. Анга къарагъанлыкьгъа, эси уа къайда эсе да узакьда болуучусун сезе эдим, алай зат да билдирмегенме. Хау не угъай дер эди, бек кѐп сѐлешгени уа: «Не суйсенг да аны эт»... Юйрен, Жаннет, жангызлыкьгъа. Адам улу анга келе турады...

Ол кезиуде тиширыу кьычырыкь эшитилди. Зайнафны эшигин жумдурукълары бла тьойдю.

– Биягъы кьоншуларым, – деп, ол эшигин ачаргъа ашыкъды. Жилигъан бети бла, чачы да тозурап, толу жаш тиширыу кирди да, ызындан эшикни терк этерге къармашды.

– Биягъы ичип келгенди да, болгъанны халек этди. Я Аллах, мен къалай эрикгенме бу жашаудан... – Асыры жилигъандан тиширыу Жаннетге да эс бурмады. – Зайнаф, къарындашыма сѐлешейим да, келип, алып кетсин ансы, болалмайма.

Семиз тиширыучукь асыры ох-тух этгенден, телефонну кьюден бурду. Сора, жилий-жилай, кеси тилинде ким бла эсе да сѐлешди. Сора, келип, Жаннетни къатына олтурду.

– Кечигиз, сизге да чырмау болдум. Солуу кюнлеге деп сабийлени къайын кьызым алып кетгени насыбым ансы... Зайнаф, бусагъат къарындашым жетерикди, ол келгинчи, юйюме бараллыкь тьойюлме...

– Мен а эринг ичгенин кьойгъанды деп тура эдим, – деп жарсыды Зайнаф.

– Ой, ол аракъы аны тамагъында къалсын, бир заманда да тохта-рыкь тьойюлдо. Кѐл эте, умут эте, къаллай бир заманымы зырафына ашырдым? Манга 30 жыл бомайды, къарачы, къарт къатыннга ушап къалгъанма...

Алай Зайнафны эшигин биягъы жумдурукъла тьойюле. Жаш тиширыу, сескенип: «Ачма, ол мени эримди», – деди, шыбырдап.

Дауургъа башха кьоншула да чыкъдыла, алай кеф эр киши алагъа аманны кьуйгъандан сора, ала юйлерине кирип кетдиле.

– Сен мындаса, къахме! Бусагъат бу эшиклени да ууатып, сени санларынгы да ууатырыкъма, – дей эди Зайнафны эсирген кьоншусу.

Аякълары бла, къоллары бла да эшикни тье кетип, арыгъан болур эди, ол тауушсуз болду. Аны юйдегиси уа жилимай эди – арыгъандан эки кѐзюн да къысды. Ашха узалыргъа унамады, Зайнаф не кьорешди эсе да, чай окьуна ичмеди.

– Ичиме зат да бармайды, кёлюнге тиймесин, – деп, кючден шыбырдады.

Бир кесек замандан а аны къарындашы келди. Энди ол тюе эди киеуню эшигин, алай ол ахмады. Къарындаш эгечин кьолундан тутуп алып кетди, Зайнафдан кечгинлик тилеп, ыразылыгъын да билдирип. Ала кетгенден сора Жаннет, арыгъанын айтып, кетерге хазырланды.

– Мында кьал, къарачы жауун къалай къуяды, – деди Зайнаф, терезеден къарай.

– Ашыгъыб? а кимиме ашыгъырыкъма? Бу дауурдан арып, бек жунчудум. Мени ансыз да нерваларым ауруйдула, – деп тарыкъды биягъы Жаннет. Сора, нёгери диваннга жастыкъ салгъанын кёрюп, таянды. Жауунну тауушуна тынгылай, къысды кёзлерин.

Ол кече арасында уянды. Терезеден ай къарай эди. Къайдагъысын терк ангылады, биягъыча, танг атхынчы уянганына жарсыды. Эси сагъышлагъа кетди. Зайнафны жангызлыгъын да энди билген киби, уялды. «Ол бир заманда да тарыкъмаучуду, амалына кёре жашай келеди. Мен а чап да кел да тарыкъ, жияя... Башсызма, бир заманда кесими сабыр жюрюте билмегенме...»

– Мен да эртте уянганма, – деди Зайнаф, ала, жукъламай, эндиге дери хапар айтып тургъанча.

Сора ала танг атхынчы ушакъ этдиле, – гитче заманларындан башлап бюгюннге дери жашауларыны бек магъаналы кезиулерин жангъдан эсгерип, ууакъ-тюек затлагъа дери санап. Бирде ышара, бирде кёллери тола, мудах эди татлы тенглени хапарлары.

Алай эте келип, ала кьалкъыдыла.

Бир заманда биягъы бир уллу дауур уятды аланы.

– Биягъы кьоншумду, къатынын излейди, – деди Зайнаф, ундуркъдан кьоба.

– Ачма, керекмейди аны даууру, тюенели бери ол тиширыугъа асыры жаным ауругъандан, – деди Жаннет.

– Тюенене эсирип тюе эди эшикни, бюгюн а къатынын мында излейди. Жарлы Фуся. Аман кьоншунг болса, тынчлыгъынгы алып кюяды, – деп, Зайнаф эшигине жанлады. Эрим сау заманда бир туюгю эди эшигими...

– Кимсе?

– Менме. Кечгинлик бер, Зайнаф, бизни тиширыу сизде туюлюмю?

Зайнаф, басымлы, адепли тиширыу, бу жол анга чамланнганын букъдурмады. Эшикни ачып, айталгъан аманын аямады. Ахырында уа:

– Тюз этесе Фусяны туюгенинги, бек тюз. Сенлай тели бла анча жылны жашагъан тиширыуну къайдагъысын тап да, керегин бер, – деди Зайнаф.

– Былайда башымы суугъа атарыкъ болганма, – деди Зайнаф Жаннетге.

Ол биринчи кере тарыгъа эди жашауундан. Аны да, эштада, Жаннет кеси кѳргени ючюн болур эди. Ала, ашыкъмай, чай ичдиле. Сора Жаннет кетерге тебиреди, Зайнаф да иерге унамай. Ала эшикден чыгъар-чыкъмаз а биягъы эр киши алайда сюелип тургъанын кѳрдюле. Ол, тютюнюн букъулата, Зайнафха ичгиден кѳпген бетин буруп:

– Эгечим, огъурлу къоншум, Фуся къайда болгъанын айтчы, – деп тиледи.

– Къарындашы алып кетгенди...

– Ангыладым. – Ол тютюнюн ѳчюлтдю. – Мен да къачайым ансы, битеу тукъумун жыйып келир. – Ол юйюне кирип кетди.

– Къой-къой, – деди Жаннет, къолун булгъай, аталауучладан тигелей, – быллай къыйынлыкъ сынагъан мен жангызма деп тарыгъырыкъ туйюлме, Аллахны да чамландырмайым.

– Жашды да, алыкъа ангылаялмайды ичгичи сѳзюне ие болмазлыгъын, аллай кюнден-кюннге амандан-аман, огъурсуздан-огъурсуз боллугъун... Саулугъундан бошаса ангылар да, ичгиден айырылып, – деди Зайнаф.

Экиси да мудах ышардыла. Бир кесекни тынгылап бардыла.

– Ингирде «спектакльни» экинчи кесеги башланьрыкъды, мен а бюгюн Жангы Малкъаргъа эгечиме кетерикме. Тансыгъымы да алайым, «спектакльден» да къутулайым, – деди Зайнаф. – Сен Фуся алай бошму кетген сунаса? Экиге, ючге айланган къарындашларына дери жыйып келип, алыкъа бу адамны букъусун бардырлыкъдыла. Алагъа къарай, жангызлыгъымы да унутама, жарсымайма.

– Мен да, – деди Жаннет ашыгъышлы. – Энди мен да тарыкъмам бир кишиге да жангызма деп. Нечик иги болду бери келип, тынчлыкъны, ырахатлыкъны багъасын ангылагъаным. Жангы Малкъардагъылагъа менден да къызыу салам айтырса.

Ахматланы Леуанны «Ёмюрлюк жолу»

Ахматланы Леуан 1959 жылда Быллымда туугъанды. Леуанны атасы кьолдан уста эди. Темирден, агъачдан да юй керекле этгенде, жашы аны къатында туруп, хар неге юйренгенди. Бир кесекден а кеси да агъачдан суратла ишлеп башлайды.

Школну бошагъандан сора, Леуан Нальчикге келеди. Мында ол атлары белгили, сынаулу художникле бла танышып, аладан юйренеди. Аны суратчы сезимин ёсдюрюрге, сурат искусствону жашырынлыкъларына тюшюнюрге да Курданланы Валерийни бла Мухамед Киповну уллу къыйынлары барды. Скульптор Заурбек Озовну бла художник Хасан Пшихачевни мастерскойларында да ишлегенди ол жыллада Леуан.

1988 жылда Ахмат улу уллу кёрмючлеге къатышып башлайды: «Всесоюзная молодежная», ызы бла «15 автономных республик» (1989 ж.), «Юг России»(1990ж.).

Къыралда тюрлениуле башлангынчы, ара, уллу сахарлада болгъан кёрмючлеге барып, уллу усталаны ишлерине къарап тургъанды. Ол тюбешиуле жаш суратчыгъа иги дерсле эдиле. Аладан сора Леуан кёп жангы суратла ишлегенди. Усталыгъы ёсе баргъаны сайын, Ахмат улу эксперимент халда жазаргъа суююп башлайды. Кесини ызын, хатын табар муратда, ол бир жанрны сайлап къоймай, хар биринде сынагъанды кесини къарыуун. Излеу жолу аны ёз халкъыны бурундан келген чыгъармачылыгъына келтиредди. Ата-бабаларыны, кесини туугъан жерини кючюн ангылап, аны бла байламлыгъы терен болады.

Ахматланы Леуанны академиялы окъууу болмагъанлыкъгъа, аны кёп тюрлю стильде жазылгъан суратлары сансыз къоймайдыла, сезиминги къозгъайдыла.

– Мен кесими бир тюрлю кепге жыяргъа суюмейме, жүрегинг азат болса, акъылынгы, оюмунгу айтхан тынчды, – дейди ол.

Художник жангы суратын башлай, кесини оюмун толу ачыклар амалла излейди. Ала эмоцияладан толу андандыла, хар бири да халкъыны адет-тёресин, жашау турмушун, бююннюгю къайгъылары баямлайдыла. Суратчы чыгъармаларында «мен да халкъымы бириме, аны къадары – мени къадарымды» дегенден сора да, аны къадарына, ахшы төрелерине сансыз болмазгъа чакъырады. Алай бла аны иши бююннюгю кюнюбюзню юсюнден бояула бла айтылгъан чыгъармаладыла.

Ёз халкъыны къылыгъын, энчилигин толу ачыклар сыфатны

излей, суратчы кѳуруда аны культурасына, тарыхына кѳайтханлай турады. Ол жаны бла художникни эм уллу жетишими «Ёмюрлюк жол» («Вечная дорога») деген суратыды. Кѳызыл бла сары бояулары эркин хайырлана, суратны ол тюрсюнле бла кючлейди. Арбагѳа жегилген деменгили ёгюзле тау жолну ёрге барадыла. Мында жашау кертилик белгиге, метафорагѳа да айланады. Бу уллу, кѳарыулу хайыуанланы жууушдургѳан, алагѳа жумушун этдирген таулу киши уа халкѳны жыйымдыкѳ сыфатыды. Ёгюзлени ашыкѳмай, бирча аякѳ ала баргѳанлары бла бирге, таулу адам, табийгѳатны ангылап, аны бла жарашыулыкѳда, ёмюрледен бери келген жолун кёргюзтеди. Ол жолда тубей келген кѳыйынлыкѳла, кѳууанч кюнле да окѳуладыла суратда. Кѳыйын жыллада малкѳар халкѳны этерик кѳыйынлыкѳладан аны ёз жерине суймеклиги бла иш кёллююгѳо сакѳлагѳанын да айтады.

1993 жыл Ахматланы Леуанны Россейни Художниклерини союзуна алгѳандыла. Этген жетишимлеринде тохтап кѳалмай, ол ишлегенин, жангы амалла излегенин кѳоймайды. Энди туугѳан суратларында жигитлерини психология халлары да ачыкѳланадыла. Табийгѳатны айбатлыгѳына, огѳурлулугѳуна жыр этиуон кѳоймайды Ахмат улу. Кѳарагѳан а, анасыны кѳоюнунда сабий кибик, кѳайгѳыларын унутады, аны шош жырына тынгылай. Леуанны суратларында адам улу бла табийгѳат айырылмаздан байланыпдыла, жан бла кѳан кибик.

Хар эр кишини сыфаты, ол юйюрге жауаплы болгѳаны кѳадар, жашау этер ючюн кѳурагѳан мадарларын кёргюзтеди. Аланы бетлеринде огѳурсузлукѳ эсленмейди, эр киши кѳатылыкѳ, таукеллик, иш кёллююк, ахшы муратла болмасала. Кѳойчуну бетине тюрслеп кѳарасанг, жашау кючню бла жарыкѳ кёллююкню эслейсе, уучу уа кеси сагѳышына кетип сюеледи.

Тишириуну сыфатын а «Сакѳлау» деген ишинде кёребиз. Аны кесин ёхтем тутуунда бла сабыр узакѳ кѳарамында битеу да таулу тиширыуланы таныйбыз. Баш иесин, кѳарындашын, жашын, суйгенин сакѳларгѳа юйреннген таулу тиширыу тауланы тёзюмлююклерин эсге салады, ала бла бир болады.

«Кѳайтыу» деген сураты – бичен ишлеген кезиу. Жарыкѳ тюрсюнле кѳолан оюулу кюйюз кибикдиле. Аладан ургѳан ийисни окѳуна ангылап, хычыуун ургѳан сериуюнню этинге тийгенин да сезесе. Бир бирин тансыкѳлай, кѳучакѳлашып сюелген эр киши бла тишириуну сезимлерини кючю уа кюннге жарыкѳ кѳошханча кёрюнеди.

Музыкант Абайланы Солтан-Бекни ажымлы кѳадарын туура этген суратларын да сагѳыныргѳа тийишлиди. Аллах берген фахмусун толу ачыкѳларгѳа онгу болмагѳан, энчи жашауу да хазна кѳуралмагѳан скрипачны кѳадары кёз аллынга келеди. Кубизм стильде жазылгѳан «Юзюлген кѳыл» деген суратны теренинден музыкант

скрипкасы бла кёрюнеди абынган атны юсюнде. Солтан-Бекни ахыр, жүреги жилигъан музыкасын да эшитебиз.

Суратчы Къулийланы Къайсын атлы Малкъар къырал драма театр бла да шуёхлукъ жүрютеди. Анда баш художник болуп ишлеген заманында гюржюлю драматург А.Гецадзени «Жол беригиз, Къарамырза къатын келтиреди!» деген пьесасына декорациясын бла кийимлерин жарашдыргъанды. Ёлмезланы Мурадинни «Гошаях бийчесине» хазырлагъан иши ючюн а Ахматланы Леуан Къабарты-Малкъарны Къырал саугъасына тийишли болгъанды.

Художникни оюннга къатышхан актёрлагъа этген эскизлеринде, ала бий тукъумладан болгъанлыкъгъа, артыкъ омакъ не къумач, не оюу жокъ эди. Бютюн ол алагъа «бош» ариулукъ берирге итингенди, сайлагъан къумачлары, тюрсюнлери бла аланы бийкликлерин билдиргенди. Алайды да, Гошаях бла Къаншаубийни тойлары баргъан суратда акъ миллет жыйрыкъ бла чыгъады сахнагъа бийче. Ол жүрек тазалыкъны, таза ниетлиликни тюрсюнюдю деп оюмлайды художник. Андан сора уа бийче кюл бетли жыйрыкъны киеди. Къабартылы бийче Куна уа къылыгъы, кийимлери бла да ушамайды Гошаяхха. Къаншаубийни суююп тургъанын анга айта, тишириугъа къан кибик, къызыл къатапа жыйрыкъны тийишли кёреди Леуан. Тау бийге эшек мыйысын ичире туруб а, миллет жыйрыкъча бели тар болмай, узунду, эркинди Кунаны сахна кийими. Акъ бла кёк бирликде ёлмюм бла сууукълукъну тюрсюнлери боладыла.

Ахмат улу китаплагъа да ишлегенди суратла. Аны Ёлмезланы Мурадинни «Жашырын тала» эм Тауырзаланы Далхатны «Оюнла» деген китапларына этген графика суратлары художникни бу жаны бла уллу жетишимин кергюзтедиле. Жигитлерини пластикалары, аланы хар тепгенлерин, жүреклеринде болгъан къууанчны, къайгъыны да туура этеди. Намазгъа ийилген тишириугъа, черек къатында къумгъан бла сюелген таулу къызгъа бусагъат жан битип къалады дейсе. Ол оюмунг бютюнда кючлю болады, къызны жыйрыгъы желде ойнагъанында. Хар графика ишинде суратчыны, жигитлерини да миллет энчиликлерин жангылмай таныйса.

Леуан къуру живописьге угъай, скульптурагъа юйреннгенин да айтханма. Аны бла кюреше, кеси да алгъа топуракъ бла ишлеп башлайды. «Мен топуракъны бек сюеме. Ол сени къолунгда бир тюрлю форма ала, бир сейир жылыу да береди, бир башха адамны жүрегинден келгенча», – дейди Ахмат улу. Ол тюрлю фахмусун Леуан скульптураларында толу кёргюзтгенди.

Бу статьяны ахырында художник, скульптор Ахматланы Леуан бизни дагъыда кёп, жангы ишлери бла къууандырыр деп ийнанам.

АБДУЛЛАЛАНЫ Марина

Излеуню жолунда

2007 жылда Нальчик шахарны «Полиграфсервис и Т» китап басмасында фахмулу малкъар поэт Беппайланы Муталипни «Повелители гор» («Таулагъа бой салдыргъанла») деген ат бла орус тилде назмула жыйымдыгъы чыкъгъанды. Ол малкъар поэзияда арт он жылны ичинде миллет поэт орус тилде жазып чыгъаргъан экинчи жыйымдыкъды. 2006 жылда «Эльбрус» китап басмада белгили малкъар поэт, прозачы эм кёчюрмечи Байзуллаланы Алийни орус тилде «Снег и зола» («Къар бла кюл») деген назмула жыйымдыгъы басмаланганды. Ол а малкъар литературада къууанырча ишди, алайсыз неда бир бирлери бла байламлыкъ, чыгъармачылыкъ жаны бла бирге ишлеу эмда бир бирден юйрениу болмай, ёсюону юсюнден айтырча да туююлдо.

Муталипни назмула жыйымдыгъы Къулийланы Къайсынны мындан отуз жыл алгъа жазгъан «Мета поиска» («Излерге итиниулюк») деген ал сёзю бла ачылады. Сёзню айтхылыкъ устасы, жангыдан жазып башлагъан поэтлени кёп тёлюлерини устасы Беппай улуну юсюнден былай жазгъанды: «Муталип малкъар поэтледен Жазыучулары союзуна бек жаш члениди, алай анга отуз жыл болгъанды – ол а не жаны бла да поэтге иги да тохташырча жыл санды. Бу жыл санда чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адам, артха бурулуп, ол заманны ичинде не зат эталгъаныны юсюнден сагъыш этгенликге, аны хатасы боллукъ туююлдо... Мен излерге итиниулюкню кёрюп турама, алай эсе уа, ол малкъар поэзияда анга дери этилген, айтылгъан, болгъан затланы аз да къайтарыргъа суймейди».

Беппайланы Муталипни назмулары кертиси бла да ючюшер, тёртюшер тизгинле бла, бола келген классика назму формада да адамны жашауунда кёп затланы юслеринден хар нени да терен билиу эмда ангылау бла жазылгъандыла. Аланы эртте окъуна жерлерин тапхан, терминология тизгинлеге юлешип, сатыргъа тизерге боллукъду: «Утро», «Облако», «Горный пейзаж», «Озерцо», «Ветер», «Молитва матери», «Поэты», «Бог и человек», «Усталые волны», «Эльбрус», «Встреча», «Над волнами борозд», «Я так убог», «Пророк», «Мы седоки», «Любовь вне шпор», «Дум моих обрывки», «Слово Богу» (назмула орус тилде жазылгъанлары себепли, окъуучугъа табыракъ болур ючюн аланы атларын да малкъар тилге кёчюрмей, алайлай къоябыз) деген, адамла бир кибик этген сагъышла, аны бла бирге уа жаланда авторну кесини энчи оюмлары бла сезимлери айтылгъан, дагъыда башхалары къудуретни, суймекликни юслеринден, граждан эм философия темалагъа жазылгъан назмуладыла.

Китап «Аллахдан манга дери», «Зреют знаки», «Эльбруса печать», «Эрттеги дефтерледен», «Кёчюрмеле» деген бёлюмледен къуралгъанды. Аланы хар бири да къарачай-малкъар халкъны жамауатыны ниет жашауун, аны сезимин бла кеси сезимини ёсююун суратлау сёзню кючуу бла кёргозтеди; алада поэтни кесини ниет-адеп-къылыкъ жаны бла ёсююу да барды эмда кёргозтюледди. Жыйымдыкъда 193 назму басмаланганды.

«Кёчюрмеле» деген ахыр бёлюмде поэт къарачай-малкъар литератураны классиклери Семенланы Исмайылны, Мечиланы Кязимни, Къулийланы Къайсынны, дагъыстанлы Магомет Исаевни назмуларын орус тилге кёчюрюрге базынып, кесине ауур жюкню алгъанды; аланы хар бирини стилини энчилигин уста кёрюзталгъанды: философия сагъышларын, миллетни жашауунда тюбей тургъан ууакъ-тюек затланы да, жигитлени миллет ышанларыны кёп тюрлююклерин, заманны тюрсюнюн история бла къаты байламлыкъда лириканы кючу бла. Къарачай-Малкъар литератураны мурдорун салгъанланы эстетика кёз къарамларын, аланы чыгъармачылыкъларыны баш ёзегин бу назмулада артыкъ да иги ачыкълагъанды: «Потомкам», «Я слышу зов», «Терпение», «Зачем же я живу?», «В грустный час», «В кошаре», «Горестное слово», «Смотрю на солнце» (Семенланы Исмайыл); «Кую железо иль песнь слагаю...», «На теле много ран от пуль, кинжалов...», «Горько сетует Кязим», «Быстрые потоки с гор стремглав текут...», «Побывал в Багдаде, Стамбул посетил...», «Из Турции, Аравии вернулся...», «Бедный мой народ, прочел я много книг...», «Слова мои – удары стрел...», «В трудный день» (Мечиланы Кязим), «Рубикон», «Танцующей девушке» (Къулийланы Къайсын); «Кааба любви» (Магомет Исаев).

Бешпай улуну Тарас Шевченкогъа («Ярко, ярко ты горя...»), Пушкинге («Пушкин»), Мечиланы Кязимге («Геммы-отпечатки...»), Къулийланы Къайсыннга («Прорицатель»), Бабаланы Ибрагимге («Он был ранимей всех иных...»), Кючмезланы Ахматха («На смерть врача»), Къудайланы Мухтаргъа («Маэстро»), Расул Гамзатовха («Расул»), Магомед Ахмедовха («Когда над Гонода горит звезда...»), Залийханланы Михаилгъа («Повелители гор»), Баккуланы Владимирге («Дело в малости»), японлу поэт Кикакугъа («На поляне, странно так...») атап жазылгъан лирикалы тизгинлеринде заманны адамыны ниет дуниясыны кёп тюрлююгюн, байлыгъын, жашау кертиликни суратлау сёзню кючу бла ачыкълауну жолларын бла формаларын кёрюрге боллукъду.

Башхалагъа ушамагъан бу энчи лирика жанрда кесини «лирикалы жигитини» да сезимлерин Муталип алагъа атап жазгъан лирика тизгинлеринде тюрлю-тюрлю заманлада жашагъан эмда ата журтлу историяда тауушлукъ ыз кёйгъан сюйген адамларыны сыфатларын бла энчи ышанларын къысха назмула бла къураялгъанды.

Къулийланы Къайсын авторну назмуларын окъугъандан сора жазгъан «Мета поиска» деген статьясында аны реализмини бла романтизмини алаамат кёп тюрлююгюн эслегенди: «Чегем аууздан чыкыгъан жаш поэтни юсюнден мен айтырыкъ сёзле суймеклик бла байламлыдыла, мен аны ишине тюз да ма аллай суймеклик бла къарайма, нек дегенде, ол фахмулу болгъаны ючюн, андан сора да аны тилими поэзиясы манга туугъан жеримча, анамы ауазыча чексиз багъалы болгъаны ючюн да. Мени да, аны да бешиклерибизге ийилип тургъан анабызча, тауушлукъ малкъар Муза андан сакълагъан, аны юсюнден айтылгъан сёзлеге Муталип толусунлай кертичи болурча ишлеяллыгына ийнанама». Аны жашлыгыны бла къартлыгыны ахыры къалай боллугъун кесини къалам къарындашыны – поэтни юсюнден бу сёзлери бла Къу-

лийланы Къайсын жаш шуёхуну къадарын алгъадан окъуна айтып къойгъанчады. Журналист Ан. Иванушкин 1982 жылда Къайсын бла интервьюсунда Къулий улу жангыдан жазып башлагъан поэтлеге хар заманда да сёзю, иши бла да болушуп тургъаныны, кёпле уа андан кеслерине эс бурулгъанын эмда къайгъырыулулкъну да сезгенлерини юсюнден айтылады. «Бепайланы Муталип Къулийланы Къайсынны жаланда поэзиясы угъай, аны жашауу да андан юйренип турурча, былай айтыргъа, хар нени да андан башларча, юлгюдю деген эди, – деп эсгередиде А. Иванушкин». Сёзсюз, Бепай улу поэзия чыгъармачылыгъында устазлары болгъандыла, ол тамата поэтлени төрелерине хурмет этгенди. Малкъар поэтлени – классиклени дейик, Отарланы Керимни (1912–1974), Гыттыулары Максимни (1916–1985), Къулийланы Къайсынны (1917–1985), Макытланы Сафарны (1917 жылда туугъанды) ниет жаны бла ёсюулери къалай болгъан эсе да, жаш поэт Бепайланы Муталипни суратлау жаны бла излеу ишинде эмда антология бла байламлы затланы юслеринден оюм этиуонде да ниет жаны бла ёсюую ма аладача къыйын да, учунуулу да болгъанды.

Айхай да, ол жыл санлары бла тамата малкъар жазыучулагъа ушаргъа, алача жазаргъа керек эди. Аланы адеп-къылыкъ жаны бла жарсыуларына, заманны юсюнден сагъышларына, энчи адамны бла адам улуну жашауларыны теренден келген затларына Бепай улу эс бурмай да къаллыкъ туююл эди. Бютюнда ала бир кезиуде жашагъандыла. Жыйырманчы ёмюрню 60–80-чи жыллары анга, бирсилеге да тынгысызлыкъ сезимни жетдиргенлей тургъандыла. Нек дегенде, ол къыйын да, бушуулу да ёмюрде болгъан ишлени бла политика тюрлениулени поэтле башхаладан эсе бегирек эслегендиле. «...Совет Союзну оюлуууну жууукълаша келген жарсыулу ишлерин мен кёзюм бла кёргенден сора да, тюрлениулени желини, демократияны, праволу къыралны юслеринден кёп жазгъан да, айтхан да этип башлагъанларында, мен кесим да алагъа къатышханча болгъанма. Керти да бола тургъан ишлеге уллу жүрек къыйынлыкъ бла къарамакълыкъ манга да жетген эди», – дегенди Муталип интервьюларындан биринде. (Поэтни архиви).

***И время не состарит, не свергнет,
Пускай мы уйдем, – свет весны не померкнет.***

Къайсын ма алай айтханды «Свет весны останется» деген назмусунда уллу кёллениулюк бла. (Л. Шершевский кёчюргенди).

Къыйын дунияда жашагъан художникни ич драматизмини ол тюрлю адеп-къылыкъ ызында къала, Бепай улу 1997 жылда 16-чы январьда «Речь у костра» деген төрт тизгининде былай жазгъанды: «Речь у костра, что стих остра. И так быстра – клинку сестра!..» Ол 1988 жылда 10-чу августда, башхача айтханда, «У костра» деген назмусундан он жыл алгъа жазгъан «Колесо» деген назмусунда да билгичлик бла былай айтханды:

лыгын кѣргюзтюу бла бошалады эмда поэтни кесини энчи сезимин ачыкъялды:

***Нелено, слепо
слеплены
Всей нашей жизни
лепестки...***

Алты тизгинден къуралгъан «На смерть врача» деген назму бютюн-да къайгъы этерча жазылгъанды, анда жууукъ адамындан ёмюрге да айырылыу уллу бушуу болгъаныны юсюнден кимни да сагъыш этдир-гени эмда жарсытханы жашау кертиликни ачыууду: «Глазеют ниц глаза больниц: в них боль теснин и гром бойниц – глазеют ниц глаза больниц...» Назмуну бушуулу ауазы авторну уллу жюрек кыйынлыгъыны юсю бла уста берилгенди: «боль теснин и гром бойниц», – деп, бир бир-лерине чюйре келген эки тюрлю ангылаулары юслери бла.

Муталипни поэтика сезими шош, къайгъысыз, тынч жашаугъа («он, мятежный, просит бури...») юйренмегенди, аны жашау къолайыны болумлары уа заманнга сыйынмагъанча кѣрюнедиле:

***Мы седоки
сей странной колесницы!
А сотен фолиантов же страницы,
Как будто вечности прошедшей
спицы...***

Суратлау образ «колеса» этнопоэтиканы ёзегича, жангыдан къайта-рылады, адамлары жашауларыны шорха айланган символуча кѣргюзтю-леди: битеу хар зат да кесини ызына тюшеди: «Мы седоки сей странной колесницы: сияет сполохами даль зарницы!» Авторну бу оюму Къулийла-ны Къайсынны адамны жашаууну жаланда бир кыйматы «тохтаусуз ёр-леу» болгъаны айтылгъан, «таулулары халкъ антропософиясыны магъа-насын кѣргюзтген» «Жизнь – восхождение» («Жашау – ёрлеудю») деген программалы назмусуна бек жууукъду Беппай улуда «тохтаусуз ёрлеу» бир тизгин бла берилгенди: «Сияет сполохами даль зарницы!» – деп. Къу-лийланы Къайсын «Жулдузла жанадыла» деген назмусунда былай жаз-гъанды: «Кѣгде жаланда жулдузла жанадыла – башха болмай, мындан жюз жыл алгъа жаннганларыча». Аны Н. Гребнев орус тилге кѣчюргени уа былайды: «И только звезды в вышине горят – все те же, что и сотни лет назад».

Муталипни лирикасы Къайсынны лирикасына ушайды дерге бол-лукъбуз, алай интонация жаны бла уа угъай.

***Я многим многое простил.
Горя в огне невзгод, остыл...***

(М. Беппаев. «Горя в огне невзгод» - 16.12.01 г.)

Къулий улуну «Я был бездомным» деген сегизтизгининде уа былай окъуйбуз:

*Я был бездомным, изнывал в беде,
Дни черные, как черных птиц, считал я,
Но радовался все же и тогда я...*

(Л. Шершевский кёчюргенди).

«Эльбрус – белокрылая птица» (М.1984) деген назмула жыйымдыгындан башлап, Къайсын анга берген уллу багъагъа аны орус тилде жазылган «Повелители гор» (Нальчик, 2007) деген китабына дери да, Муталип битеу жашауунда кертичи болургъа итингенди. Беппайланы Азгору жашы Муталип 1949 жылда тууганды. Бир жылдан анга 60 жыл боллукъду. Малкъар литературоведенияда бу сейирлик, башхалагъа арталлыда ушамагъан поэтни юсюнден бек аз айтылганды. Ала Муталипни «Литературная Россия» газетде басмаланган бир къауум назмусуна Л. Ошанинни ал сёзю (1976, 17-чи ноябрь); Орусбийланы Фатиматны «Портреты и проблемы» (Нальчик, 1990. 52-53-чю, 60-61-чи, 69-чу бетле), Къулийланы Жаннаны «Къабарты-Малкъарны жазыучулары» деген (Библиография сёзлюк, Нальчик, 2003. 111-112-чи бетле) китапларында басмаланган материалдыла.

Бу китапны «Биринчи дефтерлеримден» деген бёлюмюне эс бурурчады. Анда кёп планлы романтизм башха сураглау амалладан – сентиментализмден, романтизмден, ол угъай да, символизмден башланады эмда аны мурдорун да ала тутадыла. Ол кезиуню назмуларына къарайыкъ. Аны сураглау палитрасында, адамны бушуулу сыфатына ушашлы, ёле турган къанкъазны сыфаты тубейди:

*Спеть не успев свою песню,
Обняв крыльями тело,
Лебедь умирал...
Вздروгнули,
Задрожали,
Зашатались*

лилиш.

Ломанными линиями

легли и

Скрыли его.

(Чужая боль светлое будит в нас...)

Былайда бушуулу ишни юсюнден авторну сагъышлары уллудула, анда битеулю адам улунда болган сагъышладан сора да, жангыз адамны, инсанны сагъышлары да бардыла. Кесини «Поэтикасында» Аристотельни ол затны юсюнден айтханы сейирликди: бушуугъа къыйынлыкълардан тазаланыугъача (къутулуугъача) къарагъанды ол («Чужая боль светлое будит в нас»).

Ол кесини шуёхлары Къулийланы Къайсынны неда Расул Гамзатовну, аны таулагъа бой салдырыучугъа эмда «ёмюрледе да Кавказны биринчи

кьапланына» санай, кесини бир жерлиси Залийханланы Михаилны («Раз сто ложил Эльбрус он на попу – не быть у гор такого седока!») юслеринден чыныгы башлагъан кезиундеча жазгъан заманында да Беппайланы Муталипни «Биринчи дефтерлеринде» оюмлары кьаты айтылгъаннга ушайдыла эмда терен магъаналыдыла.

Аны «Косьба» («Чалгы чалыу») деген назмусуну бу тизгинлеринде окьуучу болмай кьалмазлыкь жарсыулукьну, былай айтыргъа, палахлы болумну сезеди: «Ромашки кивали личиками, мило мне кланяясь... А я, бес-тоlochь, вооруженный косою, проносился, скашивая их... Ромашки кивали личиками, о землю спотыкаясь».

Жаш поэтни ол тюрлю оюмлары окьуучуну кеп затны юсюнден сагъыш этдиредиле эмда адамны жашауну, жашагъан жерини, кьадарыны кьарьусулукьларыны, анга кьажау сюелиуден а хайыр чыкьмазлыкьгыны юсюнден философия сагъышлагъа келтиредиле?! («Вооруженный косою, проносился, скашивая их... Ромашки кивали личиками, о землю спотыкаясь»).

«Биринчи дефтерлеринден» алыннган чыгъармаларында авторну философия оюмлулукьга итиниюу китапны «От Бога до меня», «Зреют знаки», «Эльбрусская печать» деген белломлеринде жыйырманчы емюрню 90-чы жылларында бла жыйырма биринчи емюрню биринчи онжыллыкьгыны башында жазылгъан назмуларында да кьалгъанды. Ол зат бегирек да аны бу назмуларында эсленеди: «Нагюрморт», «Художник», «Нами правят», «Байкал», «Коней торопят Боги», «Бог и человек», «Отчизне», «Пророк», «Мы у Родины», «На перевале», «Стамбул», «Музыка», дагыда башхаларында.

Китапны бу белломлеринде поэт кьылы кьайсы кезиуне да махтау салады: кюз артына – осень, «когда ветры осенние, оголенной деревьев душа», жаз башына, кьышха, жайгъа («Осень», «Весна», «Нега снега», «В серебре пороши»), сутканы ичинде заманнга аталгъан («Над Уфой», «Кочет ночи»), айхай да, аны эсине кеслери келип кьалгъан, голливуд ленталадан алыннганнга ушаш, жомакьладача Бабугент, туугъан жерини тамашалыкь ариулугьу бла байламлы жазылгъан назмуларында («Бабугент», «Горный пейзаж», «В Хабазе», «Горь», «В Чегемском графстве», «Эльбрус», «В Яниковой»), дагыда башхаларында.

Аланы барысы да этноабийгъатда бола тургъан затланы поэт назик сезим бла, «ата журтлу кьабырлагъа» патриотлукь сезим бла («В Яниковой – хоть с клюкой, на стой, на покой. Я такой!») ангылагъанын кергюзтюп турадыла. Авторну «Что я достиг?», «Мы растем», «Диогена б нам», «Отчизне», «Я так убог...», «Нами правят» деген, дагыда башха назмуларында эсленген мудах-самаркьау ауаз аны лирикасында кьбюрек тьобейди дерге боллукьду.

Беппай улу жумушакь-самаркьау халда жазылгъан «Диогена б нам» деген назмусунда «ишни жангыча кьурауну» кезиунде, бирле жарлы бола, башхала уа байыгъа баргъан жангы социально-историялы болумлада бола тургъан затланы юслеринден ким да тынч ангылап кьоярча айтханды:

Был философ знаменитый

нищим.

Солнце что?

Сияла бочка днищем...

И она была ему

жилицем:

Нам сегодня Диогена б – ищем!

Назмуну тубюнде 1992 жыл, 15-чи май – деп жазылганды, ол а меркантилизмни кенг жайылгъан эмда кьолларына байлыкны жыйышдыргъанла не суйселе да, аны этип башлагъан заман эди.

«Повелители гор» деген китапны битеу бѐлумлеринде Муталипни суймеклик лирикасында кѐлсюзлюкню (пессимизмни) антиномиясы – таулуну жюрегини чомартлыгын кѐргюзтген оптимизми энчи борчну толтурады: аны халаллыгын, огьурлулугун, чынтгы эрча чыдамлылыгын, тиширьюну ариулугуна сейир этгенин эмда анагъа уллу намыс-сый бергенин ачыкылау бла («Любовь», «Лабиринты лестниц», «Боль поправь», «Встреча», «Нега снега», «Портрету незнакомки», «Любовь не знает шпор», «Молитва матери», «Матери героев», «Мать», «Она», «Любимой», «Люблю одну лишь ту я...»). Бу тематикагъа жазылгъан назмуларында поэт кеси кесинде романтиканы сезгенди эмда бир бирлерини араларында халлада бек аламаг затха саналгъан суймекликни суратлау сѐз бла билдирирге итингенди, адамны уа аны, жыйырма биринчи ѐмюрню таулусун, хар заманда ариу да, бийик да этген суймекликни деменгили кючюн терен сезерге кьолундан келеди.

Суймекликни юсюнден оюмларында автор бек сакъды, бир тюрлю оздуруп айтыргъа деген акылы неда оюмлары жокъдула. Тау адет ол романтикалы сезимни самаркьау этерге анга жол бермейди. Жаланда «Лабиринты лестниц» деген бир назмусунда (30.10.97 ж.) ол кесини лирикалы жигитин, аны жанына тиймезча, аз кьагъады, ачыуланмайды, жаланда самаркьау халда былай кѐргюзтеди:

*... В то время в лабиринтах лестниц
Я потерял любовь прелестниц...
теперь с леницей,
как птиц,
как пленниц,
считаю стаю я
поленниц!*

Беппайланы Муталипни поэзиясыны юсюнден бу статьябызны биз Къулайланы Къайсынны кызы Жаннаны оюму бла бошаргъа сиебиз. Ол «Къабарты-Малкъарны жазычулары: XIX-XX ѐмюрню 80-чи жылларыны ахыры» деген китапны жазганды. Библиография сѐзлюк: «Беппайланы Муталипни назмулары халкъ поэзияны кѐп тюрлю тѐрелери бла байламлыдыла. Ол халкъ поэзияда болуучу ич солуну бек аламаг сезеди. Андан сора да поэт заманны, жангы кезиуню солуун да ангылайды, аны поэзия амалларыны палитрасы кѐп тюрлюдо эмда сейирликди, ол кесини жангылыгын эмда башкалагъа ушамагъан энчилиги бла айырмалды. Аны поэзиясы шѐндогто заманлыкы болганы, аны бла бирге уа энчи жерни алганы да анданды. Ол тамата эмда жаш тѐлюге да жууукъду». (7,12)

*ЭФЕНДИЛАНЫ Салих,
КъМКъУ-ну философия кафедрасыны
профессору, философия илмуланы доктору.
ЭФЕНДИЛАНЫ Тамара,
КъМКъУ-ну орус литература
кафедрасыны профессору,
филология илмуланы доктору.*

Илму бла кюрешиген башха тенглеримича, мени да басмаланган китаплагъа, жазмалагъа кирмей къалгъан кѣп зат дефтерлеримде кеслери ууахтыларын сакълагъанлай турадыла.

Бир тарых, маданият не адабият магъанасы болгъан шартны тохташдыргъанда, аллынга бир башха зат чыгъып къалып, кесин баямларгъа ашыкъгъанлай турады. Аллай затладан бир къауумун жамауатха билдирирге сюеме.

1. Азретни бешик жьыры

Адам улу къыйынлыкъ башын басханда, анга тѣзерге мадар эте, жюрегине сабырлыкъ излей, «суугъа тюшген таш къармар» дегенлей, ахыр амалын тауусхунчу кюрешеди. Бютюнда ачыды дуня жангыз жашын тас этген анагъа. Къаллай бир амалсызлыкъ барды аны хар атхан кюнюнде, хар къарасауут кечесинде – битеу жашауу къарангылыкъгъа батылыпды.

Жыйырманчы ъмюрню ал сюреми жамауатны чач-тюк этер ючюн ненча сылтау чыгъаргъанды! Ненча ажымлы къадар жазылды, ненча оюлгъан юйюр тюп болду, ненча ана жюрек кюйдю! Ма аллай мудах таурухладан бири.

Мамучулары Боташны ишчи, мамыр юйюрюне кѣпле сукъланнгандыла. Къызы Гяусар – Басхан ауузунда Этезланы Ташауну юй бийчеси – узагъыракъда болса да, аны тынчайып жашагъаны жюрегине хошлукъ сала, тансыкълыкъ сезимин селейте эди. Башха сабийлери да ата ъхтемликге кюнден-кюннге чурум бере жашай эдиле. Алай Биринчи дуня уруш башлангандан сора бу юйюрню тарых азаплары аямагъандыла.

Тарыхны айланч жолларын къыдыра кетгенде, Боташны туудугъу (Минатны жашы) Азрет Шкурода, акъ аскерни бир уллу бѣлегинде, къуллукъ этгенди. 40 жыл болгъанда да къатын алмай тургъанды. Анга жигитлиги, ътюрлюгю ючюн Шкуро алгъын къылыч, бир кесекден а, сабы сары алтындан, маузер саугъагъа бергенди.

Шкуро хорланнгандан сора, Азрет къачып, къарачай къошлада бугъуп тургъанды. Ызындан къысха тюшюп, 34 атлы тѣгерегин алгъандан сора, Азрет, чыгъып, кесин жесирге береди. Азретни «Пѣлкда» (Багалпашинскеге-Черкесскеге алгъын къарачайлыла алай айтып болгъандыла) тюрмеге элтедиле. Њтюрюрге сюд этедиле. Илишаннга салыргъа чыгъаргъанлай, къачханды. Онг буту бла, онг билеги жаралы болуп. Бир бутуна таяна, сюркелип, Жѣгетейге юч кюнден келгенди. Жаралары къурт этип. Азрет тура турады. Къызылла къайда болгъанын билгенлерин сезип, Тау Артына, Абхазиягъа къачады, Гагра шахаргъа. 1927 жылгъа дери Гагра шахаргъа Азретни эгечи къагъыт жазып тургъанды, ол анда Ануар ъшелия деген атны жюрютгенди. Андан арысында араларында байламлыкъ юзюлюп, Азрет тас болгъанды.

Аны анасы ахыр кюнлерине дери тас болгъан жашыны аллына къарай, кюй этерге ырыслап, бу бешик жырны къайтарып айтып тургъанды:

*Белляу-белляу, гитче балам, бёлейим,
Гитчечигими толу юй болуп кёрейим.
Ойнай-кюле кирсин бала эшикден,
Сау къутулсун гитче бала бешикден.
Бешигинги тюп къангасы къанжалдан,
Аллах, сакъла гитчечигими ажалдан.
Бешигинги бауу, бала, ычхынсын,
Башындан да огъурлу къаргъа къычырсын.
Къаргъаланы къонушлары къолдады.
Азрет балам келе эсе, эсолдады.
Тюбегеннге къарт анасын сорады,
Соргъанындан хайыр хапар алады.
Бал ашасын гитчечикни тамагъы,
Гюрен тартсын гитчечикни табагъы,
Къабагъында алтын терек орналсын,
Гитчечикге аны анасы къорлансын.*

Бу таурух Малкъарда сакъланганды. Ким биледи, Мамучулары Азретни юсюнден Къарачайда не зат белгили болур. Тарых китаплада ол кезиуню (инсан урушну заманыны) юсюнден керти хапар бек азды. Азретчала уа кёп эдиле, аны анасыча таралгъанла да.

2. Нохта-паша

Ацкъанланы Тукъумну жашы Нохта-пашаны юсюнден билмеген жокъду – ол Огъары Малкъарда колхозла къурай тебиреген заманда алчыланы санында эди. Элчилени ара мюлкге тийишдирирге къолундан келгенича себеплик этип турады. Ол заманда къуралгъанды аны юсюнден биринчи жыр да:

*Ацкъан улу келеди,
Аэропланны арытып.
Носту улу Хусей доклад этеди,
Мангълайын эсарытып.*

20-чы жылланы ахырында аны къайын атасы Жангуразланы Ахия хажини тутадыла. Дин ахлусу болгъаны ючюн. Ахия хажини Малкъар жамауатда намысы болмагъанча бийик эди. Сабыр акъыллы, эсли, билимли, Аллахны бир тюз къулу. Аны тутхан кезиуде Нохта-паша, къайсы жумушу бла чыкъгъан эсе да, элде болмайды. Хапар эшитгенлей, хажини ызындан мыллыгын атады. Тардан чыгып баргъан къалауурладан къайын атасын азат этип, таулагъа алып кетеди.

Ол кюнден башлап, Ахия хажини, киеуюню юйюрлерине не кюн, не кече тынчлыкъ жокъ эди. Жамауат ала жанлы болгъанына хажиге аталгъан жырны тизгинлери шагъатдыла:

*Хажини несин кѳууасыз,
Хажи Аллахны кѳулуду.
Хабибуллах бла Мафтуланы тутхан
Властьда кѳарыу не уллуду!*

Хабибуллах бла Мафтула Ахия хажини акѳылбалыкь болмагъан сабийлери эдиле. Кѳпмю барлыкь эди сау аскер бла демлешну? Нохта-паша да жоюлады, аны жууукь адамлары да кѳара чѳпге тошедиле. Ацкъан тукѳумун тамыры бла кѳурурча чекге жетдирген эдиле. Зор заманла, властьха кѳажу турмай, кеси аллына жашау этерге кѳорешгенлени окѳуна сибирген заманла. Таматала оюмлап, жаш тѳлюню сакълар муратда, аланы жыйып, тукѳумларын ана тукѳумларына жаздырыргъа окѳуна эркинлик берген эдиле. Ол оноуну тюзге санап, бирле ана тукѳумуна жазылгъан эдиле, башхалары уа, не кыйынлыкь кѳрсек да, тукѳумубузну атмакь деген акѳылда тохташхан эдиле. Алай бла Ацкъанлары битеу тукѳумлары бла да азап сынагъан эдиле. Нохта-пашаны юйгюрюне келген кыйынлыкьны уа айтхан да этме. «Тройкань» оноуу бла аны кичи кѳарындашы Ибрагимге юч жылгъа лагерыледе туругъа буурулгъан эди.

Ацкъанланы Ибрагимни кѳызы Лейланы (1930 жылда туугъанды) хапарындан: «Атама юч жылгъа сюд этген эдиле, ол а, 1939 жылда он жыл туруп кѳайтханды. Атамы тутханда, анам, Гузиланы Сарыбийни кѳызы Капалау, быллай жыр такъгъан эди:

*Мен таянып жилайма
Бахчада уллу таиха.
Жаннетни да излемез эдим
Дунияда сенден баиха.*

*Ауругъаным жокь эди,
Бар эди сюек сауум.
Бу кыйынлыкьгъа тюишюн
Дунияда мени жсауум.*

*Эниге кѳарап турама,
Бир кѳагъыт да келмейди.
Кѳп ачыудан ѳлеме,
Ачыудан киши ѳлмейди.*

*Сен кетгенли жюрююйме,
Бутларымы ат этип.
Сабийлени сакълайма,
Жаш башымы кѳарт этип.*

*Суратларынг туралла
Кябалада кюбюрге.
Сабий жанынг термилди
Тогъуз жылны Сибирьде.*

*Сен кетгенли турама,
Айтыр сѳзню айталмай.*

*Юч жыл Сибирьге кетип,
Он жыл турдунг кьайталмай.*

*Бир да мадар эталмай,
Малдан туугъан мал эдинг.
Не кеп кыйынлыкъ кёрдюнг,
Не насыпсыз жан эдинг.*

*Аш ашаргъа тебресек,
Аз болады ашыбыз.
Сау жыйылсын, я Аллах,
Сибирь болгъан башыбыз.*

*Эниге къарап жияйма,
Энди андан кеп жияятма.
Тау Артында эбзеге
Бу кыйынлыкъ сынатма.*

*Дунияда не затды –
Не харекет, не дарман.
Энди келлик болмазмы
Тогъуз жыл термилген жан?*

*Дуния малы дуняды,
Дуниягъа къарамайма.
Сен болмагъан дуняны
Дуниягъа санамайма.*

Анамы атасы Гузиланы Сарыбий болмагъанча жигит, пелиуан киши болгъанды. Бир кере Къарачайда бир деменгили татарлы жаш бла тутушуп, бир булгъагъанлай татарлыны хорлап, юсюне миннгенди. Былайда Сарыбийге алтын ат керекле бла ат бергендиле.

Кеп кере ол Къарачайда хуна ишлерге жюрюп тургъанды. «Къарачайдан жырла ташыгучу Сарыбий» дегендиле аны юсюнден. Ижаланы Гапалауну юсюнден жырны да Малкъаргъа Сарыбий алып келген эди. Жыргъа асыры бюсюрегенден кызына Капалау атагъанды. Хуна къларгъа ол эки нёгери – Къудайланы Дугъай, сора Къурманладан да бир жаш бла Учкуланнга барыгучу эди. Ол жолоучулукъну ахыры Сарыбий къарачайлы кызы бла бир юйюр къурагъаны бла бошалгъан эди. Аны Къарачайда юч кызы бла юч жашы (Хасан, Хусей, Мухаммат) болгъандыла, Малкъарда уа жалаңда бир кызы. Сарбийни артда Къарачайда урушну кезиуонде жалгъан дау бла тутулгъан хапары бар эди.

Ана жууукъларымы юсюнден айтсам, анам бусагъатда урлугъу да кълмагъан, Огъары Малкъарда, Фардыкда жашагъан Бийколаны Жуан хажини кызы Кабадан туугъанды. Бийколары ёзден тукъум эдиле, элни жерини жар-

тысы аланыккы эди. Артда аланы жерлери Гузелагъа бла Базолагъа кьалгъан эди.

Анам жырны болмагъанча бек сыйюучю эди. Не кёп кыйынлыкъ сынагъан эсе да, жырын кьоймагъанды. Бегирекда бу жырчыккыны айтыргъа ёч эди:

*Башындагъы акъ кьалмагъынг,
Жел бир жанына тайдырсын.
Мени алмай, баишаны алсанг,
Анангдан Аллах айырсын.*

*Суу ичинде суу баптуш,
Ол сууну аллын тыяды.
Узакъдан келген алякку жашчыкъ
Борбайларымы кыяды.*

*Бахчагъа сохан салгъанма,
Ол, кьапсанг, аууз кюйдюрюр.
Мен бир дууа билеме да,
Сюймегенлей сюйдюрюр.*

Дагъыда аны бир чамы турады эсимде. Ким биледи, атасынданмы эшитген болур эди.

«Къарачайлы тебирегенди: бир барайым Малкъаргъа деп.

– Эй, сизмисиз малкъарлыла?

– Угъай, биз басханлылабыз.

– Эй, сизмисиз малкъарлыла?

– Угъай, биз чегемлилебиз.

– Эй, сизмисиз малкъарлыла?

– Угъай, биз холамлылабыз.

– Эй, сизмисиз малкъарлыла?

– Угъай, биз бызынгычылабыз.

– Эй, сизмисиз малкъарлыла?

– Хау, биз малкъарлылабыз.

– Да сиз малкъарлыла эсегиз, бу арадыгъыла кьайдан чыкыгъандыла?»

Нохта-пашаны ызындан тюшген Сарбашланы (Шонтуланы) Асланукъа болгъанды. Ол властаха асыры берилгенден жашына «Сталин» атагъанды. Артда Асланукъаны кесин да тутхан эдиле. Малкъарны кыргъанда, жашы Сталин Саутуда жоюлгъанды.

2. Жыр ёлюмсюзю!

Кьаллай сейир мишегенлеге элтеди бирде тинтиу жолунг! Сунмай турганлай, бир магъаналы затха тюбесенг, аны терен сылтауларын ызлап, башха, белгили шартлагъа келишдирип тебирейсе. Бир кере манга университетни

малкъар бѣлномюнде окъугъан студент кызы бир жырны жазып келтиреди. Эки дефтер кыагытда аллай бир мудахлыкъ, жашаугъа, Ата журтха термилу, къадарны ачылыгына чамланыу, адыргылыкъ бар эди! Белгисиз жырчы амалсызлыкъны юсюнден ачы таурухну айта эди. Мен, анга дери да кѣчгюнчюлюк жырланы шургу макъамларына тынгылай келген адам, жырны окъуй туруп, аны башха кюйледен айырмалы болгъанын ангылагъан эдим. Алай не кюрешдим эсе да, аны къалай бла, къайда къуралгъанын тюзеталмай, дуняа бузулгъан заманда (20-чы ёмюрню 20-чы жыллары) жаратылгъаннга санап, кесими жазмама къошхан эдим. («Минги Тауну» 2002 жылда 3-чю китабында басмаланганды). Алай не эсе да бир зат тынгысыз этгенлей тура эди. Жырны ол мен айтхан оюмлагъа келишмеген тизгинлери кѣп эдиле. Биринчи тизгинлери окъуна:

*Зорчу кыралгъа таянган эдик,
Аны кылыгынын билмейин.
Аллах да аны, кысып, бууганды,
Хорламны анга бермейин,
Алай бла уа биз жаргъыла да
Зулмучу атны алгъанбыз, –*

деп айтыла эди жырда. Не кыралны юсюнден бара болур сѣз деген соруугъа жууап табалмай эдим. Россейге (жырла къуралгъан заманда кыралыбызны аты) таянганлыкъгъа, нек алдыла жырны къурагъанла зулмучу атны?

Жазма да басмадан чыгып, талай жыл озгъандан сора Америкада жашагъан Боташланы Хамитни «Харам тала» деген аты бла Нальчикде 1993 жылда басмаланган китабы бла шагъырей болама. Хамит повестинде бу мен басмалагъан жырдан тёрттизгин келтирип тура эди:

*Берекет берсин таулу аланлагъа,
Ала алгъын туруп, къачдыла.
Ауара болгъан ёксюз халкълагъа
Чегетни жолун ачдыла.*

Бу тизгинледе бир-бир сѣзле алышынган эселе да (къарачайлыла – таулу аланла, эм алгъын башлап – ала алгъын туруп, кавказлылагъа – ёксюз халкълагъа), жырны магъанасын тюрлендирмеген эдиле.

Боташланы Хамитни чыгъармасын башдан-аякъ айтыргъа онг жокъду. Алай бир къауум затны сагъыныргъа тийишлиди. Жазыучу 1943 жылдан башлап, немецли фашистлени биргелерине айланган, кавказлы миллетледен къуралгъан уллу жыйынны юсюнден хапарлайды. Мында кѣп тюрлю инсан бар эди – жау бла бир къош болгъанла, совет властьха отузунчу жыллада чамланып, не да этип, кыралдан кетерге итингенле, тарыхны кюйсюз кезиунде тентирегенле, аскер пленден къача келип, бу къауумгъа тюрлюлюк, биргелерине къалгъанла – хар бир кыйынлыны кесини бир сылтауу бар эди азап жолгъа чыгъаргъа. Кериунда ол къауумланы ата-аналары, юй бийчелери, сабийлери да бара эдиле. Ала айырылыу кыйынлыкъдан азап жолну сайлагъан эдиле. Ат арбаланы жегип, ары ырысы-хапчукну жюклеп,

ууакъ сабийлени бешиклеге салып бара эдиле бир-бир юйюрле. Ала бир кюн иги кьюуум этселе, башхасында жюреклерин мудахлыкъ басып, жолда алай бара эдиле.

Боташланы Хамит ол жолоучулукъну бушуулу ахырын суратлайды. Фашистле хорланган кезиуде кавказ кериауны Австрия бла Италияны чегинде, Драу сууну боюнунда бир уллу талада тохтайдыла. Беш мингден артыкъ адам, къадарлары кыйры элтириклерин билмей, ауара болуп, кече-кюн ашырадыла. Таматала ингиллизли башчыла бла сёз жюрютген хапарла тохтаусуз айланадыла жамауатда. Не да этип, кёчгюнчюлеге совет аскерледен узакъ болургъа керек болгъанын бири къаламай ангылайдыла. Алай болмаса, ахыры не илишаннга салыу бла, не Сибирь бла бошаллыгы баям эди. Ингиллизилени хапарны узакъгъа созгъанлары иги бла бошалмазлыгы туура болгъанлай, къарачайлы бла малкъарлы жашла не да этип, союзниклени кыйсыларындан да кери туругъа кереклисин айтадыла. Алагъа ийнанмагъанла да чыгъадыла. Болсада, эсли адамларына тынгылап, жамауатны къарачай-малкъар бёлюмю къачалгъаны къадар ол «харам таладан» къачады.

Харам талада къалгъанланы асламы уа, совет аскерчилени къолларына тюшгенлей окъуна, илишаннга салынган эди. Тёрт мингден артыкъ адам – жашла, къартла, тиширыула, сабийле ол талада азап чекген эдиле. Жесирге берилирге унамагъанланы танкала бла малгата эдиле. Бир-бирле Драу черегине секирип бата эдиле, башхалары бичакъла бла кеслерин ёлтюре эдиле... Мюнхенде чыкыгъан «Свободный Кавказ» журналда 1952 жылда П. Алан ат бла къол салгъан биреулен (ол Хамит Боташ болсун!) ол зор кюнлени юсюнден былай жаза эди:

«Сауутсуз-сабасыз къалгъан къачхынчыланы ушкок къалакъла бла туйноп, эшелонлагъа зор бла ата эдиле, ахыр намаз этгенлени юслери бла танкла ёте эдиле. Бирле кеслерин атып ёлтюре эдиле, башхала Драу черегине секире эдиле. Битеу да лагеръни сабийлени жингириклери бийлеп эди...»

Бир жылдан дагыда ол журналны бетлеринде П. Алан хапарына былай къошханды: «Шпиталеде советлеге берилген офицерле бла къачхынчыла, «терсликлерине» кёре, къауум-къауумгъа бёлюннген эдиле эм барын да советле алгъан территориягъа кетерген эдиле. Анда уа битеу офицерле эм къачхынчыланы экиден бири ёлтюрюлген эди. Артда, немецли аскер жесирле алагъа къарындаш къабырланы къазгъанларын айтхан эдиле.

Къалгъан жарымы Совет Союзну теренине ийилген эдиле, сора НКВД-ны бир ненча этапын ётгенден сора аланы атлары-чуулары чыкмай къалгъанды. Немецли фашистлени биргелерине уруш этген генерала – Султан Клыч-Гирей, Петр Краснов, аны къарындашындан туугъан, Доманов, Шкуро Къызыл Майданда (Москвада) уллу зарауатлыкъ сынап ёлтюрюлген эдиле. Ма алай къыйынлы бошалгъан эди Драу боюнунда къачхынчыланы жолу...»

Бюгюнлюкден къарап айтсакъ, ачыгъан адамланы арасында терсликлер болмагъанланы саны къыралыбызны душманларындан иги да аслам эдиле, алай сталинизмни тирмени ол кезиуде терсни-тюзно айыра турмай эди.

Ол зарауатдан сау къутулгъан жесирле уруш бошалгъандан сора «харам талада» жоюлгъанлагъа уллу эсертме салгъандыла. Хар жыл сайын майны ахырында къачхынчыладан сау къалгъанлары, аланы жууукълары-тенглерини

да бери келип, ол озуп кетген зорлукъну эсгере, адамсызлыкыгъа налат береди.

Жырны къурагъанла, аны ариу ауазлары бла айтханла, анга биринчи тынгылагъанла да кимле болур эдиле? Аланы юсюнден толу хапарны биз бир заманда да биллик туююлбюз. Бюгюнлюкде ала, хазна къалмай, керти дуниядан ауушхандыла. Кими Драу сууну боюнунда, кими Тюркде, кими Америка неда Европа къыраллада, кими Сибирьде, бек азы уа – Ата журтунда къабыр юлюшлерин тапхандыла.

Болсада, бу бушуулу ишге къатышханла керти дуниягъа кетгенликге, жыр бизни тёлюлеге да Экинчи дуния урушну бир гитче, алай ачы, бушуулу бетинден керти хапарны сакълагъанды, бюгюн да халкъны биргесине жашайды. Бу жыр ол белгисиз таулуланы, хар бирини азапха не сылтау бла тюшгенлерин белгили эталмаса да, аланы энчиэнчи бушуулу къадарларына, тарыхны чарх тюбюнде эзилиулерини ачылыгъына эсгертмеди. Керти сёз, керти жыр ёлюмсюз болгъанына керти шагъатча сакъланганды халкъ ауузунда «Къачхынчыланы жырлары»:

*Тынгылагъанла, айып этмегиз
Жырда айтылгъан сёзлеге.
Иги эс берип, тынгыласагъыз,
Жиямукъ келир кёзлеге.*

*Къачхан эдик да зулму къыралдан
Биз, башыбызны туталмай.
Ол бизге жетген къара зорлукъну,
Ол учузлукъну жуталмай.*

*Зорчу къыралгъа таянган эдик,
Аны къылыгъын билмейин.
Аллах да аны, къысын, буугъанды,
Хорламны анга бермейин.*

*Алай бла уа биз жарлыла да
Зулмучу атны алгъанбыз,
Барыр жерибиз болмагъанлайын,
Къара палахха къалгъанбыз.*

*Дуниябыз аман болуучу эди,
Энди бютюнда шау болду.
Жашау этерге жерибиз къалмай,
Дуниябыз бизге дау болду.*

*Тёгерекден а бизге къарайла,
Бёрюле кирик кёрелле.
Биз жарлыланы, шишлик къойланыча,
Тутуп, орусха берелле.*

*Берекет берсин кьарачайлылазга,
Эм алгъын башлап, кьачдыла.
Ауара болгъан кавказлылазга
Чегетни жолун ачдыла.*

*Аны таулары шагъат болсунла
Бу бизге жетген хорлукъзга.
Нарат терекле кьарап жилияйла
Бизге этилген зорлукъзга.*

*Аны тауларында, кийикле кибик,
Абирек болуп жашайбыз.
Ол тилеп алгъан аз ашыбызны
Жилямукъ кьатыш ашайбыз.*

*Эркинлик ючюн кьазауат этмей,
Биз кесибизни бермебиз,
Душман кьауумдан кёбюсюн жыкьмай,
Биз бошунакьзга ёлмебиз.*

*Аман хапарла кёп чыкьзгандыла,
Биз, ашамайын, азабыз.
Жюрекден акьзган кьызыл кьан бла
Тарыхыбызны жзабыз.*

Алай бла, жырны кьуралгъан себеби белгили болгъандан сора хар тизгин да кесини керти магъанасын баямлады.

Дунияда бир заг да ыз кьоймай кетмейди, не иш да – ахшы болсун, осал болсун – шагъатсыз кьалмайды. Бу жол а – жыр болду шагъат, ёлномсюз шагъат.

3. Чолпужутларбы

Къайсы тукьумну да барды чам аты. Эл ичинде тукьумну бирде керти атындан эсе чам аты асламыракъ айтылгъанына да тюбейбиз.

Биттирланы тукьум атларын букьдуруп, келинле «Гуппурлары» дегендиле. Холам жамауатында алагъа жерчилик бла юреширге суйгенлери ючюн «Жеркьазларь» деп да айтхандыла. Тукьумну тамалын салгъан Биттирни аты башха болур эди, нек дегенде, анга ол атны жерчиликде болдургъан тирилиги ючюн бергендиле дейдиле таурухла. Аны хар салгъан урлугъу иги тирлик бере эди. Тау жерде, Холамда, ким билсин, анга аллай чам атны хазна берсинле. Мен оюм этгенден, ол ат Биттирге Акъ-Суу тийресинде жашагъанында берилгенди.

Алай барындан да кьулакьзга сейир эшитилген тукьумубузну «Чолпужутларь» деген чам атыды. Аны бла байламлы быллай таурух сакьланганды.

Тукьумну бек белгили адамы Биттирланы Болакады. Ол онсегизинчи ёмюрно биринчи жарымында жашагъанды. Аны аты таурухлада, жырлада

сакълангандан сора да 1715 жылда жазылган таш эсертмеде да сакъланганды. Ол бек къарыулу, мазаллы киши болганды. Уудан келе турганлай, тойгъа тюбесе, белине эки жугъутурну кысып, алай тепсегенди деп айтылады аны юсюнден таурухлада.

Алайды да, бир кюн Болака чалгъыдан арып келип, сайнагъа кирип, жыйырма челек кирген чыккырны кетюрюп, бозадан аямагъанлай ичгенди. Ичип бошагъандан сора, анасына:

– Анам, къарт бола тебиреген болурса ансы, иги да кёре болмасса, бозаны таза этмейсе, тамагъымдан салам чёп кетгенди, – дегенди.

Анасы уа, чыккырны кыатына чабып жетип, аны теренине дери къармап, гузабагъа квалды:

– Ой, жашым, чыккырда чолпудан башха зат жокъ эди, сен а аны жутуп ийгенсе! – деп.

Бу таурухну тюрлю-тюрлю вариантларын кёпледен эшитгенме. Алай хар бири да мында тюбеген болумдан ары чыкмайды, аланы барыны да хапар ёзеге бирди.

Дагъыда бир сейири. Билмейме, Малкърда жашагъан Таппасханлары ол таурухну эшитгенмидиле, алай Тюркдеги Таппасханлары кеслерине «Чолпужуларь» дегенлерин, башында айтылгъаннга жууукъ таурухну да шагъатха тута, манга анда, Измир шахарда жашагъан Таппасханланы Четин айтхан эди.

4. Бекмырзала, Къайсынла

Халкъ жырла. Халкъны узақдан келген тарых жолуну кюзгюсю. Ауушлары, бийиклери, энишлери, кыуанчлары, бушуулары бла халкъ жырла кёп ёмюрню юсю бла келедиле, элден-элге, тёлюден-тёлюге, ёмюрден-ёмюрге ёте... Озгъан жашаудан хапарлай, жангы тёлюлени миллет дунягъа жууукълашдыра, адет-кылыкыгъа юйрете. Халкъыбызны бек уллу ниет байлыгыдыдыла халкъ жырларыбыз

1995 жыл мен Отарланы Омар бла «Бекмырзала, Къайсынла» деген жырны юсюнден «Жылла бла жырла» деген телевиденияда баргъан бериуде ушакъ этген эдим. Ол ушакъдан бир сейирлик юзюк:

« – Омар, бу алаамат жырны бусагъатда тёлюлеге магъаналары ангылашынылмагъан кёп заты барды. Жырны жигитлери кимле эдиле?

Омар: Мен билгенимча, къартладан мен эшитгенимча айтайым. Бу жашла Айдаболланы Жабо бийни уланлары болгандыла. Айдаболну жашы Тазретни Жабо атлы уланы болганды. Ала Къоспартыда жашагъандыла. Жырда айтылгъаныча, Тазрет бий къаратон квалады деген кюркьюу келгенде, анга экинчи кыатынны Тау артындан келтиредиле. Ол кыз бла жаш табады. Жашны аты Жабо болганды. Малкърлыла аны гитчеликде кыбултуп Забока дегендиле. Уллу болгъанда сора да аны аты алайлай квалганды. Жабо бийге да Тазрет бийни оноуу бла Тау артындан – Бийнегерладан – келин келтиредиле. Сора Тазрет бий былай осуят этеди:

*Атангдан квалгъан малны, сен, ой, терк жойма.
Къатынынгы ата юйюнде кёп кьойма, – деп.*

Жашла ёсюп, жамауатха кьошулуп тебирегенде, ала болмагъанча жигтле боладыла. Жортууулгъа, чабыуулгъа да ала къатышмай, жыйын чыкъмагъанды. Эртте-кеч болса да, ала бир палахха трошмей амал жокъ эди. Жырында да айтады:

*Атабыз Жабо бийи
Къабарты полкда кёргенди:
Бёрю тону жингиригинден
Эки женги жокъ эди,
Тёгерегинде ахишы
Ёзден да тенги жокъ эди...*

Къайсын тенгине айтады, ары ауушха чыкъгъандан сора. Ала Тау артына барадыла да, андан бери да чабыууллукъ этип тургъандыла бу жанына, ала да ол жанына аланы кьуууп баргъандыла. Былайда Бызынгы жанындан да кёп адам болгъанды. Былагъа «темиргъой» деп алайдамы айтадыла. Андан «хан кьонакыла келдиле» деп башлайды.

*Гемиргеуден Тазретлагъа
Хан кьонакыла келдиле.
Ала кьозу бла кьой бла,
Была келдиле той бла.*

*Ала жесир умут этип келедиле,
Жабоканы жаашлары дегенни айтып.
Ол жаашла кеслери да аууучу эдиле
Тау артына, аналары да ол жанындан болгъанды.
Ала айтадыла –
Бусагъатда кьышды,
Тапсыз заманда келдигиз.*

Бек ариу кёрдюле кьонакылары да, ауушлары кьар басып, бусагъатда барыр кьарыу жокъду. Сизге былайда эки кьарт кьазагъыбыз барды да, аладан бирин тутдуруп иейик, – экинчи бизге аллын кирик кьул болмаз, аталадан кьалгъан мюлкню биз чачсакъ, аталагъа ул болмаз, дейди. «Къазакъ» деген сёз ол тюрк сёздю. «Сени кьулунг, кьазагъынгмы болгъанма?» деп бюгюн да айтадыла. Бу жырда «къазакъ» деген сёз «кьул» деген магъананы туттады. Жырда айтханыча –

Аталадан кьалгъан мюлкню биз чачсакъ,

Аталагъа ул болмаз, - деп айтадыла да, алайда кьонакыла Тау артына аумазча сакълагъыз демегенлейин, жайгъа дери болжал этедиле. Андан сора айтадыла:

*Жайны болжал этдиле.
Кьонакыла ол жууап бла
Юйлерине кетдиле.
Кьыш кетди, жаз жетди.*

Къонакъла**Айтхан болжалыбыз келди дейдиле.**

– Омар, жырны магъанасына кёре, жортууулгъа къатышыргъа Малкъар ауузуна башха элледен да келгендиле жашла. Кимле эдиле ала?

– Бызынгъдан Агтоланы Гекки, Рахайланы Токъ, андан сора Чегемден, Басхан аууздан – Орусбийладан. Ала эбизелени мындан ары къуууп боладыла. Ауушка жетгендиле да, алайда жукъларгъа, солургъа къалгъандыла. Къайсын, гитче къарындашы Бекмырзаны, алай айтады:

– Бекмырза, къарындашым, хазна тюшле кёрмегенме,

БЫзыбызгъа къайтып къалырмы эдик? – дейди.

Атабыз Жабо бийни

Къабарты полкда кёрген эдим.

Бёрю тонуну жингирикден

Эки да жсенги жокъ.

Тёгерегинде бир да къалмай

Ахшы ёзден тенги жокъ, – дейди.

Бир да къалмай ысхылтылы бийчеле

Улу арбазгъа тизилип,

Анабыз Жаратчаны

Арт этеги юзюлюп.

Анабыз Жаратча башчылыкъны айта эди,

Алларында сюзюлюп.

Аллай тюш кёрдюм.

Бекмырза дегенди:

О, Къайсын, тюш дегенинг

Жукъланы бозгуду.

Тюшге ийнанган

Адамланы жозгуду...

Тюш кёргенбиз деп, Малкъарны ныгышларына къалай барырбыз деп. Сора ол сагъатдан таудан ары аугъандыла. Анда бир байтал болгъанды. Ол жанына адам ётерик болса, ол байтал, элге чабып, билдирип болгъанды, аллай юйреннген байтал болгъанды. Ол бизден баргъанла билгендиле, байталны аллын тыялмагъандыла. Эл ичинде болгъан адамла жыйылып, алайда уруш баргъанды. Къачып, буз чучхурлу къаяны тюбуне киргендиле да:

Ушкочлагъа окъ салыргъа къоймайды да

Бош къаллыкъ чучхурну букъусу,

Ай, медет, ол кюн басхан эди

Бий Бекмырзаны ёлюлени жукълусу, – дейди.

Андан сора Лохум сууунда эки агъач болгъанды, юсю бла чабып ётюочю. Мындан бара туруп, ол тура эди. Экинчи бери айланыргъа ол эбизе, бизде турган, бизде ёсген эбизе, къуладан бири – Геюрге (Георгий) шош баргъанды да, ол эки агъачны суугъа атып жибергенди, ызларына къачмазча.

Къайсынны жел ауруу болуучу эди, – дейди. Ол суукъда бутларындан тебалмазча болгъанды. Аланы сарыкъулакъ деп бир аламаг бичакълары болгъанды. Аны ышым баууна былай къысып тургъанды Къайсын. Геуюрге, аллына барып:

– Бекмырзаны да ёлтюргендиле, жюйосхан, – дегенди. Тауча уа сени, мени кибик сёлешгенди. – Къыйынлыкъ келеди, ёлесе да ёлесе, ол сарыкъулакъны манга берсенг эди, сени кёзюнгден кёре турур эдим, – дегенни айтханды Къайсыннга.

– Да, Геуюрге, хау, къолубузда ёсгенсе, гитчеликден бизни да ёсдюргенсе, Тейри, сенде къалсын сарыкъулакъ, – дегенни айтып, узатады бичакъны.

– Тейри, кёзлеринге къарайма, табын кёралмайма, жюйосхан.

– Да, ма сабын, Геуюрге, – деп, ол анга узалгъанлай, сермеп кесине тартып, Къайсын алайда Геуюргени боюнун кеседи.

– Омар, жырда Лохум сууну боюнунда баргъанды сермеш дейди, ол къалайды?

– Лохум суу мындан ары агъады. Малкъар суу бери акъгъан кибик, ол суу эбизе жанына агъады. Анда, ол сууну боюнунда Рахайты деп Рахайланы тукъум жашагъан эл барды.

– Сора сермеш ол жанында баргъанды да?

– Хау. Ол жанында баргъанды. Ол заманда, бу жырда айтылгъан заманда, Малкъаргъа кёпле чабыуллукъ этгендиле. Эсигизде болур Абдул-Керимни жыры, анда къарачайлыла малланы сюрюп кетгенни юсюнден айтылынады, дагъыда башха жырла да алай. Малкъарлыла да кёп жерлеге чабыуллукъ этип, андан къулла келтирип болгъандыла. «Бекмырзала, Къайсынла» деген жырда Геуюрге деген жалчыны да эбизеден жесир этип келтирип, къул этгендиле. Жырда андан сора да орусдан эки къазакъ келтиргенлери да айтылынады. Геуюрге, суудан ётюп, кёпюрню бузуп, артха, Малкъаргъа къачмазча этгенди. Бир сёз бла айтсакъ, жюйосханын сатханды дерге боллукъду.

Дагъыда жырда къара байталны юсюнден эшитгенсиз. Элледе аллай байталланы юйретгенди. Аллай байтал башха адамны келгенин кёрсе, элге чабып, анда халкъгъа билдирип болгъанды».

Бу белгили халкъ жырны Омар ненча жашырынын туура этди. «Бекмырзала, Къайсынла» онсегизинчи ёмюрню аллында къуралгъан жырды. Жырны къуралгъан заманын тохташдырыргъа жырны кесинде тюбеген жигтле онг береди.

Бу жырда айтылгъан ишледен сора Айдаболланы Забока атауулу тюп болады. Аланы юйлерин-журтларын Чофанлары алып, анда жашагъандыла. Тукъумну адамлары айтханнга кёре, ол къуругъан журтда орун салгъанлары себепли, Чофанлары саны ёсген тукъум болмагъанды.

Жазычуну суратлау дуниясы

Этезланы Омар жашауну суйген адамладан болганды. Ол жарык сезим аны чыгъармаларында ачык эсленеди. Сёз ючюн, «Жашауну суйюгюз» деген назмусунда лирика жигитни ауазы бла ол «Жарык кюнню жылыуун хайырлана, / Аманлыкны сёге, жолдан тайдыра, / Бу жашауну жарык жолун арыта» жашаргъа чакырганды хар инсанны. Бу сёзле жазычуну жашаугъа кьууана билген, кыйынлыклагъа хорлатмагъан адам болганына шагъатлык этедиле.

Жарсыугъа, Этезланы Омарны жашау ызы кысха болганды (1913-1964). Быйыл анга токъсан беш жыл толлук эди...

Этезланы Омар 1913 жылда Эльбрус районда, Тёбен Басхан элде тууганды. Заманны чырмауларына да къарамай, ол билимге итинген адам болганды. 1929–1932 жыллада Владикавказда Агро-Индустриальный пединститутда окъуйду. 1932–1934 жыллада уа Ленинградда Герцен атлы кырал университетни аспирантурасыны эки курсун бошайды.

«Жашауунда арымагъан ишчи» Этезланы Омар, бийик билим алгандан сора, кёп жерледе ишлейди: КБАССР-ни НКВД-сыны инспектору (1934–1936), «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни литература къуллукъчусу (1937–1938), Къабарты-Малкъар илму излем институтуну илму къуллукъчусу (1939–1940). 1940 жылда СССР-ни Жазычуларыны союзуна киреди эм Къабарты-Малкъар жазычуларыны биригиуюню бёлюуюню таматасы болады. Уллу Ата журт уруш башланганлай, 1941 жылны ахырында, фронтха чакырылады. Анда этген жигитликлери ючюн «За отвагу» эм «За победу над Германией» деген майдалла бла саугъаланады. 1943 жылда Омар, жаралы болуп, туугъан жерине кыйтады. Кёчгюнчюлюк азабын сынайт, Къыргызстанда Къызыл Къая шахаргъа тюшеди. Таукеллигин тас этмей, малкъарлы жаш къадалып ишлейди. Ол орус тилден бла литературадан Къызыл Къаяны ючюнчю номерли иш усталык берген училищесинде устаз болуп (1944–1945), бир къауум жылны шахтада (1945–1950), андан сора шахарда билим берген бёлюуюню (горонону) инспектору (1951–1952) болуп ишлейди.

Къыралда тюзлюк тохташып, малкъар миллети Ата журтуна кыйтхандан сора, Этезланы Омар, жашау сынауун сюзе, бу тизгинлени жазар:

*Ай, не медет, болалмадым жанаргъа,
Урушлада, сургюнледе тюгендим.
Сакъашилге азат жолун табаргъа
Излей чыкъсам, зулмулагъа тюбедим.*

*Кюн болургъа кимни болур къарыуу!
Жилтин болса да хар адам жашауда,*

*Къарангыда чартлап чыкъгъан жарыуу,
Халкъ къолуна болуп къалыр бир саугъа.*

*Сокъураныу жокъду бюгюн ичимде
Кюнча тиймей жашагъаным ючюннге,
Бир жилтинчик болгъан эсем, жол ача,
Аз халкъымы таркъаймагъан кюнине.*

Этезланы Омарны аты малкъар литератураны тарыхында тийиш-ли жерни алгъанды. Аны суратлау хазнасындан бусагъатдагъы окъуучугъа быллай чыгъармалары белгилдиле: «Къаяла унутмагъандыла», «Тарда», «Аслан», «Урушну отунда», «Нарткъала», «Къанлы той». Аланы бир къаууму жазыучуну саулугъунда басмаланнгандыла, асламысы уа къагъытда, авторну къол жазмаларында къалгъандыла. Жарсыугъа, Этезланы Омарны жашауу 1964 жылда замансыз юзюлгенди. Андан арысында, бир талай заман озгъандан сора, аны «Аслан» (1978), «Урушну отунда» (1989), «Нарт къала» (1996) деген суратлау чыгъармалары басмаланнгандыла.

Жазыучуну суратлау дуниясы кенгди, кѣп бетлиди. Ол кеси жашагъан заманны ачыкъларгъа итингенди. Аны чыгъармачылыгыны тематика тюрлюлюгю да ол себепденди: Омар инсан урушну («Аслан», «Тарда»), Уллу Ата Журт урушну («Урушну отунда»), халкъны озгъан жашаууну («Нарт къала») юслеринден жазгъанды.

«Малкъар литература ... совет литератураны бир бутагъы болгъаны себепли, ма ол деменгили жол бла айный, заманнга тийишли къуллукъ этгенди. Ол литературада Этезланы Омарны чыгъармачылыкъ ёсюю акъырын эм къыйын баргъанды. Алай ол кеси жашагъан заманны кертисин ачалгъанды, чыгъармаларында аны магъанасын кѣргюзталгъанды», – деп чертеди Тѣппеланы Алим.

Малкъар жазыучу чыгъармачылыкъ ызын бир жанындан, кесини суратлау сѣзге фахму онгуна кѣре, экинчиден а – заманны эстетика излемине кѣре къурагъанды.

Аны суратлау хазнасын тинтип филология илмуланы кандидаты Тѣппеланы Алим башлагъанды: 1968 жылда ол жазыучуну юсюнден очерк китабын басмалагъанды, 1996 жылда уа «Нарт къала» деген эпика чыгъармасы бла малкъар окъуучуну шагъырей этгенди. Омарны чыгъармачылыкъ къадарын ачыкълауда Моттайланы Светлананы къошумчулугъун да белгилерчады: ол жазыучуну хазнасындан «Аслан» (1978) эм «Урушну отунда» (1989) деген романларын басмагъа жарашдырып, редакторлугъун да этип чыгъаргъанды.

* * *

Этезланы Омар суратлау литератураны хар жанрында да кесини кюнчюн сынагъанды: назмучулукъда («Сакъашилчи жашчыкъ», «Кавказ», «Сизге ахыр кюп келир», «Колхоз къызны жыры», «Сагъыш», «Табийгъат», «Юч тенг» - поэма), къара сѣзде («Къаяла унутмагъан-

дыла» – повесть; «Осман бла Лейла», «Хыжы» – хапарла; «Тарда», «Аслан», «Урушну отунда» - романла), публицистикада («Магъаданны туугъаны»).

Жазыучуну чыгъармачылыгында энчи жерни драматургия алгъанды. Алай болса да, Омарны чыгъармачылыгына жораланган илму ишледе сёз асламысында аны поэзиясыны эм прозасыны юсюнден барады, драма чыгъармаларындан а «Къанлы той» айтылады. Жазыучуну пьесаларына эсибизни артыгыракъ бургъаныбызны сылтауу да ол себепденди.

Малкъар драматургияны эм сахнаны ал атламларына себеплик этгенлени араларында Этезланы Омар да болгъанды. Илму тинтиуледе ачыкъланнганына кёре, XX ёмюрню 30-чу жылларында жазылгъан биринчи малкъар пьеса деп жазыучуну «Шыйых бла пионер» чыгъармасына айтылады. Алай бу арт жыллада биз тапхан архив материалла кёре уа, «Шыйых бла пионер» деген бир актлы пьеса аз алгъаракъда жазылгъанды. Аны Ленин атлы окъуу шахарчыкны курсантлары 1929 жылда 3-чю майда кеслерини концерт программаларында кёргюзтгендиле.

Уллу Ата Журт уруш башларыны аллында, Этезланы Омар «Арт кюнле» деген пьесасын жазгъанды. Тёппеланы Алим айтханнга кёре, анда «автор кетип баргъан дуняны адыргысын суратлагъанды». Пьеса, театрда окъулуп, сахнада салыныргъа хазыр болуп тургъанлай, уруш башланып къалады.

Ол кезиуде драматург малкъар театрны сахнасында салынырча гитче пьесала жазады. Орус тилде басмаланган «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетни бетлеринде билдириулеге кёре, «колхоз къарачула кёре деп уллу жетишимле бла Этезланы Омарны «Русьну жашы» – немец тузакъда орус солдатны жигитлигини, «Тау элни кюню» – халкъ ополченияны къуралыууну юслеринден бир актлы пьесала салыннгандыла».

Уллу Ата журт урушну жылларында малкъар халкъга эки къаты къыйынлыкъ сынар кёре тышгенди: биринчиден – урушну отун, экинчиден а – эсде болмай тургъанлай, жалгъан терслеуле бла сау миллетни туугъан жеринден Орта Азияны бла Къазахстанны аулакларына зор бла кёчюрюу. Къыралны кюйсюзлюгю бла сау онюч жылга миллет маданиятны айныуу тохтаиды. Драматургну башында айтылгъан пьесалары да ол кезиуде тас боладыла.

Халкъыбыз сюргонден къайтхандан сора, 1959 жылда, малкъар театрны сахнасында Этезланы Омарны «Къанлы той» пьесасы биринчи кере салынады. Жазыучуну сакъланган къол жазмаларында бу чыгъарма «Сюймекликден хапар» деген ат бла, къуралгъан кезиую – 1956 жыл деп белгиленеди.

1959 жылда республиканы Халкъ чыгъармачылыкны юйю малкъар пьесаланы жыйымдыгын басмалаиды. Ол китапда малкъарчага кёчюрюлген пьесала бла бирге Этезланы Омарны «Дертчиле» (биринчи аты «Тау элде») деген бир актлы, төрт суратлы пьесасы да

чыкыгъанды. Аны юсюнден Маммеланы Далхат бла Алтууланы Ахмат «Коммунизмге жол» (1960 ж., 29 июнь) газетде «Жашау кертилик бузулмасын» деген статьяларында жазгъандыла. Сюжетини суратлау ызына кёре, чыгъарма Уллу Ата журт урушну кезиунде кьуралгъанды дерчады: пьесаны экспозициясында «баргъан заманы 1942 жыл, тау элде» деп белгиленеди. Эштада, Этезланы Омар бу чыгъармасын фронтдан жаралы болуп (1943) кьайтхандан сора жазгъан болур эди. «Дертчиле» 2002 жылда «Минги Тау» журналны бешинчи номеринде кьайтарылып басмаланганды.

1960 жылда «Бир актлы пьесала» деген малкьар тилде чыкыгъан жыйымдыкыда жазыучуну «Акъай бла Акълиман» деген чыгъармасы киреди. Алай бу драманы юсюнден Омарны чыгъармачылыгына жораланган илму ишлени биринде да сагъынылмайды.

Алайды да, башында айтханыбызча, Этезланы Омарны «Къанлы той» (окьуучулагъа эсге салыргъа сюе эдик, «Къанлы той» деген чыгъармасы Омарны «Нарт кьала» (1996) деген китабына киргенди), «Дертчиле», «Акъай бла Акълиман», «Хожа колхозда» (ж. «Минги Тау», №6, 2007 ж.) деген драмалары басмалангандыла.

Заман оза баргъаны бла жашау да кюнден-кюннге кесини жангы бетлерин ача барады. Ол тарыхны баш жорукларындан бириди. Жарсыугъа, ол не кезиуде да толусунлай сакъланмагъанды. Заманны ауур жюгюню тьобюнде, кёп белгили жазычуланы жашау эм чыгъармачылыкь ызлары басылып, белгисизлей кьалгъандыла. Баям, аланы ачаргъа, алагъа жашау эркилик берирге иги да талай жыл озаргъа керек болур эди. Аны айтханыбыз а, малкьар литератураны мурдорун салгъан жазычуларыбызны чыгъармачылыкь хазналары алыкъа саулай ачыкълан магъандыла, табылмагъандыла, окьуучулагъа толусунлай жетмей турадыла демекликденди. Артыгъыракъда аны алайлыгыын Этезланы Омарны чыгъармачылыкь кьадамында кёребиз. Насыпха, биз аны «асыралып» тургъан кьол жазмаларындан бирин тапханбыз: жазыучуну «Махтау» деген пьесасы КъМР-ни Литература музейини фондларында сакъланганды.

«Махтау» деген төрт актлы драмада сёз Малкьарда жангы эллене кьуралыуларыны юсюнден барады. Биз этген оюмгъа кёре, пьеса эллинчи жылланы ахырында – алтмышынчы жылланы аллында жаратылгъанды. Аны алайлыгына дагъыда чыгъарманы башында «баргъан заманы бу кюнле» деген авторну сёзлери да шагъатлыкь этедиле. Ол кезиу малкьар халкьны тарыхында кьууанчлы болумла кьуралгъанлары бла белгилиди.

1957 жылда, сьургюнден кьайтхандан сора, миллетни кьыраллыгы тохташдырылады, аны айныуна себеплик этерча, кьырал программала кьураладыла. Аладан бирлери жангы журтланы кьурулушлары бла байламлы болгъанды. «Махтауда» ол кезиу суратланады.

Заманны жюгюню тьобюнде басдырылып тургъан бир кьауум чыгъармаларындан бири «Махтау» деген пьеса, жазыучуну 90 жыл-

лыгына буюрулуп 2003 жылда басмаланган «Сайламала» деген жыйымдыгына киргенди.

Этезланы Омарны чыгъармалары, башында айтханыбызча, заманны ниет излемлерине кёре, ол жыллада айныгъан совет литератураны суратлау жорукъларына тийишлиликде кзуралгандыла. Толгурланы Зейтунну оюмуна кёре, «...хар чыгъарма кёп тюрлю шартла бла байламды: ол политиканы, социально-жамауат жашауну, заманны илишанларын, жазыучуну фахму кюлайын, ангылаун, ич дуниясын да бирикдиреди». Жазыучу кеси заманыны хауасы бла солугъанды, фахмусун, каламын да аны борчларына бойсундургъанды. Ол себепден бюгюнню окъуучу, аллай шартланы эсге алып, заманны бийиклигинден сёз устаны чыгъармачылыгын, аны суратлау энчилигин, миллет литератураны айныуунда каллай жер алганын тюз, тийишлисича багъалай билирге керекди.

Алайды да, Этезланы Омар кысха жашауну асламысын миллет маданиятны айнытугъа, анга кзулланыугъа буюргъанды. Ол малкъар профессионал литератураны мурдор ташын салгъанланы араларында суратлау сёзге усталыгъы бла, каламыны шатыклыгъы бла белгили болгъанды. «...Омар Этезов кесини жашауну асламысын жазыучулукъ ишге кюратханды, –деп белгилейди Моттайланы Светлана.- Кёчюрмечиликке да халал кыйынын аямагъанды: Пушкинни, Лермонтовну, Шевченкону чыгъармаларындан да кзауум затларын малкъар тилге кёчюрюп, таулула бла орус халкны арасында кзырындашлыкны кючлерге юлюш кюшханды, огурлулукъну, культураланы бири бирин байыкдыргъан ишни айнытыргъа болушханды». Не заманда да жазыучу кесини ёз халкы бла кзаты байламлыкъ жюрютгенди, андан айырылмай, тарыхын, тилин, адабият-маданият дуниясындан тогъа жашагъанды. Жарсыугъа, энтта да аны чыгъармачылыкъ кзадарыны бир кзауум бетлери ачыкъланыр керекли кзаладыла. Аны себепли бюгюнлюкде эм келлик заманда Омарны суратлау хазнасы бла толу шагъырейлениу эм аны тинтиу, бир жанындан, малкъар литератураны айныу жолун толуракъ ачыкъларгъа, экинчиден а – миллетибизни жашау сырын теренирек билирге жангы онгла берликди.

САРБАШЛАНЫ Алёна,
филология илмуланы кандидаты,
Кзабарты-Малкъар гуманитар тинтиу-
лени институтуну тамата илму
кзулдукъчусу.

АППАЛАНЫ Адилхан Адил оглу

Ата журтум, таулу халкъым

Таулу халкъым, сен Кавказгъа
Минги тау бла туугъанса.
Дунияда хурмет, жашаугъа
Жарыкълыкъ берип тургъанса.

Ёхтем журтум, сыйлы халкъым,
Сен Кавказы ёзегисе.
Кавказ журтну чигинжиси –
Минги тауну иесисе.

Батыр кёллю жигер халкъым,
Тазады тутхан ниетинг.
Айыплы иш этип, жерге
Къарамады сеген бетинг.

Жазыубуз эки болуп,
Къыйналады жюрегибиз.
Уллу Аллах насып этип,
Болгъа бир болурбуз биз.

Бек багъалыдыла манга
Хар чёпчюгюнг, хар ташчыгъынг,
Ныгъышда олтургъан къартла
Бузоу къоругъан жашчыгъынг.

Къарачай бла Малкъарны
Нарт уланы Минги тау
Сюелген къадарда халкъым
Жашар эсен, жашар сау.

Къарачай бла Малкъарны
Табынагълары, ханлары
Минги тауду. Таулуланы
Аны блады жанлары.

Алгъыш аякъла кётюрюп.
Саулукъ-эсенлик тилейик.
Бирликди халкъ тутуругъу.
Аны ажымсыз билейик.

Саулукъ-эсенлик тилейик.
Эрлиг а дайым къаныбызда.
Жашайыкъ, бир бирибизге
Юлюш эте жаныбыздан.

1991

БОТТАЛАНЫ Людмила

КЕЛДИ КЪЫШ

Ахыр чапырагъын кысдыра,
Агъач сюеледи, кьалтырай.
Келди тюнене кыш, агъара,
Жатды, болуп кьалын кюйюз.

Мынга къарай тюшондеча,
Сууукъ кышха, жукъугъа
Кесин хорлатмай сюеледи,
Кёк жыйрыкълы, субай назы.

Бюгюн а думп болду да жаз,
Тёгерек чиммакъ агъарды.
Жер да, кек да, бары да – боз,
Кюмюш жабыугъа чулгъанды.

Жайлыкъла – малсыз, отлаусуз,
Баштёбен агъач – чапыракъсыз,
Кырдыксыз болду, къарыусуз.
Кючю кетди, болду мутхуз.

ЖАШАУ ЧЕТЕ...

Жашау неге юйретсе да,
Жюрек игиликге ийнанад.
Хорлатмазлыкъ къарыу да бард,
Ёчюлмезлик ариулукъ да бард.

Жерде туугъан гюл къурумаз,
Жерде болмагъан кюч тийсе да.
Чыкъ да, аны юсюнде къурумаз,
Тюшге дери кюн тийсе да.

Ол ийнаныулукъ алдамаз,
Ийнаныулукъ бла жашагъанны.
Битеу чакъгъан зат ечюлмез,
Болгъан зат да, саулай, къурумаз.

Жашау ариулукъ тохтамаз
Аны сюе да, жарсый да билсенг.
Ачытып да кёп кыйнамаз.
Жарсыуунг бла дарманлыкъ этсенг.

КЕЧЕТУ ШОШЛУКЪДА...

Кнчеги шошлукъда къарыуунг
Аз болад чачаргъа къайгъынгы.
Къарангы терезе аллында
Къарай, къара ауананга.

Юй къабыргъа да санга – тилсиз,
Кёз да жокъ, къулакъ да жокъ анда.
Къарангы, ауур толкъун болуп,
Къалады жүрегинге аууп.

Алай, атса уа жарыкъ танг,
Тёгерек, батылып шошлукъгъа,
Санынг женгил, саркъыр толкъун.
Мыйынг ишлер, жүрегинг да кенг.

ХАР АТХАН ТАНГ ТУАНЫ...

Хар атхан танг сени къууандырса,
Игиликге жүрегинг бла ийнансанг,
Бир заманнга, бир такъыйкъагъа, сюе,
Саугъа эт тау гюлно назмучугъа.

Адамны сюялсанг, чачалсанг сен
Бар къайгъылары, чурумлары,
Ол жүрекден айтылган назмуда
Табарса, ариу, ёмюрлюк гюлно.

ЭНТТА БИР ЖАЙ КЮН КЕТДИ.

Энтта бир жай кюн кетди.
Алтын таягъы къайдады?
Боз къашлы жаз келди,
Жууукълаша, агъара.

Танг белгини билдире,
Аллымдагъы терезем
Ахтынды, танг ата,
Кюнню ауурлугъун кере.

Кёкню къаралдым бети
Салыннганды башындан.
Алтын кюнчук биягъы
Къопхан болур, кёзлери
жилай.

КĔРЕМЕ...

Боз туман болуп, чулгана,
 Букъу къобады узакъда.
 Субаймыды, кынгырмыды?!
 Кёрюнмейди ол букъуда.

Кёреме: бир субай кызыны,
 Тау гюлчюкню къатында.
 Мени узакъ тенг кызым,
 Мени да бир тюшюр эсинге!

КĔҖИ СҖОЕЛДИМ...

Кёп суюлдим бийикде,
 Жулдузлагъа къарай.
 Жулдузла бла арамда
 Бир байламлыкъ тууду.

Сагъыш этдим мен, тепмейин,
 Билялмайма неге.
 Мен жашырын тынгыладым,
 Макъам келген жерге.

Жулдузла уа шыбыртсыз
 Къалтырадыла, кёрдюм.
 Андан бери аланы
 Хар кечеде суюдюм.

Ишими баш борчу – намысха юйретиу

Мен Къашхатауну школунда ишлейме. Кесими къадарымы бек огъурлу, аны бла бирге уа къыйын иш бла байламлы этгенме. Ол устазлыкъ ишди. Ишлегенимли бери тюрлю-тюрлю класслагъа тюбей тургъандыла. Кёп затха юйренгенме, устазча, окъуучулары да кёп затха юйретгенме дерге боллукъма.

Баям, манга малкъар адабиятха, устазлыкъ ишге суймеклик мени устазымы – Чеченланы Любовь Муталифовнаны дерслери бла келген болур. Бюгюнлюкде да жашаугъа ол иги къууум этдиргенлей турады мени.

Хар адам тутхан ишин ол биркюнлюкча ётдюрюрге керек болур.

Мен да кесими ишими баш борчуна адамлыкъны, хурметликни, ыспаслыкъны тергеп ишлейме. Сёз ючюн, мен ишлеген класслада жыл сайын школну алтын эм кюмюш майдалгъа бошагъан окъуучулары ишлеринде чурумла болмайдыла. Ала кеслерини ишлерин халатсыз къураяладыла. Школ, район, республиканы арасында бардырылгъан олимпиадалада айырмалы жерле аладыла. Сёз ючюн, 2001–2008 жылланы алсакъ, хар жыл сайын мени окъуучуларым атларын айтдырадыла, билимликлерин кёргозтедиле.

Энчи Ажоланы Маринаны, Атабийланы Лейляны, Черкесланы Джамияны, Черкесланы Жамийни юслеринден айтырчады. Нек дегенде, была арт 5 жылны ичинде республикалы олимпиадалада 2-чи жерлеге тийишли болгъандыла. Атабийланы Лейля – 3-ге.

Школну бошагъанладан КъМКъУ-гъа филология факультетни малкъар тил бла адабиятны бёлюмюне киргенле да болгъандыла. Аланы санларында Аппайланы Зулфияны юсюнден айтырчады. Школну кюмюш майдал бла бошап, КъМКъУ-ну айырмалы таусуп, бюгюнлюкде кесини суйген школуна къайтып, бек иги ишлейди, атын махтау бла айтдырады.

Мен бек ышанама башда айтылгъан окъуучула этген муратларына жетериклерине.

Окъуучулары эстетика, философия эм психология билимлерин ёсдюрюуде, ишни аланы ниет байлыкъларына кёре къуаргъа тийишлисин ангылайма.

Башха устазлача, мен да ишими, дерслерими анга кёре къурайма.

Ниет сезимлеге кёре, бу юсюбюзде заманны къыйынлыгъын барыбыз да билебиз. Анга кёре, окъуучулары, бегирекда къыз тишируулары, даражаларын, эстетика билимлерин ёсдюрюрге тюрлю-тюрлю ишле бардырыладыла. Школдан башлап, къызланы намыслы, адепли, къылыкълы болургъа юйретиу кереклисича чертиледди. Мен да ишими алай бардырама. Заман тюрленгенликге, намысны сыйы къачан да бирди. Намысы болмагъан насыбын табалмаз. Ол хакъды.

Хар миллетни да кесини энчилиги барды: анга кёре, хар халкъны да ёз төрелери, кылыклары, адетлери.

Мени ишими баш борчу – миллетими төрелерини юсюнден малкъар адабиятны эм малкъар тилни десрлеринде айтып, алагъа таяна жашаргъа юйретиу.

Ёмюрледен бери, ата-бабаларыбыздан бизге ёте келген ахшы адетлени сакълау бизни борчубузду. Жашауда бола тургъан ишлени мурдоргъа салып, жазычуларыбыз кыйын жоллары бла ётдюредиле бизни. Биз а – устазла – жаш адамлагъа тюз жолну сайларгъа юйретебиз, жазычуланы чыгъармаларын тюз ангъларча.

Сёз ючюн, Толгъурланы Зейтунну чыгъармачылыкъ жолундан «Акъ гыранча» деген повестин алайыкъ. Мында кызы тиширыуну автор жашау чурумладан адепли, кылыклы чыгъа билирге юйретеди. Аны бла байламлы тамата класслада «21-чи ёмюрню тиширыуу къллай болургъа керекди?» «Эл жашауну сахар жашаудан не башхалыгъы барды?» эм «21-чи ёмюрде адетлени, төрелени сакълау неге керекди?» дегенча соруула сала, тестле къурап, сынау ишле бардырама.

Башда айтылгъан бла байламлы, мен энтта юлгюге «Тёгюлген минчакъла» деген чыгъармасыны юсюнден айтыргъа сюеме. Нек десегиз, бюгюнню жашауда жаш төлю, энчирек да кызла, кеслерини башларына къаты болургъа керекдиле. Аны бла байламлы, эсима бу сёзле келедиле: «Сынган табакъ жалгъашмаз».

Толгъур улу «Тёгюлген минчакъла» деген чыгъармасында жашауну жашырын бетлерин ачады. Сёз ючюн, кызы тиширыуну къадары да алай къуралады, мияла табакъ кибик, төгюлген минчакълагъа ушаш.

– Жашаубузда кёзюбюз кёрмеген, жүрегибиз сезмеген къоркъууланы кёрюрге, сезерге амал этерге юйретедиле аллай чыгъармала, – дейдиле окъуучула.

Жашауну сур кертилигин мурдоргъа ала, жазычу суратлау мадарла бла хайырлана, кесини окъуучусун жашаугъа сакъ этеди.

Анга кёре, адабият дерследе быллай ушакъла бийик даражада бардырыла турсала, окъуучула кеслерини башларына къаты боллукъдула, сакъ.

Бу ишими ахырында жаш төлю тау адетге сакъ болур, тийишли жашау этер деп бек ийнанам.

Аны бла байламлы эсима: «Намыс болмагъан жерде намыс болмаз» деген нарт сёз тюшеди.

Биз а барыбыз да насыплала болургъа сюебиз.

***ЧЕЧЕНЛАНЫ Ариужан,
Къаишхатау школну устазы.***

*ГАЗАЛАНЫ Амина,
8-чи классны окъуучусу, Яникой эл.*

*Туугъан жерим,
хар жарангы алыр
Эдим кесиме*

КЪАЛАЙ ИГИДИ ЖАШАУ

Къалай игиди жашау,
Насып къона къолунга.
Терек да, черек да сау,
Таш да тюшмей жолунга.

Къалай ариуду жашау –
Кёкде чыммакъ булутла.
Кёгереди энтта тау,
Жангы туугъан умутлай.

Къалай татлыды жашау,
Жокъду да къайгъы, палах.
Киши кишиге да дау
Этмесин. Амин Аллах!

* * *

Туугъан жерим,
Хар жарангы
Алыр эдим
Кесиме,
Санга келген
Хар хатаны
Бурур эдим
Юсюме.

Онгум болуп,
Уллу насып
Бермей къоймам.
Кюн тиер.
Аны ючюн
Мени жаным
Отда арсарсыз
Кюер.

* * *

Игилик. Неди ол?

Бушуу а? Неди ол?

Чыпчыкъчыкъ терекде?
Тазалыкъ жүрекде?

Кёз жашы ананы?
Къурч аузу къаманы?

Игилик. Неди ол?

Бушуу а? Неди ол?

Аманлыкъ. Неди ол?

Къууанч а? Неди ол?

Чачылгъан уяла?
Билмесенг уяла?

Жыр, тепсеу, дамырлыкъ?
Туз, гыржын, мамырлыкъ?

Аманлыкъ. Неди ол?

Къууанч а? Неди ол?

* * *

Игилик, аманлыкъ –
Гюл бла къамалай.
Бек болсун адамлыкъ,
Оюлмаз къалалай.

* * *

Гинжиге ушай эдим,
Кёрюнчю сени.
Къайгысыз жашай эдим,
Сюйюнчю сени.

Мен сени кёрген эдим...
– Ал, – деп, – ёмюрге, –
Жанымы берген эдим,
Къоркъмай ёлюрге.

*ХАДЖИЛАНЫ Асуана,
9-чу классны окъуучусу,
Жанхотия эл.*

«Минги Тау» Журналны бетлерин ача

*Кюн жарыта тёппенги,
Тауланы тау бийи, Минги тау
Кёк терекли этегинг,
Ёхтемсе сен – сыйлы тау.*

*Тау журналны аты болдунг,
Тауладан хурмет да алалдынг.
Кёп хапар, назму айтаса,
Жомакъгъа да къайтаса.*

*Кёп жаша, сюйген журналыбыз,
Къууанырча халкъыбыз.
Биз сени сюйюп сакълайбыз,
Сенден хапар сурайбыз.*

Мен окъургъа бек сюеме. Бютюнда бизни ана тилибизде чыкъгъан китапларыбызны. Бир да ийнанмам «Минги Тау» журналны къолуна алып, аны ачмагъан таулу барды деп. Журналны къуру аты окъуна не багъасы барды. «Минги Тау» – битеу дунягъа аты айтылгъан тауубуз. Ол тауларыбызны таза хауасын солургъа, аны тёппелерине чыгып, ариулугъун къучакъларына жыяргъа ненча къыралны адамы не жерледен келедиле.

Журналыбызны хар номерини ичин ачханлай окъуна, биринчи бетинде Кязимни, Къайсынны суратларын кёресе. Алагъа къарагъанлай окъуна,

бир оғурлу, келбетли сыфатла санга ышара къарайдыла. Ала уа бизни жолубузну жарытхан, къурода биргебизге барып турған, келлик тёлню уста сёзге, акъыл сёзге юйретирик, бир заманда да ёлмезлик, келбетли сыфатладыла.

«Минги Тау» журналны хар биринде бу эки акъылманны, Кязимни бла Къайсынны, сёзю къошулмай хазна кёрлюк туююлсе. Айхай да, Кязим 86 жылны ичинде жалаңда халкъны къыйын къадарына жарсый жашагъанды.

Аны чыгъармаларында жашау кертичилик, адамлыкъ, акъылманлыкъ кёрюнеди. Кязимни назмуларында таулуну жашауу, жерини табиыгъаты, жаныуарны, хайыуанны халы, къартлыкъ келсе, ёлюм келсе боллукъ ишни кёрююу, суюмекликни терен ангылауу, жашауну магъанасы ачыкъ кёрюнеди. Жарлы халкъдан бир бирге билек болурларын тилейди. Аны хар жазгъаны, жашаудан алынган халы тюрленмей, кёзбаусуз сёз бла къагъытха тюшедиле. Аны чыгъармалары уллу литератураны бийиклерине чыгъадыла. Аллаи адамны сёзюнден а кёп зат аласа.

Неда Къайсынны чыгъармаларын окъуй биз нени кёребиз? Ол битеу да жашагъанлагъа мамырлыкъ, къууанч тилейди. Ол жалаңда халкъына жазгъанды. Аны ючюн а аны, Кавказны хар миллетин, кесине санайды.

Аны назмуларында акъыл бла сезим бирге баргъанлай турадыла. Жашау сынауну тюрлендирмей ачыкълыйды. Аны ачыкъ тизгинлерин окъургъа тюссе да, ёно къууанчлыды, ол кесин жашауну ариулугъуна атады, кесини халкъыны жигерлигине ийнаналды. Халкъыны акъыл байлыгына къууаналды. Къайсы назмусунда да таулуну сёзюм, сюрюучюню сёзюм, бийик поэзияны фахмулу адамын кёресе.

Аладан сора да ол жыллада малкъар адабиятны аягъы юсюне салгъан жазычуларыбыз кёп болгъандыла: Будаиланы Азрет, Гыттыулану Максим, Гуртулану Берт, Залийханланы Жанакъайыт, Отарланы Керим, Хочуланы Салих, Макытланы Сафар, Къулийланы Хажимуса.

Аланы ызындан келип, малкъар адабиятыбызгъа уллу къыйын салгъан жазычуларыбыз да аз туююлдуле: Токумаланы Жагъафар, Толгъурланы Зейтун, Гуртулану Элдар, Тёппеланы Алим, Зумакъулланы Танзиля, Шауаланы Миналдан, Улбашланы Ахия, Гуртулану Салих, Созайланы Ахмат, Моттайланы Светлана, Бегийланы Абдуллах, Додуланы Аскер, Беппайланы Муталип, Ёлмезланы Мурадин, дагъыда башхала.

Аланы биз китапладан, журналладан таныйбыз, эмда аланы хайырларындан чыгъадыла журнал, китапла да.

Журнал деген не затды? Мен ангылагъаннга кёре ол бир зат билген, неда билирге суюген адамланы орталарында жүрюген затды. Билимли адамла уа ол журналлада жазылгъан затлагъа ийнаналдыла, кеслери да жазадыла. Адам дуниядан кетсе да, билим а ёмюрледе жашайды эм жашагъан да этерикди.

Бусагъатда радиола, телевизорла, компьютерла бардыла. Адамла аланы хайырланып, бир бирлерине бир жангылыкъны билдиредиле. Алай санга керек болгъан затланы телевизоргъа къарап табарыкъ туююлсе. Журналны, китапны окъуп, кесинги билиминги ёсдюресе, сейирлик адамла бла танышаса.

Мен «Минги Тау» журналлада, бизге окъуучулагъа жараулу, биз школну бошасакъ, къайсы усталыкъны сайларгъа, жетип келген тёлнюю низамлыкъгъа, ариу къылыкъгъа, тазалыкъгъа юйретиу жаны бла тюрлю жазмала чыгъарылсала бек сюерик эдим. Аллай жазмала окъуучуну сейир-синдирликлерине ишекли туююлме.

Журналыбызда чыкъгъан чыгъармала бизни бурун заманда болунган ишле бли шагъырейлендиредиле, илмуну юсюнден кёп билирге, культурабызгъа, искусствобузгъа, келлик жашаугъа окъуна кёз ачады. Журналны сюйюп окъусакъ, ол кесини билимин бизден къызгъанырыкъ туююлдо. Ол бизни кесини жомакъ юйюне чакъырып, кесини сейирлик дуниясын кёргюзтюрюкдо.

Хар келген журналны ача, аны хычыуун да, акъыллы да сёзлерин эсибизге тюшорез.

**ЖАППУЛАНЫ Мариям,
II-чи классны окъуучусу,
Жанхотия эл.**

* * *

«Минги Тау» журналыбызны бетлеринде кёп фахмулу жазычуларыбызны чыгъармалары бла танышабыз. Додулану Аскер, Бегийланы Абдуллах, Мусукаланы Сакинат, Ёлмезланы Мурадин, Табакъсойланы Мухтар, Бепайланы Муталип дегенча жазычуларыбызны чыгъармалары уллуну, гитчени да къууандыргъанлай турадыла.

Быллай фахмулу жазычуларыбызны чыгъармачылыкъ ишлеринде къыйматлы сыфатла къураладыла, ала кёп тюрлюдоле. Заман, жол, инсанны къадары, жашауу – была барысы да бир тизмени къурайдыла, жазычуланы чыгъармаларында тутурукъ этгенле аладыла.

Поэтлерибиз сабийлик дунияны тынгылы ачыкълайдыла. Ала таза жюрекли, миллетни маданиятын сюйген, литературабызны жетишимлерин, тил байлыгъыбызны жамаутха билдирирге уллу къыйын салгъан жазычуларыбыздыла. Жашауда белгили къылыкъ, адеп жорукъладан жигитлерине юлюш чыгъара биледиле. Инсанлыкъ бла таза ниетлилик, инсанланы бир бирлери бла шуёх байламлыкълары, неден да багъалы ниет ырысхылача, баш жерни алып, адамлыкъны ёлчеми, мадарыча ачыкъланадыла. Ёхтемлик бла эслилик лирика жигитлерини илишанларын ачыкълайдыла. Керти шартла, адамлыкъны бийик илишанлары ачыкъ сёзлени юслери бла табадыла окъуучуну жүрегине жол. Сёз ючюн, Аскер Додуев:

**Къыралым садакъа жыйгъанда да,
Базыммай биреден тилерге.
Болгъанын аллыма жайгъанда да,
БІлыгъырма жукъгъа тиерге, – деп айтады.**

Жазычуларыбызны чыгъармаларында бийик умутланы, хар неге да таукел кезден къарай билгенлерин кёребиз. Жарыкъ кёллюлюклери, халкъыбызгъа, миллетибизге ийнаныулары, иги къууум бла жашагъанлары, ишлегенлери шагъатды. Заманны бетин тынгылы ачыкълагъан поэтле, иги къууумгъа, бийик умутха ийнаныулары кючлюча, адепсизликге бла къылыкъсызлыкъгъа дертлери да алай кючлюдю.

Жашауну кенгден, теренден ангылап, аны тынчлыгъын, къыйынлыгъын да толу кёрюзте билген поэтлерибизни оюмлары кёп бутакълыдыла.

Малкъар халкъ кёп тюрюлю къыйынлыкъла сынай келген эсе да, тилин, ниет байлыгъын сакълаялгъанды, мындан ары да миллет алагъа бютюн тынгылы сакъ болургъа керекди.

Бизни журналыбызгъа Тюркден жазылгъан къагъытланы окъуй, къууанабыз. «Минги Тау» къуралгъанына бек къууанадыла Тюркдеги къарындашларыбыз. Бу журналда басмаланган ата сезле къарачай-малкъар тилдеча Тюрк тилде да басмаланса, бек иги боллукъ эди деп жазадыла ала. Алай болса, окъугъан адам, экилерин да тенглешдирип къарарыкъ эди да, къарачай-малкъар бла Тюрк тиллени жууукълукъларын кёрлюк эди.

Журналны ич бетинде закийлерибизни, фахмулу адамларыбызны, усталарыбызны суратлары жер алгъанларына ыразылыкъларын билдиредиле.

Окъуучуланы саны кёбюрек болгъанына ыразыдыла.

1989 жылдан бери Къарачай-Малкъардан келтирилген кёп китапны окъугъанларын жазадыла. Журналны тышында да, ичинде да миллет сезимни ёсюмюн кёрюп, тил хазнабызны байлыгына къууанадыла. «Минги Таучуланы» барына да тансыкъ саламларын, суймекликлерин, ахшы тилеклерин жибередиле. Иги муратлагъа тубериклерин Уллу Аллахдан тилейдиле.

Биз да тилейбиз ахшы умутларыгъыз толсунла деп.

Сау болугъуз, багъалы «Минги Таучула»!

ГОГУЛАНЫ Анжела,
II-чи классны окъуучусу,
Жанхотия эл.

«Минги Тау» Журналны бетлерин ача

«Минги тау» журналда биз кесибизни жазычуларыбызны чыгъармаларын окъугъандан сора да, къарачайлы жазычуланы чыгъармалары бла шагъырей болургъа онг табабыз. Ала: Суйюнчланы Азамат, Семенланы Исмаил, Боташланы Абидат, Борлакъланы Тохтар, Къобанланы Хамзат, Байрамукъланы Халимат, Хубийланы Магомет, Къагъыйланы

Назифа, Акъбайланы Азрет, Сылпагъарланы Кулина, Кечерукъланы Байдымат, Берберланы Бурхан дагъыда башхаладыла.

Назмучуларыбызны назмуларында керти поэзия тизгинлени кѳресе. Жазычуларыбызны чыгъармаларында уа – жашау кертилик, терен магъана, суратлау жол. Журналны жангы китабы чыгъа эсе, ол окъучугъа жангы сѳз айтыргъа керекди. Дуниягъа суратлау кѳз бла къарап, терен оюмлап жазылгъан чыгъармаланы суююп окъуйса. Туугъан жеринги, халкъынги, адамлыкъны юслеринден жазылгъан чыгъарма-лагъа сейирсине, къууана, мудахлана, къыйнала да тураса. Ол жашау кертиликди.

Къарачайлы жуукъларыбызны чыгъармаларында жашауну къууанчын, бушууун да ангылагъан, аны къыйынлыкъларына бой салмай, туугъан халкъына хайыр келтирирге излеген жигитлени кѳресе. Иги чыгъарма адамны халында иги къылыкъларын уятады, кючюне ийнандырады, жашау этерге болушады, игилик ёлюмсюз болгъанына ышандырады.

Къарачай поэзияда да, прозада да жюрек тазалыкъны къанат тауушлары эшитилгенлей турадыла. Литература жигитлери бийик умутлудула, тенгликге, адамлыкъгъа сакъдыла.

Жазычуланы табийгъатха суюмекликлери уллуду. Алай жерни, сууну, тауну, ташны, агъачны, гюл тахатны ала суратлагъан чыгъармалада да бек алгъа адамны сыфаты кѳрюнеди кѳзге. Къыйынлыкъ да, бырналкыкъ да сыналгъан, уруш зарауатлыкъдан да хорлам бла чыкъгъан, мал кютген, сабан сюрген, билим алгъан, намаз да этген таулуну сыфаты суратланады. Окъучу игиликге итинеди, ахшылагъа тенг болургъа къаст этеди.

«Минги Тау» мени ушакъ нѳгерим да болады. Бир-бирде анда мени къыйнагъан соруулагъа жауапла да табама.

Жазычуланы ишлеринде фольклорну байлыгъын – халкъ закийлени айтханларын кѳресе. Къайсы чыгъармалада да суратлау сѳзюню жютюлюнюню кючу бла кеслери этген муратны ачыкъларгъа итингенлерин кѳребиз, ахшы умутлары алгъа талпындыргъанлай турадыла. Чыгъармалада адам улуна бла туугъан жерге суюмеклик бютюнда уллуду.

Андан сора да къабартылы жазычуланы: Али Шогенцуковну, Хачим Кауфовну, Алим Кешоковну, Барасби Тхамоковну, Зубер Тхагазитовну, Сафарби Хаховну, Мухамед Кармоковну дагъыда башхаланы магъаналы чыгъармалары бла шагъырейленебиз. Ала суратлау чыгъармаларында халкъ жашауну толу, ачыкъ кѳргюзтедиле. Къабартылы жазычула суратлау амалларын халкъ чыгъармачылыгъыны таркъаймаз шауданларындан алып, аланы теренликлерине сейир эте, ана тилни сѳзюню кючюн ёсдюргендиле, аны заман бла байламлы этгендиле. «Минги тау» журналыбыз дунияны закий жазычуларындан башлап, башха миллет жазычула бла шагъырей этгенлей турады. Мындан ары да суйген журналыбыз бизни къууандыра туруп деп бек ышанама.

Узакъ ёмюрлю бол, «Минги Тау»!

*Ахматланы Лейла,
II «Б» классны, окъуучусу,
Нальчик, Гимназия*

«Минги Тау» Журналны бетлерин окъуй...

Ана тилибизни сакълар ючюн, аны сыйын кёре билирге, аны алтын бюртноклерине – хар бир сёзюне – толу багъа бичип, къурутмай, сыйсыз этмей, чын аякъны тутханча тутаргъа керекбиз.

Хар инсанны ниети, сагъышы, оюму да ана тили бла байламлыды. Тилибиз бла байламлы жарсыуларыбызны айтып тауусхан бек къыйынды. Тилибизге «жан салыр» ючюн, арт жыллада башланган кюрешни кючлендирирге керекди. Заман берген эркинликле бла хайырлана, адамла кеси тиллерин сыйлап, суююп окъур ючюн, къыйын болса да, кёп тюрлю мадар этерге борчлубуз. Радиода, телевиденияда да эфир заманыбыз бек азды. Ёсюп келген тёлнюно уа къулакъларына ана тилибизде сёлешуу дайым эшитилгенлей туургуа керекди. Миллет жарсыуларыбызны ортагъа салып сюзгенлеге уа – минг бюсюреу! Аллаи адамлагъа газетибизни, журналныбызны бетлеринде проблемалы статьяла басмаларгъа амал табылады.

Былайда жамауат жашауда бизни суратлау-адабият «Минги Тау» журналныбыз хар таулу юйге сыйлы къонакъ болуп киргени миллетибизге бек уллу саугъады. Ол миллетге къууанчлыкълары берген ишни юсюнден айтханда, биз, гитче халкъчыкъ, бир талай жылны кеси тилибизге, жерибизге термилип жашагъан адамларыбызны кёбюсю окъуй билмегенликге, бусагъатдагъы жаш тёлюге кесини ариу тилинде окъуп, ата-бабаларыны тёрелерин, тарыхларын, сынагъан къыйынлыкъларын ачыкълагъан таурухланы, хапарланы окъургъа амал табылгъаны бек уллу насыпды. Ол хапарланы, таурухланы юсюнден айта, мен Османланы Хыйсаны тукъумлагъа жораланган очерклерин окъуй, Орусбийланы тукъумларыны юсюнден кесиме бек кёп сейир зат ачханма. Сёз ючюн, Хыйсаны очеркинде жамауат Исмайылгъа этген жырдан мен немис ийнеклени уллу Бахсаннга Орусбийланы Исмайыл келтиргенин билгенме.

Байдаланы тукъумну юсюнден окъуй а, аланы темирчи жашлары Битуу этген бичакълары бла Огъары Малкъарда сокъур Атабий, къызларына этилген артыкълыкълары тёмей, Абайланы юч жашларын да ёлтюргени ючюн, аны эки эмилик атланы къуйрукъларына тагъып, эки айыргъанларына сейир-тамаша этгенме.

Мусукаланы Борисни «Малкъар тилде жер-суу атланы къуралыу энчиликлери» деген илму ишин, Тетууланы Борисни «Озгъан ёмюрле ауазы: Шауайланы Дауут-хажи», Сабанчыланы Хажи-Муратны «Малкъар халкъны кёчюрюу: ол къалай болгъан эди?» деген статьяларын окъуп, кёп жангы затла билгенме. Шауаланы Хасанны «Анала ауазы» деген романын бек суююп окъуй, журналны келлик номерин ашыгъып сакълайма.

Назмучуларыбызны юсюнден айтханда уа, Табакъсойланы Мухтарны назмулары жюрегимде алапат эстетика сезим къозгъайдыла. Малкъар адабиятны дерслеринде классдан тышында окъургъа берилген жумушну тындырыргъа да манга «Минги Тау» журнал улуу себеплик этеди. Журнал бизни ариу къылыкъгъа, адепге да юйретеди. Эринмей окъусакъ, ол бизни чынтты шуёхубуз боллукъду.

Жарсыгъа, бир къауум юйюрге уа, малкъар тилде чыкъгъан газетлени, журналланы ыспассыз этерге къорешедиле. «Кеси газетибизни, журналыбызны нек алмайсыз?» – деп соргъанга уа: «Биз ана тилибизде окъуй билмейбиз», – дейдиле.

Орта Азияда онюч жылны ичинде кеси тиллеринде газет, журнал окъургъа термилген ата-аналарыбызны жарсыуларын эшитген болмазламы аллай адамла?

Мен а, аппамы ана тилинде чыкъгъан газетлени, журналланы къалай суйюп окъугъанын кёре, бу ишге улуу кёллю болгъан тамата адамларыбызгъа бек айып этеме. Кесимча жаш адамлагъа уа, мен «Минги Тау» журналда окъугъан назму тизгинлеге эслерин бура, Мокъаланы Магометни сёзлери бла:

*Сёзю хурметин билгенле,
Биз да таулубуз дегенле,
Бу къууатлы тилибизни,
Ариу, татлы тилибизни
Хар сёзю да – иги саугъа,
Жазылыгъыз «Минги Таугъа», – дегре сюеме.*

*Диналаны Мариам,
8 «Б» классны окъуучусу,
Нальчик.*

«Минги Тау» Журналны окъуй турун

Мен сегизинчи классда окъуйма. Анам устазды. Мени гитче замандан башлап, къара танытхан, китапланы сюерге, суйюп окъургъа юйретген анамды. Алгъа «Нюр» журналны суратларын кёргюзтюп, артдан-артха окъутуп, андан сора «Заман» газетден бла «Минги Тау» журналдан сейирлик хапарла эм чыгъармала бла сейирсиндире, малкъар тилибизде чыкъгъан прессагъа суймекликни анам гитчелигимден къозгъай билгенди. Бюгюн а мен «Минги Тау» журналны сакълап окъуна турама.

Бирде былай да болады: адам, кеси да билмегенлей, эрттенликде аягъы юсюне болгъанлай, бир улуу ахшылыкъгъа туберикча, сау кюнню къууанганлай айланады. Аллай кезиуледе ол не къыйын ишден да къоркъмайды, хар зат да къолундан келгенча кёрюнеди, адамлагъа

жараргъа, ариу, иги да болургъа итинеди. «Минги Тау» журнал китап басмадан чыкъгъан, хар жангы номери бла шагъырей болгъандан сора, къалай эсе да жюрегинге ма аллай къууанч келеди. Нек десегиз, биринчи бетин ачханлай, бизни закийлерибиз Къайсынны бла Кязимни суратларын кёребиз. Ала бизни миллетибизни, тилибизни Минги тауну бийиклерине кётюргендиле десем, керти айтырыкъма.

Бирси бетлеринде белгили эм белгисиз жазычуланы назмулары, чыгъармалары болуучудула. Сёз ючюн, Зумакулланы Танзиляны бла Моттайланы Светлананы дунягъа ёз кёз къарамын ачыкълагъан лирикалы назмулары киргендиле. Аны бла бирге аланы хар кимге да – жашха, къартха да ангылашынуулу, жууукъ этген энчи тамгъалары барды. Ала малкъар халкъны эрттегили жашауну, ол жашауда болдургъан жигитликни, ётгюрлюкню, аны фахмусуну, бюгюнню кюнню юсюнден хапарлайдыла. Назмулары бизни, къайда кёлюбюзню кётюре, къайда бироз мудах эте, кёпню юсюнден сагъышландырадыла. Поэтессаланы кеслери кёрген, сынагъан, тубеген, жюреги бла ётюп, анда терен ыз кьойгъан затланы юсюнден оюмландырадыла.

Тёппеланы Алимни, Мокъаланы Магометни, Бепайланы Муталипни, Толгъурланы Зейтунну чыгъармаларын окъургъа манга бироз кыйыныракъ тошеди (анда кёп сёзлерин ангыламай, сёзлюкге къараучума). Алай болгъанлыкъгъа, дагъыда суююп окъуйма. Чыгъармалары жазычуланы ич дунялары бла окъуучуну шагъырей этедиле. Анда жазычуланы туугъан жерине суюмеклигини ёмюрлюгюн, ол суюмекликни ёхтемлигини юсюнден айтылады. Бу чыгъармала терен магъаналы болгъанлары эм тап жазылгъанлары себепли, сёзсюз, окъуучуну эсин кеслерине бурлукъдула. Ала жарыкъдыла, ангылашынуулудула, жырча окъуладыла. Мында адамны эсинде кёпге дери къаллыкъ сыфатла бардыла.

«Минги Тауда» туугъан жерине, аны чомарт, халал кёллю адамларына аталгъан назмула, чыгъармала кёпдюле. Авторлары аланы юсюнден уллу кычырмай, сабыр, кимни да жюрегин къозгъарча сёзле бла айта биледиле. Сёзге бай малкъар тилни миллет энчилиги шарт эсленеди.

Мында биз башха миллетли авторланы чыгъармаларына да тубейбиз: къумукъуланы, эбизелени, дюгерлилени, латышланы эм башхаланы. Аланы чыгъармалары жашаугъа махтау салгъан, ахшылыкъгъа, игиликге ийнандыргъан, интернационал ниетли чыгъармачылыгъы махтау сёзге тийишлиди.

«Минги Тауну» окъугъандан сора бизни кёп заманны ичинде кёлюбюз кётюрюлгенлей, бир уллу ахшылыкъгъа туберикча кёрюннгенлей турады. Ол а журнал кесини борчун иги толтургъанын ачыкълайды.

*Сёзню кыйматын билгенле,
Биз да таулубуз дегенле,
Бу къууатлы тилибизни,
Ариу, татлы тилибизни
Хар сёзю – сыйлы саугъа,
«Сау бол!» – дейме «Минги Таугъа».*

Глашланы Танзиля,
9 «Б» классны окъуучусу,
Нальчик, 16-чы школ.

«Минги тау» Журналны бетлерине къарай

«Минги тау» журналны окъургъа мен бек сиеме. Мен эртте заманда жашагъан адамланы юсюнден эм кѣп тюрлю терен магъаналы чыгъармаланы окъуйма; тѣрелени, адетлени юсюнден жангы билим алгъанча окъуйма; жарыкъландырычуланы, жазычуланы эм аланы чыгъармаларыны юсюнден эмда миллетими, халкъымы, ана тилими юсюнден окъуйма. Алай сана сам, ахырын табалмазчады.

Китапны окъугъандан иги не болур? Бу соруугъа мени жууабым бирди: кесинги суйген китабынги алып окъугъандан иги иш жокъду. Бюгюнню кюннюнде бек кѣп тюрлю-тюрлю, адамны сейирсиндирирча китапла бардыла.

Гитчелигимде анам, аммам манга жомакъла, хапарла, назмула окъугъанда, мен бек сие эдим. Ала окъугъан китапланы магъаналарын мен бек уста биле эдим. Алай аланы заманлары бирде жетмей къалса, хапарны окъугъан жеринде къоюп, экинчи кюннге къойсала, мен мудах бола эдим. Ол хапарлагъа бек бюсюреп, китапны кесим окъургъа сие эдим.

Гитче уллугъа хурмет этиу, тиширыу намысына сакълыкъ, жүрек халаллыкъ, ариу тѣреле, адеп-къылыкъ, туугъан жерине таза сиймеклик – была бары битеу дунияны ниет ырысхысын байыкъдыргъан шартладдыла. Битеу ол шартла бир назмуну, неда бир башха чыгъарманы ичинде болаллыкъдыла. Аны айтханым, «Минги тау» журналда басмаланган Толгъурланы Зейтунну «Акъ Гыранча» деген чыгъармасында битеу ол шартла бардыла. Эмда Мѣчоланы Кязимни «Минги Тау» журналда басмаланган «Жаралы жугъутур» деген поэмасын алайыкъ. Мында Кязим жаралы кийикни бѣрю къуууп баргъанын кѣргюзтеди. Табийгъатда аллай болумланы Кязимге дери да кѣпле кѣргендиле. Кийик малны жанлы басынчакълагъаны, тутаргъа кюрешгени табийгъат тѣреди. Анга эс буруп, жарсырча, кенг жамауат магъана берир ючюн Мѣчоланы Кязим улуча фахмулу, жютю поэт болургъа керек эди. Керти табийгъатда кѣргенин малкъар халкъны къыйын жашауу бла Кязим чыгъармасында ачыкъ тенглешдиреди. Алай тенглешдирмесе да, поэт кѣргюзтген сурат ъз магъанасы бла чеклендиргенин адам ангылайды. Нек дегенде, илишанлары толу жыйышдырылып, толу ишленген сурат тыш магъанасындан чыгып, жамауат жашауну шартлайды, аны юсюнден сагъышландырады. Анга кѣре уа, Кязимни поэмасында жаралы жугъутур, жугъутурлугъун тас этмей, жамауат сынагъан артыкълыкъны белгиси болады, аны сюрюп баргъан бѣрю уа – зулмулукъну зор кючу. Былайда жангъдан къайтарып, чыгъарма кѣп магъаналыды дерге керекбиз. Алай аны ич жашырын магъанасын, жазычуну сезим байлыгъын, оюмун ачыкълау белгилени суратлау-эстетика шартлыкъларындан башланады. Ненча зат билдик биз бу поэманы юсю бла?!

Къуру бу айтхан чыгъарма бла тохтамай, башхаланы да окъуйма. Хар чыгъарма кесини магъанасын тутады эмда адамгъа терсни бла тюзню, аман

бла игини бир бирден айырады. Хар китапны, чыгъарманы окъуй, адам кеси оюм этерге, тюз жазаргъа, тинтирге, сёз айтыргъа юйренеди. Аны ючюн, миллетибизни ана тилибизде жазылып чыккыгъан, «Минги Тау» журналны учуз этмейик, кесибиз учуз болургъа суймей эсек!

Кёлден айтылгъан халкъ чыгъармачылыкъны юсюнден айтханда уа, биз аууздан-ауузгъа айтылгъан чыгъармаланы «Минги Тау» журналны бетлеринде окъуйбуз. Халкъ таурухлада, жырлада огъурлулукъ бла зорлукъну неда жигитлик, батырлыкъ бла къоркъакълыкъ, хыйлалыкъ сермешгенлеринде туююлдо. Керти, халкъ чыгъармалада аны магъанасы уллуду. Сёз ючюн, «Сосурукъ бла Эмеген» деген нарт таурухда да эмеген жаланда къара кючню, неда жахиллик бла тентекликни белгиси туююлдо: артыкълыкъны бла зорлукъну жыйышдыргъан сыфатды ол. Эмеген кюйсюзлюгюн жортуууллада сынамайды: кюнде-кечеде жамауатны тонап, аны мюлк ырысхысын сыйырып, онгун алып жашайды. Зорлукъну башын кесер ючюн халкъгъа уллу суймеклиги, кишилиги да болгъан батыр керек эди.

Нарт таурухда аллай инсанлыкъ илишанланы Сосурукъ бирикдиреди. Ол эмегени эси бла хорлай, жамауатны артыкълыкъдан азат этеди. Халкъ аны зорлукъдан азатларча, тюз ниетли батырлагъа термилгенди. Жерни – сууну да тенг юлеширик биреу биреуню къол къыйынына иелик этгени тохтатырча аллай кюч керек эди. Сосурукъча, Ёрюзмекча, Дебетча нартланы жаратыуларыны сылтауу да аны бла байламды. Бу нарт таурухда биз жамауатны умуту бийик болгъанын кёребиз. Халкъ, кесин кёлсюзлюкге хорлатмай, тюзлюк келирине ийнанып жашагъанын кёребиз. Эркинликге, тенгликге термиле билиу – къайсы халкъны да, аланы ичинде биринчи таулу халкъны, бек махтаулу, адамлыкъ илишаныды. Биз битеу кесибизни халкъыбызны ич сезимлерин нарт таурухладан окъуйбуз, билебиз.

«Минги Тау» журналны магъанасы таулу халкъны жашауунда белгили жерни алады да, атына кёре, намысы да Минги Тауну тёпсеси бла тенг болса суюме. Энди келлик тёлюлеге белгили болгъанлай турлугъуна ышанама. «Минги Тау» деген журналда ишлеген адмла барысы да ыспасха тийишлидиде, барысына да «Сау болугъуз» дерге суюме, жангы сейир затла басмаланырларын сакълайма.

***Болатланы Зухра,
10-чу классны окъуучусу,
Ташлы-Тала эл.***

* * *

Минги тау...Кавказны, саулай Европаны да бек бийик, бек тамаша тёпсеси. Къалай багъалыды ол хар таулугъа, аны тарыхына, культура-сына.

Малкъар тилде чыккыгъан миллет журналыбызгъа Минги тауну аты аталгъаны да аны ючюндю, баям.

Журналны къурагъан, чыгъаргъан да этген редколлегиясына был-

лай борч салынган сунама: сакъ болугъуз ариу, шатык тилибизге, тарыхыбызгъа, культурабызгъа.

Кертиси да олду: «Минги Тауну» бетлерин окъуй, хар таулу кесин, миллетин да жангыдан таныгъанча болады. Бирде окъуучуну жюреги кыйналады – чексиз кѣп эдиле таулуланы къара кюнлери. Бирде уа аны жюреги къууанады – таулуланы акъ кюнлери да болгъандыла, къайсы миллет да сукъланырча кылыкълары, акъылман,закий адамлары да.

Журналыбыз халкыбызны намысыды,сыйыды,даражасыды десек, жангылмазбыз. Аны бетлеринде биз Кязимни насийхат ауазын, Къайсынны, дуня поэзиясыны бек бийигине жеталгъан поэтибизни, кючлю, терен керти сѣзлерин, сабыр Танзиляны, оюмлу Салих бла Ибрахимни, жарыкь Ахматны эшитебиз. Прозабыз а? Толгъурланы Зейтун бла Тѣппеланы Алимни терен, философия магъаналары болгъан, хар окъуучуну жюрегинде кѣп сезимлени къозгъагъан, бизни барыбызны да «даулашдыргъан» повестьлери бла романлары окъуучуну сансыз этмейдиле. Угъай, къалай-алай десек да, жазгучуларыбыз бла, аланы чыгъармаларыны суратлау кючлери бла халкыбыз байды. Журнал да аны бизге хар чыкыгъан номеринде шарт кѣргюзтеди.

«Шуѣхлукъ» альманахдан «Минги тау» журнал чекге жетип, бизни кюн сайын къууандырады.Аны бетлеринде биз нарт эпосубузну «алтын» чыгъармалары бла да шагъырей болабыз. Нарт таурухланы окъуй, Дебетни, Ёрюзмекни, Сатанайны, Шауайны, Сосурукъну, Шырданни эм башха жигитлени биргелерине айланабыз, къатларында турабыз, ёмюрлени теренине батылабыз.

«Минги тау» журнал къуру суратлау чыгъармаланы неда аланы юзюклерин басмалау бла чекленип къалмагъаны баямды. Аны бетлеринде тарыхыбызны, тилибизни, тюрк дунясыны, къарындаш халкъланы, спортну, музыканы, театрны дагъыда башха затланы юсюнден кѣп материалла табаргъа боллукъду. Андан сора да журналыбыз экономика, политика, социальна-жамауат проблемаланы ачыкълауда заман бла тенг барады. «Заман» («Коммунизмге жол») газет «Минги тау» эм «Нюр» журналла халкыбызны айтып-айталмазча байлыгъыдыла, ёхтемлигидиле.

Бюгюнлюкде «Минги тау» журналгъа 50 жыл болады. 50 жыл, жарым ёмюр... Хайт деген заманы. Сени бетлеринге, алай эсе уа – бетинге, оноу этерча кюрешгенле да болгъан болурла. Бойсунмагъанса! Тюз этгенсе! Аперим! Энтта алгъа, таукел алгъа барлыгъынгы излейди окъуучу, халкъ.

Хурметим санга, «Минги тау», таулуну болгъанын унутдурмагъанын ючюн, унутула, тас бола баргъан байлыгъын аллына салып, шарт этгенин ючюн, хуна тешикден чыкъмай, кесибизни жерибиз-журтубуз, ариу тилибиз, тюз ниетибиз, адетибиз-тѣребиз, уллу культурабыз болгъанын, киши да ишекли болмазча, баямлагъанын ючюн, халкыбызны жашау ёмюрюн узакъ этгенин ючюн.

«Минги тауну» бетлерин окъуй, ма аллай сезимле тууадыла акъылымда.

Кѣп жылланы къууандыргъанса, сау бол! Аллах ёмюрюнгю чексиз узакъ этсин!

**Забакъланы Мариям,
II классны окъуучусу,
Ташлы-Тала эл.**

* * *

Мен XX-чы ёмюрден XXI-чи ёмюрге ётгениме бек къууанама. Нек дегенде, мен эки ёмюрде жашагъаннга саналама. XX-чы ёмюрден XXI-чи ёмюрге мен кесим бла бирге алыргъа суйген затла кёпдюле. Аладан бири – быйыл 50 жыл толгъан «Минги Тау» журналыбызды.

«Минги Тау» журналны окъуй, халкъыбызны жашауундан, адабиятындан, тарыхындан, кёп тюрлю сейир затлагъа тюбей барабыз.

Журналыбыз халкъыбызны жашау кюзгюсюдю десек, жангылмабыз. Нек дегенде, «Минги тауну» бетлерин окъуй, хар таулу да кесини жашауун, ётюр кетген ёмюрден бюгюн бола тургъан ишлеге дери, кёрюрге онг табады.

Суратлау литература халкъны жашауу бла терен байламлыды да, журналны бетлеринде, эм алгъа, уллу суратлау кючу болгъан миллет поэзияны, аны айтхылыкъ сёз усталары – Кязимни, Къайсынны, Танзиляны чыгъармалары бла танышханлай турабыз. Аланы чыгъармалары битеу дуния литератураны байлыкъ хазнасына киргенин ангылайбыз.

Малкъар прозаны тюз алай, айный баргъан кезиуюдю. Махтаугъа тийишли романла, повестьле, очеркле да жазыладыла.

Литература жигитлени адетлерин, къылыкъларын суратлап берир ючюн, жазычула ана тилибизни байлыгъын уста хайырлана билиу бла чекленип къалмай, башха тюрлю суратлау мадарла да излейдиле.

«Минги Тауну» окъуй, хапар, повесть, роман жанрланы усталары – Кациланы Хабуну, Гуртуланы Элдарны, Толгъурланы Зейтунну, Тёппеланы Алимни атларына терк-терк тюбейбиз. Жашауну тюз суратлар ючюн, адамны юсюнде болгъан ышанланы, аны ич дуниясын, жамауат жашауну тюз кёргюзтюр ючюн жазычула излемчилик ишлерин къоймай, жангыдан-жангы суратлау мадарлагъа къайтадыла. Тёппеланы Алимни «Кюн батмайды» деген повести бла «Тирмен ташла» деген романы, Толгъурланы Зейтунну «Къызгъыл кырдыкла» деген повести ол затха шагъатлыкъ этедиле.

Андан ары «Минги Тауну» бетлерин окъуй, халкъыбызны кёлден чыгъармачылыгына – халкъ жырлагъа тюбейбиз. Халкъ жыр ол халкъны кёлден жюрютюр келген поэзиясыды. Малкъар халкъ жырны хар заманда да суйгенди. Ол жырлада халкъны акъылы, умуту, жарсыуу да кёргюзтюрленди. Озгъан ёмюрледен бюгюннге дери халкъны жашаууну кюзгюсю болуп, ол жырла бюгюнледе да бизге эстетика заукълукъ бердиле. Журналны бетлеринде биз «Апсатыны жырына», «Эрирей», «Долай», «Ийнай», «Бёлляу», «Алгъыш», «Татаркъанны жырына» да тюбейбиз.

Андан ары нарт эпосубузну алапат чыгъармалары бла да шагъы-

рей болабыз, аланланы ётюп кетген дуняда айтхылыкъ жигитлерине тюбейбиз.

«Минги Тауну» окъуй, тюрк дунясы бла да танышабыз. Бизни жерлешлерибизни кёп тюрлю тыш къыраллада жетишимлерине къууанабыз.

Бюгюнлюкде журналыбызгъа 50 жыл толгъанына халкъым бла бирге мен да къууанама. Аны бла бирге тамблагъы кюнню бетине ышаннгылы къарайма. Таркъаймаз тагыладан къарыу ала, ёмюрюнг узакъ болсун! Жанымдан суйген Малкъар халкъыма, жол кёргюзтген жарыкъ жулдузча, ёмюрледе жаннганлай тур!

*Шауталаны Лейля,
6 «В» классны окъуучусу,
Хасания эл.*

Таула Жашы Къайсынга

Ёлгенсе деп айталмайма,
Саулада да табалмайма.
Таула жашы, Къайсын, сени
Кишиге тенг эталмайма.

Сагъышлылла сен бек суйген
Малкъар таула, къаяла.
Къайда кёрюп, къайда табып,
Башынгы сыларла ала?

Ким суймейди халкъ махтауну?
Назмунг сыйлыды дууадан.
Мудах этдинг Минги тауну,
Замансыз кетип дуниядан.

Жашил жана агъач тала,
Кюн жайылгъанды къаягъа,
Сабан битеди биягъы,
Санга тансыкъдыла ала.

Сен – тауланы таулу жашы, –
Къуш болуп учханса кёкге,
Малкъар, жаша! Къайсын, жаша!
Амин дейик бу тилекге.

ЖАНХОТИЯ ЭЛНИ ОКЪУУЧУЛАРЫ «МИНГИ ТАУ» ЖУРНАЛДА КЪОНАКЪДА

Олтургъанла: назмучу Ёлмезланы Мурадин бла жазыучу Шауланы Хасан

Назмучула Гуртуланы Салих, Ёлмезланы Мурадин жанхотиячы окъуучула бла

Тукьум тарыхы – халкъ тарыхы

Малкъар тукьумланы тизмеси алгъаракъда газетибизде басмаланган эди. Андан бери адамла редакциягъа сѣлешип, тизмебизге кирмеген, тукьумланы да айтып, аны энтта да бир къайтарырыбызны тилегендиле. Аланы ыразы эте, жангыргъан тукьум тизмени басмайбыз.

Бу ишге тири къатышхан газет, журнал окъуучуларыбызны бир къауумуну атларын да сагъынайыкъ. Ала Хасаниядан – Гузиланы Махти бла Огъары Бахсандан Жаппуланы Зайнафдыла, Нальчикден Аппайланы Музафар бла Биттирланы Аминат эм баишхаладыла. Ала жыйырмадан артыкъ тукьум билдиргендиле. Сау болсунла. Тукьумла уа быладыла:

<p>А</p> <p>Абайлары Абаслары Абдуллалары Абшалары Агалары Агъайлары Адралары Ажолары Азаматлары Айдаболлары Айшалары Айтеклары Акъболатлары Аккайлары Акъбашлары Акъайлары Акътуулары Аккъушлары Аккылары Акушулары Аккъызылары Алафалары Алийлары Аликалары Аликлары Аллахбердилары Алчагъырлары Алттуулары Амырханлары</p>	<p>Аналары Анахалары Аппайлары Апполары Апсууалары Арзамейлары Асанлары Атабийлары Атайлары Атакъуллары Атталары Атгасаулары Аттолары Атмырзалары Афашокъалары Ахкѣбеклары Ахматлары Ахметлары Ахметханлары Ахшаякълары Ахиялары Ачабайлары Ацыкъанлары Аюлары</p> <p style="text-align: center;">Б</p> <p>Бабалары Байдалары Багъатырлары Базолары</p>	<p>Байзуллалары Байкишилары Баймырзалары Байрамукълары Байсолтанлары Байсылары Байчеккулары Байкъуллары Байтуугъанлары Баккулары Балалары Баллилары Балкъызылары Бапыналары Барысбийлары Бауалары Бачилары Батырбеклары Батырбийлары Батчалары Баразлары Басиятлары Баштакълары Башийлары Бегийлары Беккалары Беккилары Бекбайлары Беппайлары Беткъаралары</p>	<p>Бечеллары Бешкъазакълары Бѣзюлары Бѣрюкалары Бийкъанлары Бийкъолары Бийнѣгерлары Биткъуллары Биттирлары Бийчекъуллары Биттуулары Бийлары Бичилары Биязурлары Бозайлары Болатлары Боллулары Борчалары Ботталары Боташлары Борукъалары Будайлары Буштокълары Буталары Бурхулары Бурмабутлары</p> <p style="text-align: center;">Г</p> <p>Габалары Габолары</p>
--	--	--	--

Габулары	Гыллылары	Жантудулары	Илистинлары
Гадийлары	Гыттыулары	Жанукълары	Искендерлары
Гансайлары	Гюлюйлары	Жанмырзалары	Исхакълары
Гажайлары	Гюргокълары	Жанхотлары	Итгийлары
Гажонлары	Гюрюкълары	Жаппулары	Икалары
Газайлары		Жашарбеклары	
Газалары	Д	Жашайлары	К
Гамайлары	Дадуюлары	Жашуулары	Каканайлары
Гайылары	Дандарайлары	Жарашлары	Кацилары
Гасылары	Датчилары	Жабраиллары	Кенжалары
Гамалары	Дауулары	Жашакулары	Келеметлары
Гашалары	Дадашкелианлары	Жекелары	Керменлары
Горойлары	Дадашлары	Жерештилары	Керекмезлары
Гебенлары	Диналары	Жеттелары	Керимлары
Гевелары	Деппулары	Жеттилары	Кертилары
Гезиралары	Деунезлары	Жетишлары	Кётенчилары
Гежаулары	Догучалары	Жолаблары	Кёккезлары
Геккилары	Додулары	Жолчулары	Киштиклары
Гелялары	Доттулары	Жолалары	Князлары
Гемулары	Дондулары	Жуболары	Ксаналары
Герийлары	Дуголары	Жулаблары	Курданлары
Герузлары	Думалары	Журтубайлары	Кючмезлары
Гелястанлары	Дачилары	Жылкыбайлары	Кючменлары
Гергьокълары	Дыллары		Кючюклары
Гидалары			Кюйгенлары
Гиляхлары	Ё	З	Къ
Глашлары	Ёзденлары	Забакълары	Къабартукълары
Гочиялаы	Ёлмезлары	Загъашпокълары	Къазакълары
Гочалары		Запандылары	Къазийлары
Гочашлары	Ж	Залийханлары	Къайгырмазлары
Гочулары	Жабалары	Заммалары	Къарабашлары
Гуданалары	Жабеллары	Заммолары	Къалгъанлары
Гудулары	Жаболары	Занкишилары	Къаралары
Гулалары	Жабокалары	Заныколары	Къартлыкълары
Гулялары	Жазалары	Заныбеклары	Къарчалары
Гумалары	Жазыколары	Зашакъулары	Къайытлары
Гузелары	Жанатайлары	Зезалары	Къайталары
Гузюлары	Жаникалары	Зокалары	Къайтукълары
Гузойлары	Жанкъазылары	Зорпилары	Къантемирлары
Гуппойлары	Жангоразлары	Зугулары	Къарабугълары
Гуртулары	Жанголанлары	Зумакъулары	Къадырлары
Гуталары	Жануккулары		Къалабеклары
Гыдайлары	Жаубермезлары		Каркалары
Гыжылары	Жансаюйлары	И	Къаракъапынлары
Гыжгылары	Жарашуулары	Ижалары	Къаракётлары
Гызылары	Жантуулары	Ийбакълары	

Къаракъызлары	Мёчулары	Р	Темиржанлары
Къарачалары	Мечукалары	Рахайлары	Теммолары
Къожакълары	Мёлеханлары	Рачыкъаулары	Темукалары
Къожашлары	Мисирлары		Темуккулары
Къонакълары	Мишалары	С	Темрюкълары
Къочхарлары	Мокълары	Сабанчылары	Тёппелары
Къойчулары	Моллалары	Саракайлары	Терболатлары
Къубадиьлары	Моттайлары	Сараккулары	Тикалары
Къудайлары	Мурачалары	Сарыбашлары	Тиллары
Къулбайлары	Мурапийлары	Сарылары	Токълулары
Къулийлары	Мустафалары	Сатрачлары	Токълары
Къумукълары	Мусуклары	Саубарлары	Токумалары
Къурманлары	Мусукалары	Сардианлары	Толгъурлары
Къуршалары	Муртазалары	Селялары	Тохалары
Къужонлары	Мунчалары	Согалары	Тохчукълары
Къудайлары	Муратлары	Созайлары	Токулары
Къытчалары	Мугулары	Созарукълары	Тогъузалары
Кърымлары	Мызылары	Солтанлары	Тотурлары
	Мыскалары	Сокъурлары	Тотурукълары
Л	Мызалары	Сотгалары	Томайлары
Лагийлары	Мырзалары	Сумайлары	Тотхалары
Лелюкалары	Мырзантлары	Сурамлары	Тохлары
Луулары		Сюйдюмлары	Трамлары
Луйлары	Н	Сюйюнбайлары	Туудулары
Локиялары	Насталары	Сюйюнчулары	Тышханлары
	Насыплылары		Тюбейлары
М	Наршаулары	Т	Тюменлары
Магълулары	Непелары	Табакъсойлары	
Малкъорукълары	Нёгерлары	Таймазханлары	У
Малкъондулары	Ностулары	Таймазкъуллары	Улакълары
Малкъарлары	Ногъайлылары	Таймазлары	Улбашлары
Мамалары		Таукенлары	Узелары
Мамайлары	О	Таучалары	Уянлары
Магометханлары	Озалары	Тахалары	Уммайлары
Мамашлары	Озарукълары	Таппасханлары	Умарлары
Мамусурлары	Омарлары	Татгалары	Усумбеклары
Мамчулары	Оракълары	Татчалары	Ууазыкълары
Маммелары	Оразайлары	Тауболатлары	Урчукълары
Магреллары	Оразалары	Тауырзалары	Уянлары
Маниялары	Озрокълары	Таулулары	
Маккалары	Османлары	Тебердилары	Ф
Махийлары	Огъурлулары	Тежалары	Фрийлары
Махаралары	Орусбийлары	Текалары	
Мелианлары	Отарлары	Текелары	Х
Меремлары		Текулары	Хажилары
Метлары		Тетуулары	Хайырлары

Хаммалары	Црайлары	Чыпчыкълары	Э
Хапалары	Цепишлары		Эбизелары
Хасаулары	Цёфелары	Ш	Эбулары
Хасанлары	Ципинлары	Шабатукълары	Эдокълары
Хачалары		Шабазлары	Элбайлары
Хоханалары	Ч	Шакубаслары	Элеккулары
Хархалары	Чабдарлары	Шакъманлары	Элжоркъалары
Хозалары	Чапалары	Шалалары	Элбузукълары
Холалары	Чаналары	Шаханлары	Энейлары
Холамханлары	Чатгалары	Шаламиллары	Эндрейлары
Хосалары	Чегембайлары	Шаманлары	Эристаулары
Хочулары	Чеккелары	Шауталары	Эсеплилары
Хуболлары	Чепкенчилары	Шахмырзалары	Этезлары
Хулчалары	Черкеслары	Шауалары	Этчелары
Хурттулары	Чеченлары	Шекерлары	Эфендилары
Хурталары	Черкуянлары	Шууайлары	Элсюерлары
Хусайналары	Чималары	Шууанлары	Эдикалары
Хутуйлары	Чочайлары	Шукалары	Эдокълары
Хучиналары	Чочуйлары	Шунгарлары	Эхчилары
Хыбыйлары	Чофанлары	Шохайлары	Эрташаулары
	Чоналары		
Ц	Чомартлары	Ы	Ю
Цаколары	Чотгалары	Ындырбайлары	Юсюплары
Цийкъанлары	Чубокълары		
Цоралары	Чыгырлары		

Битеу да беш эюз боладыла. Бу тизмеге кирмеген энтта тукъум-ла болурла. Билгенле редакциягъа жазарла, сёлеширле деп сакълайбыз. Тукъум тарыхы – халкъ тарыхыды. Ол байлыгъыбызды, хазнабыз. Аны тохташдырайыкъ.

ОСМАНЛАНЫ Хыйса.

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей

Мешина алыу

Биягъы сиз бир хапар айтмы дейсиз? Да айттайым. Айыпмыды, сёзню сатыпмы алабыз! Бу жол мени кесим бла болгъан ишни юсюнден айттайым. Биринчи мешинамы къалай алгъанымы. Алгъаракълада эди. Иги да алгъаракъда. Ётюрюк харамды, баям...тааак... хы..... бооот..... Опчим, биринчи мешинамы 1975 жылда алгъанем. «Запарожис». Аптосалондан. Очра бла. Ол заманлада мешиналаны очра бла сата эдиле. Очрагъа жазылып, сакълай эдинг жылла бла. Къачан жетед деп. Мен а, таланган, жыл да турмай алдым. Кертисин айтсам, энтта ишта билмейме, манга алай терк къалай бергенлерин. Жазылгъан «Жигулийге» жазылгъанем, берген а «Запарожис» этген элле. Аны киши бюсюремей, мангамы тюртгенелле, огъесе насыбыммы тутханед – билмейме.

Къалай-алай болса да, кюнлени биринде къагъыт келед. Былай-былай, базгъа «Запарожисле» келгендиле, аллыкъ эсенг деп. Анымы эштием: жанама да къалама. Алама дейме да къагъыт жазама. Къагъытха да ышанмай, кесим сызылып барама. Барама да, кассагъа багъасын да тёлейме, беш минг бла юч жүз сом. Ол заманда бек иги ахчиед ол да. Тёлейме да, арбазгъа чыгъарадыла да, кёгюзтелле мешиналаны.

Тёрт «Запарожис» турадыла тизилип. Экиси «къулакълыла», экиси «къулакъсызла» Арта ангылатхан элле «къулакълы, къулакъсыз» деп нек айтханларын. «Къулакълыла» жыйырма бла он атны къарыуун тутадыла, къулакъсызла уа – эки жыйырма атны. «Къулакъсызны» ал, – деп шыбырдайдыла къатымдагъыла. – Ол къарыулуду! Аны сайла! Аны алама де! «Саракпканы» ал! Эштемисе?»

Мен а бир зат да эштмейме. «Къулакълымыд, къулакъсызмыд» – манга башха тнойюлед ол кезиуде. Мени къайгъым – руль артына къачан къонама да, къачан учама. Энди теллигим ансы, не прабам жокъду, не прабила билмейме, бек сейири уа – туугъанлы мешина жюрютмегенме. Алай кеси кесиме кёл этеме. «Чупуха» дейме ичиммен. Майна, халкъ айланат да! Мен а кимден аманма? Акъсакъ Биймырза окъуна жюрютет да, таланган, ол инбалит мешиначыгъын, кансербасы тауусулгъан банка кибик, ол да жеткен жерде тыхырдай. Тейри аны къатында уа мен Чкальпчча барыма.

Къысхасы, алама. Бир ариу, жашил мешиначыкъ.

Аны арлакъта гетен тюбюне букъдуруп тура эдиле да, тюзюнлей салып барып, гетенни ачсам, аллайны ач: «Жап-жашил бир тап мешиначыкъ. Ахырысы, адам жанындан юлюш этерча бир затчыкъ. Кеси да «къулакъсыз».

«Муну алама», – дейме да тохтайма.

«Угъай, – дейд тюкенчи. – Муну уже алгъандыла, багъасын да бергендиле, элтмей туралла ансы».

«Ётюрюк айтады, – деп шыбырдайд анда ишлегенледен бири. – Иги мешиналагъа алай этиучюдо. Бир магарышчыкъ тутдурсанг, аллыкъса».

«Ненча?»

«Он тюмен».

«Ма! Элт да, тутдур», – дейме да, эки бештюменлик къагъыт узатама. Алат да, мукъут туман болуп, ташаяд. Кёп да турмай сызылып келед, ёпге солуу этип:

– Ал! Сеникиди, – дейт да къычырад.

Къууанама! Къууанама да: «Дабай кулочи», – дейме. «На», – дейт да, узатад. Кишиге да къарамай, мешинагъа олтурама да, замок зажигани-ягъа ачхычны сугъуп, бурама.

Хатлама. Бир зат да жокъ. Не стартир бурулмайд, не пирибор жанмайд, къысхасы – мешина «ых» да демейд. Дагъыда бурама. Бир да-бир да. Пу анассына уа! Дагъыда бурама.

– Не мучий, – дейд, тюкенчи, – аккумулятыр нету.

– Как нету? А гиде?

– Укуралы.

Ма санга!

– А чо делат?

– Купит нада.

– Гиде?

– У мине

– Сколька?

– Сорук рубиль.

Не этеригем, тёрт тюмен береме. Осагъатдан арлакъта мешинадан акумулятырын тешет да, бери салад.

– Изжай типеря, – дейтда.

Бурама биягъы ачхычны. Тюз бургъанлай, мотор, «Гыррр» деп, ишлеп башлайд. Прашчай деп, мен да тюкенчини къолун тутханым моторну да ючкюлгени тенг болад. Бурама биягъы ачхычны. Мотор «гыр-мыр» этед, ишлерге уа унамайд.

– Не мучий, – дейд биягъы тюкенчи. – Бензин кончил.

– Как кончил, – дейме, – я ишчо даже адин метыр не паехыл.

Тюкенчи кюлед.

– Ты не паехыл и не паедиш, патаму што я аттуда бензин забирал.

– А пачиму, – дейме.

– Нада была, – дейд. – Атнаму харошиму чалабеку дабал. Бот.

Мда... Ай юйюнге эмина харошиму болгъун дейме да ичиммен, тышыммана а чо типера мине дельт дейме.

– Как чо? – дейд. Купит, канишна.

– А гиде?

– Издес.

– Сколка?

– Чирбониц.

– Ма, – дейме да, тюмен узатама. Сызылып кетет да, челек бла бир бензин алып келед. Къуябыз аны бакка. «Ыхы» деп биягъы къолун да тутуп бурама ачхычны. Не айтдыраса! Мотор о сагъатдан ишлеп башлайд. Аламат!

– Ну дабай, – дейме да жанымда мияланы кётюреме. Алай мияла кётюрюлмейд. Сабы бурулад- мияла уа жокъ. Тюкенчиге къарайма.

– Не мучий, – дейди биягъы. – Стекло нету.

– А гиде?

– Укуралы. Кагда аккумулятыр барабали и стикло уносили.

Мда... Билеме не керек болгъанын.

– Сколка? – дейме.

– Тридцызт, – дейд.

– Ма! – Береме.

Къатында мешинадан тешет да, салат мияланы.

Къысхасы, алай-алай эте, пепельницаны салдырама, радиону, эшик-лени сапларын бла багажникни киритин. Юч жюз сомум думп. Боот. Мен аллайля эткинчи, къапша-къарангы болады.

Къой мешинаны мында, эрттен бла алырса дейд тюкенчи. Унамайма. Хоу, санга бёрюге бёрек тутдургъанлай тутдур да мешинаны, тамбла хат-лама табарса жартысын дейме ичиммен, тышыммана:

– Нет сыпасибо, я лучше паеду, – дейме.

– Ну сыматыры, – дейтда мешинаны тышына чыгъаргъа болушатда кетед. Къалама кече орамда, не этерими билмей.

Юйюме барама да не этейим, бармайма да не этейим? Нек десегиз, жашагъан элде этеме. Ары уа жюз бла жыйырма километирди. Кюндюз болса, не этсем да, барырга кюреширigem, кече уа къоркъгъан этеме.

Мен да алай армау болуп тургъанлай, эй, Жага, сенмисе деген ауаз эштеме. Къарасам... Охо! Къалгъанын кели жол айтырма. Бюгюнча бир тап тышкен кюн. Ансы башыгъызны къазан этдим. Кечкинлик. Сау къалыгъыз!

Шопур, хайда, забади!

Хайда, хайда, хайда! Табийгъатха! Табийгъатха! Табийгъатха! Сибежа боздухха! Насыпха, кюн – чууакъ, бихадной, бек башы уа–бюгюн уллу кюндю! Бек уллу! Некми? Хыкъ. Къалай нек? Бюгюн мен туугъанма, мен! Дирехтир бани, избинити за биражения. Бот! Кесибизча айтсам, дирехтир хамама! Англаймысыз? Бюгюн мени ден раждениямды. Мен туугъанлы... Не заат? Туумагъан сен болгъыенгми? Ким айтды аны? Къопчу, бир кёрюн. Къоркътунгму? Боот. Айтханымча, мен туугъанлы бюгюн, тааак, ненча жыл болду керти? Бир санайым. Зыначит, онбешге жыйырма къошсакъ, так, андан сора да оналты, дагъыда онсегиз, ненча болад? Тааак! Санайыкъ. Ммммм... оналты, онсегиз, тааак, ммммм... Точно! Билдим! Манга робна жыйырма бла эки жыл болад. Не дейсиз? Гитче туудугъунга болады аллай бирми? Ким айтды аны? Къопчу, батыр эсенг! Бир кёрюн бери! Къоркътунгму биягъы?! Боот. Менми билеме, избинити за биражения, жыл санымы, сенми билесе, ким эсенг да. Халкъ артына бугъуп «цызд-цызт» этип турма да, бери бир кёрюнчо. Кёрюнмейсе да? Тагыда малчи. Я сама зынаю сибе. Къысхасы – кетдик. Табийгъатда атмичат этеме ден раждениямы. Минигиз мешинагъа! Къайры кабинкагъа сугъулуп келесе, эй? Кузупха ёрле. Кабинка сенден къалгъанлагъа да жа-

рашад. Болугъуз! Терк, терк! Шопур? Эй! Шопур? Къайдаса, юйюнге? Дабай забади! Кетдик! Тохтамы? Нек? Алкъа бары да жыйылмагъандыламы? Къалай жыйылмагъандыла? Да не ишлейдиле да была андан бери не, избинити за биражения? Эй, къатын! Эштемесе? Эй! Къайдады бу? Жокътуму? Кийине турадымы? Хыкъ. Да неге кийинеди бу? Ким къарайды мынга? Эй! Туз а алгъанмысыз? Майна олтурадымы? Къалай олтурады? Туз дейме, туз! Не Иван Никипирибич? Иван Никипирибич Тузму? Мен ол туз демейме! Хант туз дейме! Иван Никипирибичними къуярыкъсыз къазаннга? Так. Кетдикми? Жукъ унутабызмы? Угъаймы? Кетдик сора! Шопур, забади! Тохтагъызмы? Не болду энди уа? Къозуну алмагъамбызмы? Къара былагъа! Тюйюшюрге баргъан жумдуругъун унута эди дегенлей, самый гылабийни унутуп баргъанларына не айтхын? Да юйюгюзге хычышла жауарыкъ, избинити за биражения, меними ашарыкъсыз табийгъатда къозуну орнуна не? Не заат? Биз тонгуз эт ашамайбызмы? Ким айтды аны? Къопчу, бир кёрюн! Къоркъгъан а этесе, жуугъум! Не зат? Телиден къоркъан адетдими? Аны уа ким айтды? Къопчу, мийгъынг бар эсе! Жокътуму? Анса уа болурет да. Эй, не болдугъуз? Алдыгъызмы къозуну? Мындадымы? Да сора не хахай этесиз да? Кетдик. Не зат энди уа? Не болду? Башха къозу жокъдуму? Ким башха къозу? Къайынынгмы? Кайкамы? Пу анассыныуа! Тюз аты Къозу ушай эд. Мда.... Къайдат да? Оллахий, къара кечке къалабыз, бу адамланы сакълай. Энди тюне-не оноулашханбыз, тюз тангны бурну къарагъанлай, табийгъатха кетдик деп. Бусагъатда уа тюш бола турад, биз а турабыз алкъа арбазда чирелип. Аха! Къозу да келди. Кетдик! Шопур, забади. Алай тохта! Кимди бу ёпке солуу этип чабып келген а ызыбыздан? Эй, таланган, сабырыракъ ким эсенг да! Не этесе? Пу анассына, борщизам кёреме. Олду, оллахий! Ма санга! Кеси айтмаса, танырыкъ туйюлем, тейри! Бетин жуугъант да хайырсыз, сапсем башха адам болгъант да къалгъанд. Олтур бери, маржа, олтур! Неди бу машогунг да? Берчи былай. Машок туйюлдюмю? Сора? Не зат? Къалай дединг атына? Шанталонму? Панталон? Хм...Ол деген а неди? Да ти шыто? Ма санга! Да кийген этсенг а, хайырсыз, муну байракъ этип айланмай! Ашыкътырдыгъыз да киялмадыммы? Мда.... Кетдикми? Шопур! Забади! Не зат? Тохтагъызмы? Нек? Бухгалтиринг минмегендми? Керти? Шопур, падажди! Избини за биражения, ол бухгалтер къатын, сын къатмагъан эсе, жокъду дейдиле. Келдими? Къайда кёресиз? Ким? Буму? Ты сыматыри а? Подра бла памада къалай сейир затла этедиле, бабще, а Била чистий къарт абизиян, стала кырасибий жаш маймул. Мда... Кетдик! Шопур.... Не зат? Хазайканг жокътуму? Къайдат да? Эй, къайдаса? Мин, мин, хайда! Бери кабинкагъа, канишна. Мени жаныма. Так. Кетдик! Уфф! Жетезимзи эке? Шопур, жетезимзи? Жетдикми? Та-ак. Дабай, дабай! Тюшюгюз! Тюшюрюгюз хапчукну-зат. Эй! Къайры суйреп бараса ол терини? Тери туйюлдюмю? Сора? Ирик? Къайдан чыкъгъанд? Кассиринг бергендими? Хыкъ. Ничибо сибе ирик. Кесине ушаш, териден сора жугъу болмай. Мда... Эй! Жайчыгъыз ол жабыуну, жашла! Ол тауукъ-мауукъланы алчыгъыз бери! Боот. Тамызыгъыз стаканга да бир зат. Боот. Барыгъыз, энди къазан асыгъыз! Бирлеригиз къазан, бирлеригиз – шишлик! Хайда, болугъуз! Бош тургъа заман жокъду! Къатын! Олтур бери. Бош турмайыкъ. Жыртчы ол тауукъну! Боот. Тутчу былай ол

стаканны. Хы! Иги ашайым, кёп жашайым! Ишлемейин турурча, аурууларым кзурурча! Салют! Ох, ох, ох! Не игиед! Тамызчыгъыз энтта да, маржа. Кимди ол арлакъда кърнын мулжаргъа жайып жатхан а? Ки-им? Да ви шыто? Олмуд? Чакъырчыгъыз бери, маржа! Алай тохтагъыз! Мен не айта турама? Аллына барайым. Таак. Салам Аликум, Касох Касохибич! Сизмисиз? Мен а сизмисиз, туйюлмосюз дей, арсар бола тураем. Солургъамы чыккыгансыз сиз да? Игид, игид! Да биз да былай... Тынч болугъуз, Касох Касохибич? Эй, къатын! Жашла! Былайгъа кёчебиз! Хар затны бери келтиригиз! Не кыйналгъан, Касох Касохибич? Мен сизге кыйналыргъа тапсам, сиз кимсиз да, мен – кимме? Мен какой-то бир хамамчы, сиз а... Не зат? Пенсиягъа чыккыганмамы? Къачан? Тюненеми? Эй, къатын! Артха айланыгъыз! Артха дейме да! Кёчмейбиз бир жары да. Хоу, къайда болса кърт теке ючюн кёче айланмасам а, кърны кёбер! Не дейсе, Касох? Коммухозгъа начальник болгъанмамы? Кет, юйюнге? Эй, къатын! Мен не айтдым? Не ишлейсиз андан бери алайда? Нек келмейсиз бери! Хау, хау! Хар затны да ала келигиз! Къазанны да, мангалны да! Не дейсиз, Касох Касохибич? Сибирге кёчемеми? Нек? Анда ишлерикмеми? Ма санга! Эй, къатын! Артха! Артха! Артха! Кёчмейбиз бир жары да! Артха айланыгъыз! Не дейсе, Касох? Мында уа орнума жашымы салгъандыламы? Да ти шыто?! Пу, анассына! Эй, къатын? Бери! Бери! Келигиз берииии!

Тойда

Не заманлы келебиз, таланган! Ай аман эрге чыккыын, хоу! Жерни этегине чыкмасанг, табылгъы эди санга берлакълада биреу. Майна, орамланы санап айланадыла. Къайдан жукъ юзейик деп.

Мда... Эгечден туугъаннга кутурама. Эрге барама, охахай, деп эки аягъыбызны бир уюкыгъа сукъду да, биз этмеген амал кълмады, тыялмадыкъ. Секирит да кетди. Энди уа баш ауумму аладыла деп билдиргент да, андан бара турабыз, букъу жутуп. Бир къалын букъу, анассыны, кеси да. Автобусну ичи тул-туман. Бир бирни кёрген жокъ.

Алай, кертисин айтсам, кишини кёрлюгом да келмейд. Асыры башым ауругъандан. Тюнене бир кесек жалагъанек. Бир ашчик кызылдан болуред дейме. Огъесе экимед? Точна! Кызылдан эки, акъдан да бир. Ну, канишна, самапал. Тазасын ким сатарыкты дейсе. Сатса да – багъа. Тазаны бир шешасына – биз ичиучюден онусу чыгъад.. Сора къайсын сайларыкъса, айт? Бирни орнуна он тапсанг. Къууанып, тепсеп ал. Ну ауруйса. Ну и што? Личит эт. Къалаймы? Ай, мен а биле эдим къалай, бу хужу баш аугъа бир жеткиек ансы. Жетдик дейме, къарайма да. Точна! Ыхы. Таак! Къайры дейле? Бремянкагъамы? Нек бремянкагъа уа? Юйлери жокъмуду быланы? Юйде таматала олтурадыламы? Да киши ортасына уа биз да жеткенбиз, тейри. Сакъл-мыйыкъ бизге да ургъанд. Охо! Болсун бремянка окъуна. Бир зат тамызсылла ансы. Не заат? Шапала жетишмейлеми? Къалай жетишмейле? Не ишлери озад? Эй, жүнбаш! Санга айтама! Сен бу юйденсе да? Да сора, папращу сказат, неге къубулуп олтураса, жангы келин кибик, не? Къайда шешаларынг? Дабай бистра. Келтир! Бир аягъынг – анда, биринг – мында!

Бир аягъым бардымы? Эй! Къайдад экинчинг а? Германиядамы? Кет юйюнге?! Къазауатдамы? Къайсы фронтда эдинг ? Покернийдеми? Оллахий аллай фронт а бир да эштмегенме. Къалайда эди? Казинодамы? Пу, анассыны! Энди ангыладым. Ансы шашып къала эдим да мен пакъыр, бу къачан къатышханд урушха деп. Сен ол заманда туугъан да болмазент, тейри.

Сора аягъынгы казинода къыттыргъанса? Да, оюнунг кысхарлыкъ, санларынга ойнамасанг, башха оюнуму къуругъанед? Башынгы къыттырсанг а не этеригенг? Бойнума эди андан сора ойнасанг. Алай, мен да телиме ансы, болмагъан башны къалай къыттырлыкъ эдинг? Башынг болса, аягъынг да турур эди, харип, жеринде.

Охо, латна, сызыл, бир-эки шеша жетдир бери. Суусапдан кырылабыз. Бол! Бир аягъынг – мында, биринг.....Мммммм, биринг бла сызыл! Биз санга бусагъатда аякъ табаллыгъыбыз жокъду. Атыл!

Мда... быллай сылхырны уа ким кёргенд, таланнган! Жарагъан сау бутун казинода къоюп келеди, тууар кибики. Айлан энди, чюкюй-чюкюй эт да. Казино аягъынгы къайтаргъынчы. Къайтарыр ол мен кёрген. Экинчисин да къалай юзейик деп тура болур ёчеш да. Уффф! Тилим тартылад, оллахий! Тамагъыма да юзmez къуюлгъан кибики, бу жаханымге бир къара! Къайда къалды бу инбалит да!

А, келед. Эй, хырамой! Терк жетдинг, оллахий. Маладес. Бир аякъ бла алай кымылдагъан, экинг болса уа, учуп кетерик кёрием, къарайма да. Тааак. Къуй! Экинчи румкагъа да тамыз. Ол да мениди.

Алгъышмы? Не алгъыш? Хоу олду дейд къайгъым. Сиз эте турурусуз. Мени заманым жокъду.Тартдык! Огонь! Ох,ох,ох,ох! Берчигиз бери ол бирин да. Огонь! Охххххх!

Таак. Бир зат къапмы? Не зат? Къапмайма! Алайсыз да кюштен кеф бола турама. Къуйчу ары энта да. Толтуруп къуй муну! Сатышмы аласа, гяуур!

Огонь! Охххххх!. Тамызчы, хырамой. Огонь! Охххххх!

Боот. Маладес. Келчи былай, жаныма бир чёк. Ма санга! Да эки аягъынг бла келе тураса да! Огъесе мени кёзюмеми кёрюнед? Кёрюнмейдими? Да сора юч аягъынг болур эди анса, билмейме, тейри.

Угъаймы? Да къалай угъай! Биринг – казинода, экиси– биргенге. Сана. Юч бола ушайдыла да. Энтта да эки румка ич да, тёрт боллукътуламы? Ай, ант жетмесин санга. Кесиме ушаш, оюнчу кёреме. Мен да алайма ахырысы. Жаным-тиним – румка, эсе да оюн деригем. Къуйчу бир зат.Огонь! Охххххх!

Бу стол тубюнде аякъла уа кимнидиле? Ала да сеникилемилле? Бир санайым. Точна! Тёрт! Сора мени какаларым а къайдалла? Эй! Какачыкъларым! Къайдасыз? Мындабызмы? Сора нем жокъду да? Башынгмы? Точна! Кеткенди биягъы! Майна, къачып барад! Эй! Къайрысааа? Тохта! Тохта!

ТОЛГУРЛАНЫ Бекмырза

АЛГЪЫШ

Къууанча айтылган ариу алгъышларыбыз болгандыла. Жыйынны жюриоте билген адамгъа уллу багъа бергендиле, аллай белгили адамны тилей, киеу нёгерге таматагъа айырып ийгендиле. Бир суу боюнундан бирси суу боюнуна барсала, сёз ючюн: Басхандан Холам-Бызынгыгъа барсала, неда Чегемге, Малкъаргъа, бусагъатдача машиналары болмагандыла, атла бла баргандыла, киеу нёгер тамата айтхан закон болганды, терс, тюз айтса да, анга жууап къайтармагандыла. Киеу нёгерге излей, ойнай билген, тепсей, тутушха, жыргъа усталаны айырып, хар бири не этеригин белгилей, шагъырей этгендиле. Кёп оюн, эришиуле болгандыла, ол эришиуледе биринчи жерлени алгъанлагъа уллу нохтабаула этилгендиле. Бюгюн мен жазган алгъыш келин келген жерде кёп айтылып эшитгенме Атабийланы Цайодан.

«Тынгылагъыз, тынгылагъанла ауруусуз болугъуз, келгенлени жоллары болсун мамукъдан, жашаулары болсун зауукъдан, къууанчыбыз кюнде да былай болсун, бу къууанча келген насыпдан толсун, насып халкъдан кетмесин, келгенлени жашаулары мамыр болсун, ажаллары сабыр болсун, жашау болсун бирликде, болайыкъ бир бирге суймекликде. Жарысынла жюрекле, тюз болсунла ниетле, къабыл болсунла ахшы тилекле. Тюз ниет жашасын, зарны кюе ашасын, ахшылыкъгъа чабышсынла, насыбын кёп тапсынла, ахшылыкъдан юлгю алайыкъ, аманлыкъдан кенг къалайыкъ. Ыстауатла маллы болсунла, батманла баллы болсунла, эгиз-эгиз тёлю туусун, сегиз-сегиз насып жаусун, къозламагъан тиши къалмасын, жауунлу болсун жазыбыз, къарлы болсун къышыбыз, монг болсун азыгыбыз. Элпек болсунла малла, бек битсинле сабанла, башларына къол жетмезча, тюбю жиян ётмезча, ол насыпны биз тилейбиз, алгъыш аякъ къолубузда, уча сый да аллыбызда, жангы келинни насыбыды, келген келинибиз къутлу болсун, келген келинни аягъындан, жылыу урсун жаягъындан, суйюм берсин кёзлери, ийнакъ болсун сёзлери. Ышара-кюле келсин, келген юйюн суюе келсин, этер ишин биле келсин, къартха татлы болсун, монг жашаугъа ачхыч болсун, жарыкъ берсин жулдузча, жылтырасын къундузча, апсынлагъа юлгю берсин, хар ким аны ариу кёрсюн, бек табышсын эри бла, эти болгъанча тери бла, эрттен бла эрте турсун, этер ишин терк толтурсун, таза болсун тургъан юйю, жылтырай ёссюн юйюрю, бутун буруп олтурсун, бутлай урчукъ толтурсун, табыучу болсун эгизлени, жашы жексин ёгюзлени, къызы урсун кийизлени. Аллах берсин ёгюзню тартханын, атны чапханын, ушкокну атханын, къойну тюклюсюн, ийнекни сютлюсюн. Алгъышчы алгъыш этсин, тынгылагъанла амин десинле,

амин демеген тилин къапсын. Алгъыш бу юйден кетмесин, къаргъыш бу юйге жетмесин, аманла айтхан кибик Аллах этмесин. Бу эки сабийге заран болгъанны жашауу онгмасын, Аллахдан тилегени къабыл болмасын. Дуниябыз мамыр болсун, халкъыбыз маллы болсун. Къартларыбыз акъылгъа юйретсинле, жашла, къызла да аны этсинле, урунуп жашайыкъ, бир бирге болушайыкъ, халал къыйын ашайыкъ, Аллах суйгенледен болайыкъ, жарыкъ бетден къарайыкъ. Бу жаш бла къызны тоюду, жангы юйдегини уа оюнуду. Боза аякъны алайыкъ, жарыкъ бетден къарайыкъ, бу къуругъан чёпню башыды, насыплыны ашыды, уллуду бу аякъны хурметти, жарыкъ болсун муну этгенни ниети, келген келинибиз алчы болсун, келген жаугъа ачы болсун, къууанчыкъ юслеринде барсын, алгъыш аякъны акъсакъал алсын, къууанчыбыз элде терк-терк барсын».

Ким биледи, жаш тёлю, юйренип, мындан да ариу алгъыш этер эсе уа.

АТАКУЛАНЫ ЛОКЪМАНЫ ЖАШЫ МАГОМЕТНИ ЖЫРЫ

Узакъ Новгород, Сухая-Балка,
Биз ёлалмайын жатабыз.
Атам Локъманнга улан а тууса,
Магомет деб а атагъыз.

Къарындашым жокъ, эгечим да жокъ
Мени къанымы алыргъа.
Эски Быллымгъа осуят этдим
Манга бир сын таш салыргъа.

Сын ташымы уа, сизден тилейме,
Жерге уа терен къазыгъыз.
«Муратына уа жетмей а ёлген
Магомет» деб а жазыгъыз.

Эски Быллымда, туугъан элимде,
Сын ташымы уа салыгъыз
Къарындаш туйюл – мурдар Хусейден
Мени къанымы алыгъыз.

Къарт атам Темир тенгли бирни уа
Жашарма деп эд муратым.
Сын ташыма уа салыгъыз, маржа,
Зухурчыкъны суратын.

Ой, анам, анам, бир айтыр сёзюнг
Жокъму эди жангыз жашынга?
Зухура, манга болур болгъанды,
Эркинсе энди башынга.

Бизге уа алай соруу этелле,
Иеги, бармакъ сьндырып.
Таматалагъа чабып жетелле,
Мурдар ишлерин тындырып.

Жалгъан айтдырып кюрешедиле,
Жалгъанны бир бек сюелле,
Ала айтханны айтмасанг, тьююп,
Къайтмаз Сибирге иелле.

Къарыусузгъа иги болуучуду
Бизни уа туугъан элибиз.
Къарт атам, анам къалдыла анда –
Мени орнума кёрююз.

Кече уа узун, къысха эсе да,
Кёз къысаргъа уа къоймайла,
Бизни этибиз бир тузлуду да,
Къаныбыздан а къанмайдыла.

Кече узуну соруу этелле,
Резин а кёлек кийдирип,
Айтмаз затынгы айтдырадыла,
Шибиле бла тьюйдюрюп.

Кавказгъа немиц киргенин, алан,
Биз жарлыладан кёрелле,
Жаныгъыз бизге аурусун, маржа,
Ёлгенле ачдан ёлелле.

Ташды, агъачды жатхан жерибиз,
Ёлюбюз жерге тюшмейди,
Къар тюбюндеди жатхан жерибиз,
Ёлюбюз кёрге тюшмейди.

Къышхыда ёлген ёлюбюзню да
Къар тюбюне уа къыялла.
Жаз келсе, гяуур, буслийман демей,
Бир уругъа уа къуялла.

Уллу Аллахмы буюргъан болур
Бу къыйынлыкъны сынаргъа?
Менден жарлы уа болурму, алан,
Эгечим жокъду жиляргъа?

Ай, мен а бир бек тансыкъ болгъанма
Къарт анамы уа кёрюрге.
Эй, Аллах, буйрукъ этмегенмисе
Туугъан элимде ёлюрге?

Мени къарт анам бир уста эди
Окъа тохана эшерге,
Биз жарлыланы уста этдиле
Сибирде агъач кесерге.

Бизге эркинлик бермейле, алан,
Бир саулукъ къагъыт жазаргъа.
Къышхыда киши табылмайды да
Къабырыбызны къазаргъа!

Жолум бир узакъ болгъанды мени,
Туугъан элиме къайтыргъа.
Мындан сау чыгъар бир адам жокъмуд
Ахыр сёзюмю айтыргъа?

Кесими ёлгеннге санамаз эдим,
Буслийман жууса ёлюмю.
Кесими ёлгеннге санамаз эдим,
Шо биреу къазса кёрюмю.

Ой, атам, ой, анам, манга жилий,
Сиз бетигизни жоймагъыз,
Мында ёлген а – ыспассыз ёлюм,
Аны унутуп къоймагъыз.

Ой, атам, ой анам, манга жилий а,
Адет-тёрени жоймагъыз,
Зарауатлыкъда ёлгенлеге уа
Садакъа малла соймагъыз.

Магомет бла Ките уа жашдыла,
Аллах буюрса, къайтырла,
Бу биз кёрген къыйынлыкъланы
Халкъны жыйыб' а айтырла.

***Халкъ жырдан эсинде къалгъанларын
Толгъурланы Бекмырза тийишдиргенди.***

КЪАЙСЫН: ОЛ АТ КЪАЙДАН КЕЛГЕНДИ

Быйыл 90 жылы тола келген Къайсынны жазгъанларын билмеген, кесин да танымагъан алай кѣп адам болмаз, Аллах билсин ъзге уа. Болсада, аны чыгъармаларын билгенле, эшитгенле, окъугъанла «Къайсын» деген ат къайдан келгенини сагъышын не хазна этсинле. Мени акъылыма кѣре уа, аны атында да барды магъана. Анга эрттеги таурухланы, чыгъармаланы, тиллени юслери бла да къарагъанма мен. Ол кѣп жылны бардыргъан тинтиуюл ишиме тийишлиликде мен быллай оюмгъа келгенме. Мени бла даулашырыкъла да болурла, алай мени оюмуна терен сагъыш этип къарасагъыз, бек сюерикме.

Мени ангылауум былайды: Къайсын деген ат эки сѣзден къуралады – **Къай** бла **Сын**. Мен аллыбурун **Сын** (эсгерме), **Къая** (тау къая) деген сѣзле, жерлерин алышып, **Къаясын** деген ат алай къуралгъан сунуп да тургъанма. Бу ат таулада тургъан, ъсген, жашагъан адамгъа бек тап келишгенча да кѣроне эди къулакъгъа, ълген адамны юсюнден айтханча.

Тинте, кюреше кетеме да, быллай оюмла туадыла: **Сын** ол **сен** деген сѣз болады. Анга кѣре уа **Сен Къайса** деген ат къуралады. **Къай** деген сѣз а не сѣздю? Аны табаргъа керекди. Ганс Христиан Андерсенни бир сабий жомагъыны жигитини аты **Кай** деп алайды. Малкъар халкъда **Гайылары** деп тукъум барды. **Гай** бла **Кай** деген сѣзле мушашдыла, ол угъай эсенг, бир окъунадыла. Татарлылада да тюбейди **То Кай** деген тайпа. Алада дагъыда **Гай сын** деген тукъум да барды. **Къайсын** бла **Гайсын** деген сѣзле, аланы харфлары башха болгъанлыкъгъа, бир сѣздю.

Алайгъа келише эсек, **Кай, Гай, Хай** деген сѣзлени тамырлары къайддыла, къайданддыла дерге да тюшеди. Ол сѣзле тюрлю-тюрлю магъаналары бла индий, Герман, украин тилледе да жюрюйдюле. Ол белгили затды, юлгюле келтире турмасакъ да. Инжилде Авель бла Каин (Хабил бла Къабил) деген адам атла тюбегенлерин билебиз. Тюрк миллетни бир-бирлеринле **къайын** ата, **къайын** ана деген сѣз тутушла бардыла. Дагъыда тюрк тилледе **ауели** (биринчи) деген сѣз кѣп тюбейди. Алай эсе уа, сора тюрк тилли филистимляндан алыннганддыла ол биринчи деген магъанада жюрюген сѣз.

Дагъыда къараргъа боллукъду Рашид ад-Динни «Огъуз наме» деген китабына. Анда айтылгъанына кѣре, Огъуз ханны алты жашы болгъанды – **Кюн, Ай, Илдуз, Кѣк, Так, Тенгиз**. Бу сѣзлени магъаналарын малкъар тилде хар сабий да ангылайды. Ол себепден аны къайтарып туруп кереклиси жокъду. Огъузну тамата жашы Кюнню биринчи сабийини – жашыны – аты Кай болгъанды. Ол ат а Огъуз ханны юч таматасыны атларыны биринчи харфларындан къуралгъанды – **Кюн, Ай, Илдуз**. Алай бла, биз быллай тауусум этерге боллукъбуз: Къайсын деген атны ангылатып айтсакъ, **Кюн, Ай, Жулдуз** деген сѣзле боладыла. Ол жулдузла ѣмюрден ѣломге дери да Огъуз ханны асхабларыны жолларын жарытханлай турадыла.

Ол дегеним а, Къайсын кесини аты бла окъуна бизни дуниябызны жарыкъ этгенлей турлукъду демеклигимди.

Абду-Гапар Алиш улу.

НОХТА

ЭКИ БЁЛЮМЛЮ ТАУРУХ

Ишиге кьатышханла

Патчах.
Ёзюр.
Адрахман.
Рахима – Адрахманны юй бийчеси.
Ажайып – билгич кьатын.
Тамата тёречи.
Биринчи тёречи.
Экинчи тёречи.
Ючюнчю тёречи.
Къайсар – Патчахны эгети.
Тайсар – Патчахны эгети.

БИРИНЧИ БЁЛЮМ

Биринчи сурам

Жабыу ачылады. Сахнаны ортасында, бийикде, тёереги мермер ташладан жасалгъан атлауучлары бла, алтын тохана жылтырайды. Ол Патчахны тахтасыды. Отоуну эки жанында эшикле. Онг жанында, эшик аллында, эгетле суюледиле. Сахнада аладан башха инсан кёрюнмейди. Бир кесекден, кьолунда артмагъы бла, абызырай, А д р а х м а н киреди. Ол орта бойлу адамды. Къалауурла аллын тыядыла.

Тайсар. Кимсе?!
Къайсар. Не керекди?
А д р а х м а н . Мен... Манга бу заманда келирсе деген эдиле.
Т а й с а р . Не жумушунг барды? Кесинг да не адамса?
А д р а х м а н . Мен, сыйлылыгъы бийик Патчахыбызны кьуллерындан бириме.
Атым Адрахманды...хуначы Адрахман...
Т а й с а р . Хуначы (*артмагъын кёрюште*). Ненгди бу?
А д р а х м а н (*мыйыкъ тюбюнден ышара*). Аны уллулугъуна, Патчахыбызгъа саугъачыкъ алып келген эдим. Эркин этсегиз...
Къ а й с а р (*ауузуна чаба*). Аны уллулугъуну бусагъатда солугъан кезиуюдю.
Ёзюрю бла ауузлана турадыла.
А д р а х м а н . Ёзюрю бламы?
Т а й с а р . Хау, Ёзюрю бла! Эшитемисе, саугъангы быллай кьой да, бир кесекден келирсе. Неда биз берирбиз саугъангы...
А д р а х м а н (*терк*). Угъай, угъай. Сау болугъуз. Быллай сыйлы саугъаны кишиге ышаналлыкъ туююлме. Жаныгъызгъа тиймесин. Кеси кьолум бла берирге суюме Патчахыма. (*Тилеген халда*.) Мен артдаракъ келирме.
Къ а й с а р . Арбазда тур! Чакъыр сала, кесинг излетип айланма.
А д р а х м а н . Бек ахшы. Сиз айтхан. (*Терк кетеди*.)
Къ а й с а р (*ызындан, масхара*). Хуначы...
Т а й с а р . Кёрчю аны, бизге ышанмай... Эшитемисе, Къайсар, артмагъында не саугъасы болур эди? Ы-ы? Тейри, токылугъуна кёре, къабар зат... Неда, алтын... кюмош зат табыл...

Къайсар (*масхара халда*). Хау, мен да айтама ол былайдан кетген Патчахыбызны арбазын алтын-кюмношден толтуруур деп. Юсюн жангыртып, къарыны тойгунчу бир ашагъа эди да насыпсыз.

Тайсар. Аны уа бир да билмезсе, шуёхум.

Къайсар. Не, кёзюнгмо къарагъанды артмагъына, Тайсар?

Тайсар. Хоу бир да. Мен, бош алай...

Къайсар. Уй, сени. Къачан болса да, жутлугъунг ючюн къабыллыкъса сен. Ненча кере айтама, кесинге жетмеген заглагъа бурунунгу сугъуп айланма деп. Патчах не Ёзюр билселе, башынга келлик кюнню билесе, тейри. Дагъыда ол ауузунгу тыялмайса ансы.

Тайсар (*къоркъаракъ*). Да мен...мен, не айтдым? (*Кеси кесине*.) Аллах сакъласын ала билгенден. Къайсар, мен бир тюрлю чурум зат айтдым эсем...

Къайсар (*Ёзюрню эшикден чыгып келгенин эслеп, сын къатады*). Ауузунгу жап, Ёзюр.

Алгъа Ёзюр, аны ызындан Патчах киредиле. Патчахны юсюнде алтын суурулгъан халат, къолунда ариу ташладан оюула тюшген таякъ, башында патчах бёркю тегерекеге къууат береди. Ёзюрню юсюнде аскер кийимле жылтырайдыла. Экиси да жарыкъдыла.

Патчах (*тахтасына олтура*). Мени багъалы Ёзюрюм, жарсыуу болуп, неда тарыгып келген инсан бар эсе, кирсин. Мен хазырма тынгыларгъа.

Ёзюр. Жанынг ыразылай, мени Патчахым! (*Ёзюр эшик таба жанлап, Къайсарны чакъырады*). Эй Къайсар!

Къайсар. Мен былайдама! Не буюраса, Ёзюрюм?

Ёзюр. Аны уллулугъуна къулларындан, жумушу болуп, адам келгенмиди?

Къайсар. Хау, сизни бийиклигигиз. Бир хуначы... тышында сакълап турады. Эркин этсегиз, чакъырайым?

Ёзюр. Эркинсе. Чакъыр. (*Къайсар кетеди. Ёзюр Патчахны къатына жанлай, шош*). Мени чырагъым, сен эрикмезча хур къызланы чакъырайым. Тегерегингде жырлап, тепсеп къайгыларынгы чачарла.

Патчах (*ышара*). Угъай, Ёзюр, ардаракъ!

Ёзюр. Сен айтхан, Патчахым.

Къайсар Адрахманны алып келеди. Езюр аны эслегенлей, иги ыразы болмайды. Адрахман Ёзюрге артыкъ кез-къаш бермейди. Таныгъанын билдирмейди. Патчахны аллында баш урады.

Патчах. Кимсе?

Адрахман. О, патчахланы Патчахы! Сизни мискин къулларыгъыздан бири, хуначы Адрахман, аллыгъызда баш урады...

Патчах. Хуначы, не жарсыунг бар эсе да, айт!

Адрахман (*бир кесек абызырап*). Жарсыу... Да жумушуму магъанасы...

Ёзюр (*тезалмай*). Чайнай турма да, айт! Алай туююл эсе...

Патчах (*белги берип, Ёзюрню тыяды. Адрхманга*). Мен тынгылайма.

Адрахман (*терк*). Сизни бийиклигигиз угъай демесе, Патчахыма энчи сёзюм бар эди. Бетден-бетге айтыр сез...

Патчах (*кюлюп*). Хуначы, сени Патчахынг Ёзюрюнден жукъ жашырмайды.

Адрахман. Аны алайлыгына ишегим жокъду, мени Патчахым. Болсада, Патчахымы кесине жарсыуум болуп...

Ёзюр (*тезалмай, ачыуланан*). Эй, къаратабан! Сен Патчахынг бла къаллайла селешесе?! Мычмай къайишлигинги алдырайыммы, малгъун?...

Патчах (*хыны*). Ёзюр, сабыр бол!

Ёзюр. Да, Патчах...

Патчах (*сабырыракъ*). Тохта, Ёзюр, къанынгы сууут. (*Сейрсинит, Адрах-*

маннга къарай.) Мен, кыралымда хар инсанни жарсыуларына, тарыгъуларына тынгыларгъа борчлума. Алай тыйюлмюдо, Ёзюр?

Ё з ю р (*абызырап*). Хау, алайды, Патчахым...

П а т ч а х (*Адрахмандан кёз алмай, кеси сагъышлары бла*). Алайды. Аха. Сора манга энчи сёзюнг барды, хуначы?

А д р а х м а н (*кесине келе*). Хау, Сизни сыйлылыгыгыгыз эркин этсе...

П а т ч а х. Ахшы. Ёзюр, бизни кесибизни кёярынгы тилейме.

Ё з ю р (*телисине ышара, жукъ ангыламай*). Патчах, мен тюз ангыладым эсем...

П а т ч а х. Ёзюр! Тюз ангылаганса. (*Кесине чакъырып, къулагына бир затла шыбырдайды*.)

Ё з ю р. Боюном кылдан иничгеди, мени Патчахым. (*Терк чыгъып кетеди*).

П а т ч а х (*хуначыгъа сынаулу къарай*). Сени Патчахынг тилегинги голтурду. Айт энди жарсыуунгу.

А д р а х м а н (*къууанчлы*). Сау болугъуз, Патчахланы Патчахи. Жюз жылланы нюрюгюз жолубузину таритханлай турсун. Патчахымы аллында бир тюрлю терслигим бар эсе, кечерин тилейме...

П а ч а х (*тёзалмай*). Хуначы! (*Хыны*). Сёзюнгю айт.

А д р а х м а н. Бек ахшы. (*Терк окъуна артмагъындан нохтаны чыгъарып, Патчахны аллына салады*.) Сыйлы Патчах, ма бу нохтаны Сизге алып келгенме...

П а т ч а х (*жукъ ангыламай*). Неди бу?!

А д р а х м а н. Нохта, Патчахым. Эшек нохта.

П а т ч а х. Нохта?! (*Ачыуланып, жеринден къоба*). Сен Патчахынгы масхарамы этесе, хуначы?! Эшек нохта! Саугъагъа алып келгенсе сора!? Патчахынга! Эй, къалауурла, бу мискинни асмакъгъа асыгъыз!..

А д р а х м а н (*асыры оздургъанын ангылай, къоркъуп, Патчахны аллында тобукъланып тилейди*). О, мени Сыйлым, тилейме башсыз къулугъузну кечигиз! Сизни жаныгъызгъа тиерге эсимде, акъылымда да жокъ эди. Ишни болушун ачыкъларгъа эркин этигиз!

П а т ч а х (*кеси кесин тыя*). Жанынг тапты эсе, терк ангылат нохтаны магъанасын!

А д р а х м а н (*ашыгъышылы*). Сыйлы Патчах, мен хуначыма!.. Жарлы хуначы. Бир гытычыгъым... къатыным... Сора, хы-ы... бир кёкбаш эшегим бар эди. Тую багъасы, эл багъасы эшек. «Жарлыгъа байлыкъ жарашмаз», – дегенлей, эшегими урлап, ма бу нохтамы арбазда быкыгъа тагъып кетгендиле, уллу Патчах, масхара этгенча. Амалсыздан бу нохтаны бери алып келгенме.

П а т ч а х (*Адрахманны хатарындан жукъ ангыламай, телисине ышара*). Сора, эшегинги урланнганын менден даулайса? Алаймыды?!

А д р а х м а н. Аллах сакъласын, Патчах! Андан эсе тилим юзюлсюн... Алай... аны къалай айтайым... Сизни Ёзюрюгюз...

П а т ч а х. Не, Ёзюрюм?

А д р а х м а н. Эркин этсегиз... Ёзюрюн...

П а т ч а х (*къолунда таягъын кётюре*). Тёзюмню да болады бир чеги!

А д р а х м а н (*терк*). Патчахым, эшекни Ёзюр урлагъанды!

П а т ч а х, абызрагъандан жукъ айталмай, хуначыгъа шашхан кёзлерин жандырады. Къолунда таякны да кётюргенлей сын къатханды. Бир кесекден Патчахха тели къюкю тиеди.

П а т ч а х. Ёзюр? Эшек? Мени Ёзюрюм?...

А д р а х м а н. Хау, аны адамлары, Сизни уллулугъугъуз. Кеси кёзюм бла кёргенме. Аны себепли келгенме сизге, Ёзюрден тарыгъа. Сизден башха тутургъум болмай, амал излей. Кечеригизни тилейме, къужур сёлешдим эсем. Тюзлюкню сыйген Патчахым, кечигиз къулугъузну.

П а т ч а х (*кюлгенин тохтатмай*). Не-е? Мени Ёзюрюм бир жарлыны эшегин урлап? Хуначы, сен акъылдан шашхан болурса, баям. Ёзюрюм, сени кёкбашынгы?..

А д р а х м а н. Алайды, Патчахым. Шагъатларым да бардыла. Мен, шашхын

болуп сөлешмейме. Патчакланы Патчахындан тюзлюкню излей келгенме. Жарсыларымы келип сизге айтмасам, кимге барып тарыгбайым? Тутуругум, чигинжим да сизсиз, мени сыйлым.

П а т ч а х (*кюлгенин тыя, кеси кесине*). Къалай? Ол неге ушагъан ишди? Болсада, муну сёзлери тюз эселе... Ётюрюкчюге да ушамайды. (*Адрахманнга*.) Сора шагъатларым да бардыламы дейсе?

А д р а х м а н. Хау, бардыла, Патчахым. Керек эселе, чакъырайым...

П а т ч а х. Угъай. Ала керекли болмакъ. (*Адрахманнга сынаулу къарай*) Хуначы, Ёзюрюмю намысы-сыйы бла ойнай эсенг, башынга келлик палахны сезе болурса?

А д р а х м а н. Билеме, Патчах. Сеземе. Хар айтхан сёзюме иеме.

П а т ч а х (*жерде нохтаны ала*). Ахшы хуначы, сен бар, керек болсанг, табарма. Алай, эсингде болсун, айтхан сёзлеринг ётюрюк болуп чыкъсала, къуртла ашы болурса. Терен зинданда чиритирме мен сени. Бар, башынга эркинсе.

А д р а х м а н (*кетип бара*). Сизни уллулугъугъуз, къужур сөлешдим эсем, кечигиз. Мен жалаңда ишни болушун черклегенме. Къалгъаны сизни оноуугъуздады. Чамланмагъыз къулугъузгъа. Сау къалыгъыз, мени Патчахым. (*Кетеди*).

Патчах, кеси жангыз къалып, терен сагъышдады. Жер табалмай сахнада ары бла бери жортады.

П а т ч а х. Угъай, угъай. Алай болур амалы жокъду! Мени Ёзюрюм, бир харипни эшегин урлап. Нек? Не ючюн? Эшек сюрюю жетмеген киби. Башын жарлылыкъ къысып тургъан киби. Бедиш. Сау дунягъа бедишлик иш. Аны адам эшитмесин. Манга бармакълары бла кёргозтоп: «Ма, ол Ёзюрю эшек урлагъан Патчах! Налат беригиз анга! Ёзюрю эшек урлар чекге жетдирген Патчах!» – деп, бетиме тюкюрлюкдюле. Налат берликдиле. (*Къолунда нохтаны ойната, тохтайды*). Да-а, Ёзюр, насыбынг болур да, хуначыны айтхан сёзлери ётюрюк болуп чыгъарла, алай болмаса, бу нохтаны кесинге кийдириме. Эшек нохтаны башынга, ол сылхыр башынга. (*Сагъышлы*.) Огъесе, жамауатны майданнга жыйып, халкъ аллында амакъыгамы асдырайым? Жамауат, ма-а, къарагъыз, налат беригиз! Бетине тюкюрюгюз эшек урлагъан Ёзюрю деп... Болсада, бу бары да ётюрюк болуп чыкъгъандан табы жокъ эди. Ёзюр кеси не айта эсе да, бир тынгылайым. Хау, ишни сууутуп жарамаз. (*Къолундан нохтаны букъдурды. Жерине олтурууп, Ёзюрню чакъырады*). Эй, чакъырыгъыз Ёзюрню! Мени багъалы Ёзюрюмю.

Ё з ю р суху киреди. Патчахха сынаулу къарай, баш иеди. Патчах жукъ сездирмейди. Мыйыкъ тюбюнден ышарады.

Ё з ю р. Мен мындама, Патчахым! (*Не айтыргъа билмей*.) Кетдими ол фыргъауун?

П а т ч а х (*кёзюн Ёзюрден алмай*). Кетгенди, Ёзюр.

Ё з ю р. Уллулугъу бийик унамады ансы, ол керахапны иги керегин берирге керек эди...

П а т ч а х. Нек? Не ючюн?

Ё з ю р. Сизни бла алай хыны сөлешгени ючюн, Патчах! Аланы ма былай жумдурухда тутуп турмасанг, тамбла башынга минерге да угъай демезле. Кеслерин ким болгъанларын унутуп къоймазча, кюн сайын эсгерте турургъа керекди. Сыртларына къамичини тийдире... (*Патчакхны къарамындан абызырап, тохтайды*).

П а т ч а х. Ёзюр, ачыуланма. Сен чамланырча зат барды деп билмейме.

Ё з ю р (*бир кесекден, тёзалмай*). Менден жашыргъан тасхасын ачыкъладымы хуначы?

П а т ч а х. Хау, дауун ачыкълагъанды. Жик-жиги бла.

Ё з ю р. Тасханы билирге боллукъмамы? Огъесе...

П а т ч а х. Боллукъса, Ёзюр (*Патчах ачыулу кюледи*).

Ё з ю р. Патчахым, кюлгенигизни магъанасын ангылатыгъыз. Мен да кюлейим. (*Сылыкъ ышарады*).

П а т ч а х (*кюлгенин тохтатмай*). Кюлгеними магъанасын... Ангыласанг?

Сен...эшитемисе, Ёзюр, ол хуначы санга... Угъай кьюру санга угъай, экибизге да, саугъа алып келгенди. Сыйлы саугъа. *(Кюлгенин тыялмайды.)*

Ё з ю р *(Патчахха кююшдуп кюледи)*. Саугъа?! А-а-а... Патчахына ыспас эте... Анга ыразылыгынын билдире! Багъалы...сыйлы саугъа?..

П а т ч а х. Бек багъалы! Чексиз багъалы саугъа...

Ё з ю р. Да, Патчахым. Аны менден не жашырыр кереги бар эди? Мен а бир башха жумуш зат...

П а т ч а х. Ёзюр! Сен ол жарлы хуначыны таныгъан иш этемисе?

Ё з ю р. Угъай. Биринчи кере кереме, сыйлы. *(Сагъаяды)*.

П а т ч а х *(кюлгенин тыя)*. Иги сагъыш эт, Ёзюр!

Ё з ю р. Мен ангыламайма...

П а т ч а х. Саугъасын кёрсенг, ангыларса!

Ё з ю р *(кёлжасды бола)*. Патчахымы алында бир уллу кечилмезлик терслигим болгъанча...

П а т ч а х *(ачыуланый, жеринден кюбады)*. Ёзюр! Ол хуначыны келтирген саугъасын кёргозтейимми? Ким биледи, эсинге тюшер эсе, аны кыйда кёргенинг! Ма, къара саугъага! Сыйлы саугъага! *(Нохтаны, Ёзюр но алына атады)*.

Ё з ю р. Нохта?!

П а т ч а х. Хау, нохта! Эшек нохта! Ма бу нохтаны Ёзюрюнге саугъага берирсе деп кетгенди!..

Ё з ю р *(ишини болушун ангылап)*. Патчахым...

П а т ч а х. Эшегими урлагъан нохтасын да ала барсын деп!

Ё з ю р. Сыйлы Патчах...

П а т ч а х *(гыдысы бла кёзюрегине тие)*. Кёзюме къарап, тюзюн айт! Жашырмай! Ол насыпсызны эшегин урлагъанынг кертимиди?!

Ё з ю р. Патчах, тилейме манга тынгыларынгы... Мени кюлларым, ажашып...

П а т ч а х. Сени кюлларынг, кесинг! Башхалыгы жокъду. Эшеклеринг жетмегенча! Эки жюз эшек сюрюуюнг барды да! Бир онгсузну жангыз эшегин урлап! Ол неге ушагъан ишди, Ёзюр?!

Ё з ю р. Бусагъат ангылатайым, Патчах...

П а т ч а х *(хуначыны тюзюююн ангылай)*. Баям, ангылатыр кереклиси болмаз. Ачыкъ айт, хуначыны эшеги сени сюрюуюндемиди огъесе угъаймы?

Ё з ю р. Бир тюрлю терслигим болмай...

П а т ч а х. Хауму, угъаймы?!

Ё з ю р *(баитёбен)*. Хау, Патчах.

П а т ч а х *(Ёзюрню, гыдысы бла тюртюп, жерге жыгъады)*. Хау, Патчах!! Сен, сен мени Ёзюрюм... Башымы бедишге кююп! Эшек урлап! Охажай, жамауат, налат беригиз мынга! Манга да! Сиз аллайны эшитгенмисиз? Кёргенмисиз? Эшек урлагъан Ёзюр! Кёрмеген эсегиз, къарагъыз, ма-а-а! Эшек мыйы ашагъан Ёзюр! Мен а аны кыралымда биринчи адам этип. Кесиме Ёзюр этип! Ненг жетмей эди, жекбаш?! Ачылыкмы басхан эди арбазынгы? Налат болсун санга! Мен ашагъанны ашатып... кийдирип...

Ё з ю р *(Патчахны аякъларын утта эте)*. Кеч, Патчахым... кечеринги тилейме...

Патчах *(аягъы бла Ёзюрню тюрте)*. Кет, жийиргенчли! Малгун! Жилиян, уу жилиян! Къора кёзюмден! Къан губу! Эй, къалауурла, эгетле! Къайдасыз?

К ъ а й с а р бла Т а й с а р чабып киредиле. Ёзюрню халин кёрюп, абызырайдыла.

К ъ а й с а р. Мындабыз, сыйлы Патчах!

Т а й с а р. Не буюрасыз?!

П а т ч а х. Бу малгунну терен зинданнга атыгъыз! Аш-суу бермегиз! Боюнундан сынжыргъа тагыгъыз! Адам сынамагъан азап чекдиригиз!..

Ё з ю р *(жиляйды)*. Патча-ах!

П а т ч а х. Ауузунгу тый, малгун! Ол уу тилинги сууруп чыгъаргынчы... Къурутугъуз бу фыргъауунну кёзюмден!

Эгетле, Ёзюрню кётюрюп, эшик таба тебирейдиле. «Патчах, кеч, кеч мен жекбашны», – дей, Ёзюр жилияп кетеди.

П а т ч а х (*аякь тюрбюнде нохтаны энди эслей, сермен алып, Ёзюрню ызындан атады. Эгетлеге кычырады*). Нохта! Нохтаны кийдиригиз ол эшекни жухуна! Нохта тийишлиди суубашха! Хау, хау! Ма алай! Ха-ха-ха... Къамичи да жетдиригиз ол кёкбашны сыртына! (*Ачыуланьп, кесине эжер табалмайды*). Сора хуначы ётюрюк айтмаганды! Тюзюн чертлегенди, мискин. Къаллай азап чекдирейим мен уручугъа? Адам сынамагъан азап... Майданда асмакыгъа? Угъай, ол сынау анга азды. Асламыракъ инжилтип, жанын-санын кыйынарча... Неда бу бедешликни киши билмезча, жашыргын ётюрюпмю кыояйм? Терен уруда чирирча. (*Амагъ табып, саягъады*). Аха. Нек киши билмезча? Билсинле, эшитсинле. Тёречилерими чакъырып, алагъа ишни болушун ачыкылайым. Ала сюзюнле, ойласынла къаллай азап чекдирирге кереклисин. Ол, тёречилени жумушларыды. Тинтсинле, тауусум этсинле. Оюмларына кёре, мен да патчах оноууму этерме. Эхэй, тёречиле!.. (*Къарангы болады*.)

Экинчи сурат

Тёречини отоуу. Сахнаны эки жаны бла узун шинтикле тизилипдиле. Оргада тамата тёречини шинтиги. Сахнада артык зат болмазгъа керекди. Онг жанында, стол артында тёречиле олтурадыла. Столда кыагыт-къалам кёрюнеди. Бир кесекден тамата тёречи, чыгып, жерине олтурады. Ашыкъмай, сёзюн сабыр башлайды.

Т а м а т а т ё р е ч и. Сыйлы тёречиле, биз бюгон сюзерик иш адам айтып ийнанмазча асылсыз ишти. Ыспассыз жумуш. Алай керахатлыкны ким кёргенди? Кесигиз оюм этигиз. Бир деменгили Къыралны Ёзюрю, насыпсыз хуначыны жангыз эшегин урлагъанды. Патчахны сыйын, дебериш тошоргенди. Бизни барыбызны да бедешлик этгенди, ибилис нёрер болуп озгур Ёзюрге. Ма аны себегли бизни огурлу эм сыйлы Патчахыбыз, бу ыспассыз ишни жик-жиги бла сюзюп, къаллай тауусум этеригибизни сакылайды. Тюзлюкно, кертиликни сойген пачахыбыз кесини Ёзюрюн, бир хыйлачыгъа, уручугъача къарагъанча къарап, кыаты жууапха тартырыбызны излейди. Сыйлы тёречиле, кертиди, керахат иш болду. Аны себегли бизни ономутузну, акъылыгъыны билирге сиеме. Айтыгъыз.

Б и р и н ч и т ё р е ч и (*аузуна чаба*). Эркин этсегиз, тамата тёречи!

Т а м а т а т ё р е ч и. Эркинсе, айт.

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Мени оюм: бизни Патчахыбыз, акъылы нюрча жана турган Патчахыбыз, бу асылсыз ишни бизге буюургъан эсе, Ёзюр эсе да, хыйлачыны толу ачыкылап, чексиз жууапха тартыргъа бизни борчубузду.

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и (*жеринден къоба*). Мен айтырыкъ да олду, багъалы тёречиле. Неге ушагъан ишти ол?! Не загы жетмей эди Ёзюрню? Ы-ы-ы? Бир насыпсызны эшегин урламай! Ой, тыпыры къурумагъан, тое тойюл, ат тойюл, кёкбаш эшек! Кеси башына жау болгъан башсыз... Хы, аны сыйлылыгъы тюздю. Жер юсюнде инсан сынамагъан зарауаплыкыгъа жолугъургъа тийишлиди ол фыргъауун. Башхалагъа юлгю болуп турурча. Адам улу...

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Хау, юлгю! Энди, бир бирибизни аллында жойкъулланыуу кыюп, акъылтокъмакъ Патчахыбызны ыразы этерге бизни борчубузду. Ол Ёзюр кибикни боюнуна да: «Налат беригиз. Эшек урлагъан Ёзюр!» – деп жаздырып, майданнга чыгъарыргъа керекди...

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и (*аузуна чаба*). Арт кезиуде ол келепенден кёпле тарыгъа эдиле, ёхтемди, эсирикди деп.

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Ёхтемлигине жолукъду, хайырсыз. Эсигизде эсе, багъалы тёречиле, озгъан жыл ол мынафыкъ Патчахыбызны казнасына къол жетдиргенди деп, бир хапарла чыкыгъан эдиле.

Т а м а т а т ё р е ч и. Бизни бийиклиги чексиз Патчахыбызны халаллыгъыны, жумушакылыгъыны хайырындан ол иш сюзюлмей къалгъан эди! Нек? Аны уллулугъу ёз Ёзюрюне кир къондурмайма деп. Ёзюрюн сыйлап.

Биринчи төречи (жиялмысыран). О, кючю улуу, сыйы бийик Патчахыбыз! Санга баш уруп, этеклеринги уппа этебиз. Көресиз да, төречиле, Патчахыбызны тюзлюгон! Кыралына, кзулларына кертилигин! Намысына сакылыгың!

Ючюнчю төречи. Анымы ангылайды Ёзюр жекбаш?

Биринчи төречи. Хоу бир да! Ангыласа, эшек урлап айланмаз эди, жарлы. (Кюледиле.)

Ючюнчю төречи. Керти алай.

Биринчи төречи. «Тапмаз тапса, табан кётюрюр», – деп аныча жекбашлагы айта болурла.

Тамата төречи (экинчи төречини тынгылаганына бюсюрмей). Сен а, не тынгылауна басаса? Оггесе, айтыр затыңг жокьмуду?

Экинчи төречи (сагышылы). Угъай, барды айтырым. Эс бурлукь эсегиз. (Эки төречи да иги ыразы болмай, экинчи төречи таба кьарайдыла. Тамата төречи, айт дегенча, башы бла белги береди.) Хау, былайда айтхан сёзлериңиз кертидиле. Тюздоле. Алагъа угъай дерик табылмаз. Ёзюрню терслиги чексизди. Ол шартды. Кьулгъа тийишли асылсыз ишни этип, сыйын, намысын якь топпе малтагъанды. Кыралыбызгъа, бизни барыбызгъа да айып салгъанды. Айтханымча, ол кечилмезлик, керахат ишди... Болсада, аны терсликлерин ачыкылап, тауусум этерге ашыкьмайыкь, төречиле...

Биринчи төречи (тёзалмай, масхара). Сора, сени акьылынга кёре, биз аны ол жарлыгъа сынагъан зорлугъун тюзге санап, Ёзюрню кечерге керекбиз, алаймыды?!

Ючюнчю төречи. Аны киши эшитмесин.

Экинчи төречи. Мен кечигиз демейме! Сиз тюзсюз. Алай кесигиз сагыш этигиз. Ойлагъыз. (Сакь, шыбырдап.) Биз бюгон бир мискин хуначыны хатасындан... аны аллында сыйлы Ёзюрюбюзню терсге санасакь, төгерекде халкь не айтыр? Тамбла башыгъызгъа не кюн келир?..

Тамата төречи (иги ангыламай). Сени арсар этген неди? Аны уллулугъу не буюргъанын эшитгенсе.

Биринчи төречи. Хы-ы, Патчахыбыз айтхандан таймайыкь.

Экинчи төречи. Хау, таймайыкь. Төречиле, мен Ёзюрню керахат ишин тюзге санап айтмайма. Бизни сыйлы Патчахыбыз аны терслигин ачыкь чеклегенди. Патчахыбызны тюзлюгоне бир инсанни ишеги болмаз. Мен тилерик, артда чогъо болмазча, гузабасыз, бир оюмгъа келишейикь...

Ючюнчю төречи. Элберле бла селешмей, ангылатып айт.

Биринчи төречи (кеси кесине). Бир кесек жалындырмай кьалай жарар! Халын билмегенча.

Экинчи төречи (кишиге эс бурмай). Биз, барыбыз да суйген Патчахыбызны Ёзюрню бир бош хуначы ючюн терслеп, аны терен зинданнга атсакь, экинчи кюн ол зинданнга биз кесибиз тюзгерге боллукьбуз. Ол эди айтырыгъым, төречиле. Ёз башыбызны ёртеннге атмайыкь.

Тамата төречи. Сора не амал? Хуначыны эшеги урланнганы шартды. Анга Ёзюр да угъай демейди. Кесигиз эшитдигиз.

Биринчи төречи. Хау, тюздо. Керахатлыкь иш этгенин Ёзюр жашырмай айтды ушайды да.

Ючюнчю төречи. Терслиги ачыкъланды.

Экинчи төречи. Ачыкъланды, билеме! Мен да эшитгенме Ёзюрню айтхан сёзлерин. Ёзюр гудучуду, намыссызды. Бетсизди...аман адамды... Алайды! Сора не? Керекмиди бизге аны терслеп, Ёзюрге сюд этерге?! Ёзюр бла бирге биз кесибизни терслемайбизми? Кьалай ангыламайсыз, башыбызны багушха сугъа турабыз. Керекмиди ол бизге, Патчахыбызгъа да? Тамблагъы кюнню сагышың этигиз. Кьара халкь баш кётюрсе, артда кеч болур.

Төречиле шум болуп ауукь заманы турадыла. Бир кесекден Экинчи төречини айтханларын ангылай башлайдыла.

Тамата төречи. Аперим санга! Айтханынг кертиди, шуёхум. *(Хыйла.)* Кесигиз сагыш этигиз, сыйлы төречиле. Не десенг да, ол бизни Ёзюрюбюздю.

Экинчи төречи. Деменгили кыралны Ёзюрю.

Ючюнчю төречи. Хы-ы... сора не?...

Тамата төречи. Сора, Ёзюрню сюрююнде ненча эшек бар эди?

Биринчи төречи *(ангыламай)*. Кеси айтханнга кёре, эки жюз...

Ючюнчю төречи. Тюздю. Ол насыпсыз кьайдан билсин кёкбаш хуначыны болганын?..

Биринчи төречи. Тохтагыз... Сора сиз айтханнга кёре...

Ючюнчю төречи. Эшек урлана туруп, Ёзюр алайда болмагьанды.

Тамата төречи. Ёзюрню адамлары, эшекни кеслерини сюрюуден сунуп, халжаргьа ургьандыла.

Биринчи төречи. Урлап угьай, билмей... ажашып...

Ючюнчю төречи. Эшекни мангылайында жазылып тьойюл ушайды да, мен хуначыны эшегиме деп.

Биринчи төречи. Керти алай...

Экинчи төречи. Алапат! Аперим, төречиле! Ма-а, энди ангылай башлагьансыз.

Тамата төречи. Бир харипни эшеги ючюн, Патчахьыбызгьа, Ёзюрюбюзге да, асылсыз сёзле айтдырып, таза жанларына кир кьондуруп жарамаз.

Экинчи төречи. Ма аны себепли, биз кесибизни бегимибизни, оноубузну, тауусумубузну тынгылы сюзюп, хар сёзюн тинтип, алай чьгьарьгьа борчлубуз.

Тамата төречи. Жамауат кёлкьалды болмазча.

Ючюнчю төречи. Кьозгьалмазча.

Биринчи төречи. Бек башы – бизни жаныбыздан эсе бек сьуйген Патчахьыбыз ыразы болурча.

Ючюнчю төречи *(экинчи төречиге)*. Аперим! Махтау санга!

Экинчи төречи. Мен жаланда сизни, Тамата төречини эсинде, акьылыгызда сагышланы ачыкьлагьанма...

Тамата төречи. Барьгыз да сау болугьуз, төречиле! Сизге ыспас эте, ыразьлыгымы билдиреме. *(Бир кесекден.)* Сыйлы төречилерим, кьалай кёресиз?.. «Кюнчьгышны бла кюнбатышны арасьнда, нюрю отча жанган Патчахьыбыз! Бизни Аллахьыбыз! Акьылтокьмагыбыз! Сени төречилеринг, кьулларынг, бизге буюрулгьан аман ишни ачыкьлай, Ёзюрню терслигин ачыкьлап, быллай оюмгьа тохташханьыз. Хуначы Адрахманны, кёкбаш эшегин урлагьан Ёзюр не жаны бла да терсди! Болсада...

Экинчи төречи *(аузуна чаба)*. Багьалы Тамата төречи, эркин этсегиз, бир-эки сёз кьошарькь эдим.

Тамата төречи *(ыразы болмай)*. Айт, не сёз?

Экинчи төречи. Биз былайда Ёзюрню терске санасакь, муратыбызгьа хазна жеталайыкь. Андан эсе, Ёзюрню эшек сюрююю асыры кёпден, аны кьуллары, билмегенлей, ажашып, хуначыны кёкбашын халжарларына ургьандыла дейик.

Ючюнчю төречи. Ёзюрню кесин кьатышдырмай: «Аны адамларь», – дегени мен тюзге санайма.

Биринчи төречи. Эшек хуначыны болгьанын Ёзюр неден билсин?..

Тамата төречи. Бек табы, Ёзюрню урланган эшекден хапары окьуна болмагьанды!

Ючюнчю төречи. Орамда бир бош...иесиз эшек...

Биринчи төречи. Ёзюрню эшек сюрюююне кеси кьошулуп...

Экинчи төречи. Хуначыны эшеги Ёзюрню халжарьна кеси аллына киргенди десег а?

Тамата төречи. Эшек хуначыны тьойюл эди. Кёкбаш иесиз эди.

Биринчи төречи. Тюзюн айтсакь, эшек хуначыны болгьанын ким биледи? Шагьат кьайда?

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Бир кёкбаш, сылхыр эшек деп койгъндан табы жокъ-ду. Хуначыны эшеги болгъанын сагъынмай.

Т а м а т а т ё р е ч и. Хуначы даулап келгени Ёзюрге...

Э к и н ч и т ё р е ч и. Ёзюрню бир затдан хапары болмай тургъанлай...

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Эшекледен башха жумушу болмагъан кибик сыйлы Ёзюрню!

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Былайда терс Ёзюр угъай, керахат хуначыды.

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Аны уллулугъуна ётюрюкле къурап...

Т а м а т а т ё р е ч и. Патчахыбызны Ёзюрюне кир жагъаргъа кюрешип...

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Малгъунну терен зинданнга атаргъа керекди...

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Тюздю, бугъоу сынжырлагъа тагъып, инжилтирге...

Э к и н ч и т ё р е ч и. Терслигин ачыкъларгъа.

Т а м а т а т ё р е ч и. Бир мискинни хатасындан, Ёзюрюбюз сынамагъан не къалды?

Э к и н ч и т ё р е ч и. Алдау, ётюрюк хапарлары бла сыйлы Патчахыбызны ар-мау этгенди. Ёзюрюне ишеклик туудургъанды.

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Халкъны майданнга жыйып, хуначыны асмакъгъа асар-гъа керекди!

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Хыйлаларын жамауатха ачыкълап...

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Тыпыры бла гунч этилирге тийишлиди ол!

Т а м а т а т ё р е ч и. Бек алгъа Патчахыбызны аллында жууапха тартылсын!

Терслигин кеси айтсын!

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Аны сыйлылыгъы Ёзюрюню тазалыгын билсин.

Т а м а т а т ё р е ч и. Мыргазакъланы жиберип, малгъунну тутсунла!

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Хау, тутсунла!..

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Бир жары къачып кетмесин!

Э к и н ч и т ё р е ч и. Ёзюрню жарсыгъып турмай, оноубузну билдиррге керек эди.

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Сен тюз айтаса. Абызырап, жан-жанын ашай болур...

Т а м а т а т ё р е ч и. Бизни барыбыз да скойген Ёзюрюбюзню чакъырып, оноубузну анга ачыкъласакъ къалай кёресиз, төречиле?

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Мен, Тамата төречини оюмун тюзге санайма!

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Хау, бегимибизни айтайыкъ.

Э к и н ч и т ё р е ч и. Тюзлюкню скойген, эмда сакълагъан төречиле! Ма энди тийишли бегим этдик! Тюз оноу. Тюзлюкге чып тюшюрюп жарамаз, шуёхларым...

Т а м а т а т ё р е ч и (*тышына къычырады*). Эй, эгетле...

Б и р и н ч и т ё р е ч и (*барысына да*). Эркин этигиз, Төречиле! Сыйы бийик Ёзюрюбюзню къалауурлагъа айтып чыкъыртсакъ ушамаз. Угъай демей эсегиз, мен кесим чакъырып келейим? Ол тийишлирек болур Ёзюрюбюзню деберине!

Т а м а т а т ё р е ч и. Сен тюзсе. Ахшы, бар, чакъыр. (*Биринчи Төречи эшик таба кетеди.*) Сиз а, багъалы Төречиле, олтуругъуз. Оноубузну, бегимибизни Ёзюрге кесим ачыкъларыкъма.

Тамата төречи огъурсуз бет алып, жерине олтурады. Төречиле жерлерин табадыла. Бир кесекден Ё з ю р, ызы бла Т ё р е ч и киредиле. Ёзюр абызырапды. Төречиле армау боладыла. Тамата төречи, кесин къолгъа ала, сёзюн башлайды.

Т а м а т а т ё р е ч и. Олтуругъуз, Сизни уллулугъугъуз!..

Ё з ю р, шинтикге олтурады

Бизни сыйлы эм багъалы Ёзюрюбюз. Төрени оноуна, бегимине тынгыларынгы тилейме! Патчахны оноуна кёре, төречиле бу ишни жик-жиги бла тинтип, сюзгендиле. Хуначы Адрахманны тарыкыгъанына кёре, аны кёкбаш эшегине Сизни бийиклигигиз... къол жетдиргенди. Ол бек кюлколю ишди... (*Барысын да ушакъгъа чакъыра*). Сёз ючюн, мен ол сандыраулагъа, ётюрюкlege башындан окъуна ийнанмай эдим...

Б и р и н ч и т ё р е ч и (*терк*). Мен да угъай!..

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Ийнанган угъай, эс окъуна бурмагъанма!..

Экинчи төречи. Кюлкюлюк иш...

Тамата төречи. Хау! Нек дегенде... Сизни бийиклигизни эшек урлагъандан башха жумушу болмагъан кибик!

Биринчи төречи. Керти алай...

Тамата төречи. Къырал ишле башыгъыздан басып тургъан кезиуде... эшек урлагъанмыды къайгыгъыз? (*Ёзюр, жукъ ангыламай, төречилеге кезиу-кезиу къарайды. Тамата төречи жеринден турады*). Багъалы Ёзюр, бу ишни юсюнде бизни бегимибиз! Хуначыны эшегин Ёзюр, урлагъан угъай, кёрген окъуна этмегенди! Хуначы Адрахман, сыйлы Патчахыбызгъа ётюрюк къурап, Ёзюрню аман бетли кёргюзтгенди. Аны себепли хуначы Адрахманны майданнга чыгъарып, халкъ аллында, жалгъан сёзлери ючюн, асмакыгъа асаргъа! Хуначыны тыпыры бла, жер юсюнден гунч этерге. Биз барыбыз да, сыйлы Ёзюрюбюзню аллында баш уруп, кечгинлик тилерге! Андан сора да...

Ёзюр, ишни болушун ангылай, ёхтем турады. Аз ышара башлайды. Төречиле абызырап сюледиле. Ёзюр уллудан-уллу кюледди, ахырында харх этип кюледди. Төречиле Ёзюрню этгенин къайтарадыла. Барысы да кеслерин тыялмай кюледиле.

Жабыу

ЭКИНЧИ БЁЛЮМ

Биринчи сурам

Адрахманны арбазы. Арбазда быкъы, тапчан. Стол бла шинтикле. Арбазларына кёре, кереклерин табалмай жашагъанлары шартды. Арбазны ортасында гыгычыкъыгъа эшик барды. Рахима, юйден чыгып, стол төгерегинде муркку этерге кюрешеди. Ингир ала. Адрахман тышыннан киреди. Тынгысызды. Тапчаннга чёгеди. Болсада, туруп, ары бла бери хыны жортады. Кесине жер табалмайды.

Рахима. Экиши, тынгысызса. Хайнух айланганлай, неди бу жортууунг? Андан эсе, олтуруп, бир жукъ къап.

Адрахман. Айхай, ашаялгъан этсенг а!

Рахима. Къой, аурунг, айтма алай. Чёкчю былай, бу къатыкъдан бир кёр. Танг атханлы аягы юсюнгдесе.

Адрахман (*олтурады. Алай ашха узалмайды*). Юч кюн ётдю андан бери. Чакъыргъан, не эшегими келтирген жокъ. Не деп тура болурла? Гяуур болсун билген.

Рахима. Жарсыма быллай бир. Аллах болушсун де. Ма-а, барма деп айта тургъанымлай, тынгыламадын. Ёзюр бла демлешир къарыу къайда, сен уллу...

Адрахман (*къыжсырай*). Ким да болсун! Тюзлюк керекди. Кертилик. Акъылы бийик сыйлы Патчахыбыз гудучу Ёзюрню жууапха тартыр. Аны сыйлылыгы тыишли оную этерине ишексизме.

Рахима (*башын булгъай*). Да, уллу Аллах эшитсин айтханынги. Мен а угъаймы дейме, аурунг? (*Амалсыз*). Олтурчу, ауузлан.

Адрахман (*къанса артына олтурады*). Бу ишни созулгъанына къайгырама ансы...

Рахима. Созулмай а, сен уллу. Патчахыбызны, сени эшегинден башха къайгысы болмагъан кибик... Охо, къойчу аны. Бир жукъ къап.

Адрахман (*ашаргъа кюрешеди, болалмайды*). Тейри, эшекни нечик жарагъанын уста билесе. Дагъыда жаншайса алай. Ма, къолсуз-бутсуз болуп турабыз.

Рахима. Билеме, аурунг билеме. Амалымы туусуп айтханлыгымды...

Адрахман (*ачыуланып*). Бахчагъа къараргъа керекди! Суу боюнундан таш ташыргъа...не билейим...отун этерге... Азмыды жумуш?! (*Жеринден къобады*.) Къоймайды бу жюрек да. Сынсыйды. Тынгысызды. Тангны буруну бла биягы жокъласам къалай болур?

Рахима (*амалсыз*). Экиши, билдирирле, ашыкъма, сен уллу...

А д р а х м а н. Къайдадыла да билдирлик эселе?! Эрттеди депми турадыла? Тыпырлары кыруумагъан эселе...

Р а х и м а (*тёгерекге карай, къоркъун*). Къужур сёлешме, э киши. Аллах сакъласын адам эшитгенден. Кирчи юйге. Кир, аурунг. Мен а, барып Налкёзлагъа бир таш салдырып келейим. Таш не айта эсе да бир кёрейик.

А д р а х м а н. Ташмы? А-а, Налкёзлагъа?..

Р а х и м а. Хау, аурунг, жетип келейим.

А д р а х м а н. Къой, ашхам къарангысында не жол кёллю болгъанса? Эртген бла барырса.

Р а х и м а. Мен терк окъуна... Кёп турмам. Налкёз сакълап турлукъма дегенди. Кёп мычымам.

Р а х и м а, башына жаулукъ къыса, кетеди. Адрахман, ызындан къарай, ауур ахтынады.

А д р а х м а н. Бар, бар... Кюнден-кюннге да салдыраса таш. Андан не магъана ансы? Тейри, халынга кёре, Налкёз да кыуандырмайды. (*Сагъышлы.*) Бара барып, сыйлы Патчахыбызгъа аны Ёзюрюнден тарыгып, эшигимими жапхан болурма? Ы-ы? Юйдеги айтханлай: «Ёзюр санга тенг тойюлдо, ёрелешме», – деп. Ёзюрюн терслеп, аны бир жанына быргъап, Адрахман, сени кесине тартырма дейсе Патчах? Хау, тейри, мен да айтама. (*Башындан тутуп, шинтикге чёгеди.*) Оуэй, оуэй ... Хайран болгъанды жарлы башым. Сора, бу кыралда тюзлюк излей кимге баргъын? Къайры?.. Угъай, угъай! Мени сыйлы Патчахым...тюзлюкню, адежликни бийикде тутхан Патчахым, аллай оюнчакъ ишлени кечип къоймаз. Хапарымы эшитгенди, чамланганын кеси кёзлерим бла кёргенме. (*Ёрге турады.*) Ма аны себепли бир кесек тёзерге керекди. Хапар билдирирле. Женгиллик этип жарамаз. Къайгытырча зат жокъду. Барып, бир кесек солуюм. (*Юйге киреди*)

Экинчи сурат

Сахнада тюрлениу жокъду. Кече къарангыды. Шош макъам бла тенг, арбазда тапчан жарыйды. Тапчанда, А ж а й ы п олтурады. Юсю-башы тозурапды. Бу юзюк тошча барыргъа керекди. Ажайып жер адамына ушамайды. Не эсе да бир затла шыбырдаиды.

А ж а й ы п. Адрахман. Эй-и, бери чыкъ. Сакълатма быллай бир, жашым!

Кёп да турмай ич кийимлери бла А д р а х м а н юйден чыгъады. Экиси да сёзлерин созуп айтыргъа керекдиле. Адрахман олтурмайды. Тёгерегине сейирсинип къарайды.

А д р а х м а н (*Ажайыпны кёрюп*). Эй, таныялмай турама, кимсе?

А ж а й ы п (*кюледи*). Бош кюрешесе таныргъа. Мен жер адамы тойюлме. Сени жарсылуарынгы, къайгыларынгы билип келгенме, жашым.

А д р а х м а н. Мени хайран болуп тургъанымы къайдан билесе? Неден?.. Жарсылуарымы?.. Ы-ы-ы, ынна?..

А ж а й ы п. Айта турама да, жер юсюнде мен билмеген, мен сезмеген зат жокъду. Мен, Ажайыпма, билгич...

А д р а х м а н. Ажайып?..

А ж а й ы п. Хау, балам. Аны себепли, сени башынга келлик палахладан, къыйынлыкъладан къутхарыргъа деп келгенме. Сени сакъларгъа, Адрахман.

А д р а х м а н. Палахладан? Ол дегенинг?..

А ж а й ы п (*сёзюн бёле*). Сабыр бол, жашым. Эс бёлоп тынгыла сёзюме. Мен санга бир таурух айтыргъа суюме.

А д р а х м а н (*тауруха тынгыларгъа хазырлана*). Таурух? Айт, тынгылайма.

А ж а й ы п. Иги къулакъ салып тынгыла. (*Бир кесекден.*) Бир айтхылыкъ, тамашалыкъ кыралда... аны жомакъдача агъачларында, башха жаныуарла бла бирге, къоркъакъ къоянчыкъ жашап болгъанды. Тынч, ырахат жашай тургъанлай, кюнлени

биринде, агъачын, журтун да къююп, къачып баргъан къоянны аллына хыйлачы тюлкую жолугъады. Тюлкую, къоянны аллын тыя, сорады: «Къоян, шуёхум. Не будуманса? Не болгъанды? Агъачча отму тюшгенди?» – деп, сорады. Къоян шашхын халда: «Андан да аман, тюлкую! Андан да палах!» – дейди. «Охо, тохта. Ангылатып айтсанг а, уллукъулак!» «Неме...немеди... Ай, юйюнг бла, къалай эшитмегенсе... бёрюню, айтхылыкъ бёрюню ёлтюргендиле», – деди, талакъ солуу эте, къоян. Хыйлачы тюлкую, зат ангыламай, харх этип кюледи. Сора, кокалана, сорду: «Харип къоян, андан санга не? Ёлген бёрюдю, олду насыпсыз. Ахлунг туююл, жууугунг туююл. Не жарсыйса быллай бир? Жарсыгъан угъай, къууаннгандан той этерге керксе, харип! Азмы къыйнагъанды сени, балачыкъларынгы?..

«Да хау, ол айтханынг кертиди, болсада»...«Болсада, болсада! Сора бёрю ёлгенди деп кесинги суугъа ат! Къара кий, тели! Башсыз!» – деди, къоянны масхара эте, тюлкую... *(Билгич, Адрахманны кёзлерине хыйла къарай, хапарын тохтатды.)*

А д р а х м а н. Сора не? Олму эди айтырыгынг, билгич?

А ж а й ы п. Хау...

А д р а х м а н. Таурухунгу магъанасын ангыламадым!

А ж а й ы п. Сагъыш этип ойласанг, ангыларса деп умутум алайды, ахшы улан.

А д р а х м а н. Элберле бла сёлешесе...

А ж а й ы п. Ол насыпсыз къоян, башын къолуна алып, юйюнден, журтундан нек къача болур эди? Тюлкую айтханлай, бёрюдю жоюлгъан... андан къояннга не?

А д р а х м а н *(бир кесек сагъыш этип)*. Билгич, сен, ынна...мен билалмайма, айт тасхангы. Жарлы башыма не зарауатлыкъ келе тургъанын ангылат.

А ж а й ы п *(жесринден туруп, кюле)*. Угъай, Адрахман, таурухуму ахырына дери айталмам. Мен сени аллында жойкъуланган сунма. *(Шош, шыбырдап.)* Ахшы улан, бир терслик этгенинг тамамды. Экинчи да басма аягъынгы терсине. Санга баш неге деп берилгенди, хар нени мен айтырыкъ эсем? Артда гурушха болмазча, сагъыш эт, балам. Манга бош чамланаса. Андан эсе, айтханымы айыртрап, сагъыш эт. Керахат дунияда жашайса, оюм эт. *(Кетип башлайды.)*

А д р а х м а н. Тохта, тилейме! Мени жангызлай къююп кетме!.. Тапсыз сёлешдим эсем, кеч...айып этме...

А ж а й ы п *(къолун кётюрюп, Адрахманны тыяды)*. Мен айтырымы айтдым, жашым. Заманды манга кетерге. Эшитгенингден тышында болушур онгум жокъду. Ёз акъылынгды, балам, сени къутхарлыкъ. Терслигинги жууарыкъ. Сагъыш эт, артда чогъож болма. Сау къал, адам улу... Мен айтханланы унутма. Хар сёзюнгю базманнга сал... Таурухуму ангыларса деп ийнанам, жашы-ы-ым...

Шош макъам бла тенг, тегерекни тютюн басады. Ажайып, сабыр атлай, кёзден думп болады. Адрахман тегерегине чабады, Ажайып къайры кетгенин эселеялмайды. Армау болуп сюеледи.

А д р а х м а н. Ажайып!.. Билгич, къайдаса?! Жокъду, думп болду. Ол неле деп кетди? Ёз башыма келлик азапны сагъышын... Къоян, тюлкую... Бёрюню ёлтюрдюле! Таурухну магъанасы неде болур? Къоян агъачдан къачханыны магъанасы?.. Тюлкуюге не жууап береди?.. *(Тегерегине сейирсине къарайды.)* Неде бу? Мен къайдама?.. Тюшюмюдю огъесе тюнюмюдю? Эй! Ким барды мында?! Кёрмейсе бу жангызлыкъны. Тюнюмдю... Алай эсе, къайдады халкъ? Бир инсан нек кёрюмейди? Э-э-эй! Къыяма айланмагъан эсе, бирле бир сёз... Огъесе?.. О-о-о, ким болушун манга? Ол билгич къатынны насыйхагларын ачыкъларча акъыл бер мискин къулулга. Не бла чамландырдым мен сени?.. Мадар эт бизге...

Адрахман жилайды. Къарангы бола барады.

Ючюнчю сурат

Танг аласы. Адрахманны арбазы. Декорацияда тюрлениу жокьду. Ауукь замандан А д р а х - м а н юйден кьайгылы чыгьады. Ызындан Р а х и м а эрин тынчайта мушпухул айланады.

Р а х и м а. Сабыр бол, э киши! Барьп, тюшонгю Налкёзге айтайым. Ол билликти... Бир таш да салдырайым, сен уллу...

А д р а х м а н (*тынгысыз*). Уй, бу Налкёз бла кьырып кетдинг да! Кюн сайын да салдыраса таш, андан не магьана ансы?

Р а х и м а. Аны да унамай эсенг, не этейим? Айт, сен уллу? Не хадагьа этейим? Кьалай бла болушайым?

А д р а х м а н. Сен этерик – чырмамай, ауузунгу кьысып, сёлешмей тур!

Р а х и м а. Охо, аурунг, сен айтхан. (*Кеси кесине.*) Тобады мен этген жокьду, бир Аллах... (*юйге киреди.*)

А д р а х м а н (*кесине жер табалмайды, сагьышлыды*). Хы-ыхы, ма алай. Энди не этсин адам? Ол кьарт кьатынны тауруху не бла бошала болур? Кьоян ёз юйюнден, журтундан нек кьача болур эди?... Не, сора мен терсме? Эшегими даулап бармазгьа-мы керек эдим? Нек? Патчахыма тарыкмасам, кимге барьп айтайым? (*Олтурады.*) Бёрюню эшигин а ким жапхан болур эди? Тюлкю да тюздю, андан кьояннга не? Гяу-ур болсун билген.. Тохта, тохта-а...Жарлы узункьулакь бла мени жашаууму ушагьан жерлери бардыла... Нек? Кьалай бла? Некми? Хау...тюздю... Бёрюню ёлтюргенле... Ажайыпны таурухуну ахыры... Алайды, хау!! (*Ажайыпны таурухуну магьанасын ангылай, секирит турады. Юй бийчесине кьычырады.*) Эй, кьатын! Кьайдаса, не болдунг?! Терк! Билдим, ангыладым билгични элберин! Ой, мен башсыз!..

Р а х и м а (*кьоркьаракь*). Акьылдан шашханча, нечикле кьычыраса, киши? Энди уа не болду?

А д р а х м а н. Билдим!.. Билгенме... Бу жарлы башыма келе тургьан кьыйынлыкьны ангыладым!..

Р а х и м а. Не кьыйынлыкь, аурунг?

А д р а х м а н. Тюшом. Кьоян бёрюню ёлгенине нек жарсыгьанын, юйюнден, журтундан нек кьачханын билдим дейме... (*Рахима жукь ангыламай. Адрахман кеси аллына шыбырдаиды.*) Энди кьалай этсин адам? Мында кьаласа да, эшигинг жабылады. Кетесе да, не болады? Тохта, тохта... Аха. (*Эшитдирун.*) Эшитемисе, кьатын, манга кьалам бла кьагьыт чыгьар. Мен кетерге, кьачаргьа керекме!

Р а х и м а (*жукь ангыламай*). Кьайры ахшы жолгьаса?

А д р а х м а н. Терк. Патчахны башкеслери мени излеп келгинчи, кетерге керекме. Бугьунургьа. Бу кьыралдан узагьыракь кьачаргьа. Мени жокьлай келселе, излериклерине ишегим жокьду, ол кьагьытны бер, турма!

Р а х и м а (*юйге кире*). Кьагьыт, кьалам... Энди быланы уа не эте болур? Тобады, тюз туйюлдю... Налкёзге жолукьмай жарамаз...

А д р а х м а н (*кеси аллына*). Бусагьат билгични хапарын аны бийиклигине жазьп жиберейим... Кьыралындан нек кьачханымы ангылар... Ой, мен тели... мен жекбаш! Тюзлюк излеп аладан. Эшегими даулап... (*Ачыулу кюледи.*) Терк болмасам, нохтаны мени башыма кийдирликдиле малгьунла. Кьайда кьалды бу?! (*Эшик таба.*) Эй, кьатын! Бол терк! Кетерге керекди манга...

Р а х и м а (*кьагьыт бла кьалам алып чыгьады*). Бара турама. Не этесе быланы? Манга да ангылат.

А д р а х м а н (*бир затла жьаза*). Артда ангылай турусса. Иги тынгыла манга. Патчахыбызны адамлары мени излеп келселе, бу кьагьытны алагьа берирсе. Патчахыбызны кесине тапдырсынла деп тилегеними билдирирсе. Кьайдагьымы, кьайры кетгеними билмейсе. Санга кесим хапар билдирирме...

Р а х и м а. Оу кюнюм, э киши! Мени жангьзлай кьююп, кьайры ахшы жолгьаса? Бир жукь ангылат!

А д р а х м а н. Айта турама да, мен бир ауукъ заманнга тас болмасам, мени асмакъгъа асарыкъдыла. Сюд этерикдиле...

Р а х и м а. Аллах, сен сакъла! Ол айтханынг, сен уллу?

А д р а х м а н (*жсазып бошай*). Сенде терслик жокъду. Санга киши дау эталмаз. Къоркъма. Менме терс. Айтханынга тынгыламадым. Аладан тюзлюк излей баргъан кесимме жекбаш... (*Къагъытны узата*.) Ма, къагъытны берип, ишни болушу мында жазылыпды дерсе. Андан башха сен билген жокъду.

Р а х и м а (*къагъытны алады. Жилъиды*). Оу, мен ёллюк. Тыялмадым. Башынгы ёртеннге сукъдунг...

А д р а х м а н. Къой. Кёлсюзлюк этмейик...

Р а х и м а (*ашыгъышлы*). Тохта, аурунг... Жолунга бир къабар зат... Мен башсыз... (*Юйге киреди*.)

А д р а х м а н. Хайда, терк бол. (*Жол таба къайгъылы къарайды*). Тутарыкъ эдигиз сора. Бир жарлы къулугъузгъа азап чекдирлик эдигиз... къузгъун жыйын. Угъай, керахат къауум. Мурагыгъызгъа жеталмасыз... Сиз манга угъай, мен сизге къоллюкме...

Р а х и м а (*къолунда артмагъы бла чыгъады*). Ма, сакъ бол, жарлы...

А д р а х м а н (*артмагъыны алады. Кетип башлайды*). Хайда, сау къал. Мен айтханланы унутма. (*Тохтап, юй биичесине мудах къарайды*.) Эштитемисе... Сен къайда да...

Р а х и м а. Не дейсе?..

А д р а х м а н. Мени...айтырым... Сакъ бол кесинге. Къоркъма. Санга даулары жокъду. Мени ючюн жарсыма. Сенде терслик жокъду...

Р а х и м а (*мудах ышара*). Мен къоркъмайма... Санга Аллах болушсун...

А д р а х м а н. Терсме, айтханынга эс бурмай... Кеч мени... (*Суху кетеди*.)

Р а х и м а (*ызындай къарат, жиямсырайды*). Уллу Аллах жол нёгер болсун. Не этейим, аурунг? Не бла болушайым? (*Къагъытха къарай*.) Ах дуня, хаух дуня... (*Юйге киреди*.)

Бешинчи сурат

Тош ала. Сахнада торлениу жокъду. Кёлларында да айбалталары бла Къ а й с а р э м Т а й с а р киредиле.

Къ а й с а р. Тайсар, чакъыр хуначыны.

Т а й с а р (*шош*). Къутултуп къоймайыкъ, Къайсар. (*Къычырады*.) Эй, юйде адам бармыды?

Къ а й с а р. Эшик таба жууугъуракъ жанла, хайырсыз.

Т а й с а р (*жууугъуракъ жсанлай*). Хуначы...Адрахман! Бери чыкъ дейме.

Бир кесекден юйден Р а х и м а чыгъады. Абызырапды.

Р а х и м а. Келигиз...киригиз юйге, сыйлы къонакъла. Не арбаздан сёлешесиз?

Къ а й с а р (*хыны*). Кёп жаншама да, эринги бери чакъыр!

Т а й с а р. Хау, хуначы Адрахманны...

Р а х и м а. Юйде жокъду ансы чакъырыр эдим.

Т а й с а р. Къайдады? Къайры кетгенди?

Къ а й с а р. Кюнчыгъышны Патчахы кесине чакъырады.

Р а х и м а. Мен билген жокъду. Озгъан ингирде чыгып кетгенли къайтмагъанды...

Къ а й с а р. Эй, тиширыу! Сен иги ангылай болмазса дейме. Огъесе бизни бла ойнарыкъчыгъынгмы келеди?!

Т а й с а р. Тилинги суууруп чыгъаргъынчы айт, къайдады эринг?

Р а х и м а. Билгеними айтдым...

Къ а й с а р (*масхара*). Ким биледи, ол тас болгъан эшегин излей а кетген болурму?!

Р а х и м а. Тилейме, чамланмагъыз. Сизни бла ойнагъандан Аллах сакъласын. Мен билмейме, айхай, къайры кетгенин сагъынса уа...

Къ а й с а р. Тайсар, юйно тинтип чыкъ.

Рахима. Киригиз. Ийнанмай эсегиз, къарагъыз.

Къайсар (юйге итинген Рахиманы алын тыяды). Сен а, былай тохта (Тайсарга). Тайсар.

Тайсар. Бек ахшы. (Юйге киреди.)

Рахима. Сиз айтхан. (Арбазда къалады, бир кесекден эсине тюшюн) Хы-ы-ы, оу мен башым къурурукъ башсыз! Бусагъат. (Ал ботасында къагъытны чыгъара). Ма бу къагъытны къююп кетгенди. Мени излеге болса, муну берирсе деп. Патча-хыбызга тапдырсынла, къайда да тас этмесинле дегенди.

Къайсар (къагъытны ала). Неди бу? Мында не жазылганын билемисе, окъуганмыса?

Рахима. Хоу бир да. Айта турама да, Патчахыбыз кеси окъусун деп, тилегенди. Энци, кеси...

Къайсар (хыны). Ауузунгу жап, андан санга жетген жокъду, кесинги ким болганынги билип сёлеш, мискин.

Рахима. Сен айтхан. Боюнум къылдан иничгеди...

Къайсар (зишкни ачып къычырады). Не кёп мычыдын, Тайсар?!

Тайсар (юй ичинден). Бусагъат чыгъама!

Къайсар. Терк бол. (Рахимага.) Сора билмейсе эринги къайдагысын? Ы-ы-ы?

Рахима. Угъай, билмейме...

Къайсар (чачындан хыны тутуп). Тохта, ашыкъма! Терен зинданнга кёмюлсенг, эсинге бек терк тюшер...

Тайсар (къолунда быстыр чулгъамы бла чыгъады). Мен тинтмеген мюйюш къалмады, табылмады. Жокъду, Къайсар.

Къайсар (Рахиманы тюртюп жыгъылтады). Тейри, шуёхум, мен тапхан мажалыракъ болур дейме.

Тайсар. Неди бу къагъыт хурттагын?

Къайсар. Хуначыны Аны сыйлылыгына жиберген жармалаулары. (Тайсарны къолунда чулгъамны кёргозте.) Ненгди бу?

Тайсар. Бош-бош. Бир жугъубузгъа жарар деп...

Рахима. Уй, керахат! Аллахны налаты башынга. Не бетинг бла жыйып бараса болгъан ырысхычыгъымы?..

Къайсар (къамичини жетдиреди). Жаншарыкъчыгъын келип тура болур дейме?! Жап гаянги! (Тюеди. Тайсарга.) Эшитемисе, Тайсар, хуначыны орунуна бу жарлыны элтирми эдик сыйлы Патчахыбызгъа?

Тайсар. Хоу бир да, кимге керекди ол?

Къайсар. Да, туталмагъансыз деп, бизге сёз жетмесин...

Тайсар. Ким билсин?..

Къайсар (къагъытха къарай). Тейри бу къагъыт кёп затны ачыклар деп умутум алайды... айхай окъуй билсенг а? Охо да, жюр, кетдик, Тайсар.

Тайсар. Тебрейик. Бизде терслик жокъду... (Экиси да кетедиле.)

Рахима (ызларындан). Налат болсун башыгъызгъа. Иймансызла. Башкесле. (Ёрге къобады.) О мен жарлы...не этейим? О, сыйлы, ол насыпсызгъа сакъ болурунгу тилейме... Улуу Аллах, сенсе бизни таянчыбыз... Аны сау-саламат къайтар юйюне... Не хадагъа этейим... билмейме...

Рахима юйюне киреди. Мудах макъам бла тенг къарангы болады.

Алтынчы сурат

Патчахны тоханасы. Тюрленю жокъду. Патчах тахтасында олтурады. Тёречиле Патчахны эки жанында сюеледиле. Ёзюр, бир кесек ышыгыракъ сюеледи. Патчах, барысына да кезиу-кезиу къарай, ыразылыгын билдире, сёзон башлайды.

Патчах. Мени багъалы эм сыйлы да төречилерим! Хурметли Тамата Төречи. Ол пасыкъны хыйлаларын ачыклаганыгъыз ююн юспас этеме. Къырал магъана-

ны тутхан оноуугъузга жюрек ыразылыгъымы билдиреме. (Ёзюрге къаран.) Ёзюр!
Мени багъалы Ёзюрюм! Буюкъмай, жууугъуракъ сюел!

Ё з ю р. (Патчахха терк жанлайды. Ёхтем). Тынгылайма, мени жарыгъым!
Кюнюм!..

П а т ч а х. Сени Патчахынг тюрт сёз айтып жанынга тийген эсе, гурушха болма.
Хуначыны ётюрюклерине тынгылап, аны сёзлерине эс буруп...

Ё з ю р. Патчахым, сёзюне угъай дерге тилим къалай айланыр?. Сени аллында
боюном къылдан иничгеди. Тахынг, тохананг тепмез амалтын, жанымы берирге ха-
зырма (Патчахны къолун утта этеди.)

П а т ч а х. Махтау санга, Ёзюр! Айтханынга ыразыма! (Тамата тёречиге буру-
лун). Тамата тёречи, кёп къалдыла эгетле? Ол ибилисни бери нек жетдирмейдиле?!

Т а м а т а т ё р е ч и. Сыйлы Патчах! Сизни уллулугъугъуз, жарсымагъыз. Ким
биледи мычыгъанларыны себебин.

П а т ч а х (къолунда нохтаны ойната, хыны). Эшек мыйы ашагъан жекбаш! Тох-
тасын бир... Мени бла оюнчакъ ойнарга умут этгенди! Ы-ы-ы, Ёзюр?!

Ё з ю р (къылычына узала). Патчахым, эркин этсегиз, тилеригим бар эди...

П а т ч а х. Айт, тынгылайма, Ёзюр! Буюкъмай айт, неди тилегинг?

Ё з ю р. Хуначыны оноун Ёзюрюгюзге къойсагъыз эди деп тилерик эдим.
Асылсыз сёзлери бла Патчахымы жанын къыйнап, мени сыйлы атыма кир жагъар-
гъа къорешгени ючюн аны оноун Ёзюрюнге къой деп, баш урама.

П а т ч а х. Ёзюр, ол жарлы хуначы менден санга саугъа болсун! Эркинсе сюй-
генинг этерге.

Ё з ю р. Кюнчыгъышны бла кюнбатышны Патчахи! Саугъанг ючюн баш урама!

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Бийиклиги чексиз Патчахым! Хурметли тёречиле!.. Мен
Ёзюрюбюзден тилерик: хуначы хыйлачыны майданнга чыгъарып, жамауатны ал-
лында терсликлерин ачыкълап, къаты жууапха тартырын. Айып этмегиз сёз къош-
ханыма. Мен юйретип айтхан да сунмагъыз...

Ё з ю р (тёзалмай, ачытуланып). Ангылагъанбыз, тёречи!!

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Энди аны къалай, не этерин Ёзюрюбюз кеси бек уста биледи...

Э к и н ч и т ё р е ч и. Бийиклиги чексиз Ёзюр, чамланмазынгы тилейме! Биз да
хар не тап болсун деп къорешсебиз.

П а т ч а х (жеринден къоба, къолу бла белги бере). Боллукъду! Тамамды! (Ёзюр-
ге). Ёзюр, кёп мычыдыла адамларынг?

Ё з ю р. Мычымай къалауурланы жиберейим...

Узакъдан, «Патча-ах, Патча-ах!» деп къычыра, Къ а й с а р бла Т а й с а р киредиле.

Т а й с а р (тобукъланып). Уллулугъу бийик Патчахым!! Сыйлы Езюр... Тёречиле...

Къ а й с а р (тобукърына туруп, ашыгъышлы). Хуначыны юйюне барып, юйюн
баштёбен этдик... Кесин а табалмадыкъ...

П а т ч а х. Не-е?

Къ а й с а р. Юй бийчеси айтханнга кёре, эки-юч кюн болады кетгенли. Къайры
жол ызлагъанын... билмейди...

Ё з ю р (хыны). Ауузугъузну жабыгъыз! Гузабасыз, биригиз айтыгъыз! Тайсар,
сабыр! Ангылатып айт.

Т а й с а р. Сизни уллулугъугъуз...сыйлы Ёзюрюм. Биз, хуначыны гытысына ба-
рып, юй бийчесине жолукъдукъ. Ишни болушун айтып, хуначыны къайдагысын
сурадыкъ. Юйюн къармадыкъ, тегерекге чапдыкъ, табалмадыкъ. Къатыны айтханы-
на кёре, къайры эсе да узакъгъа кетгенди...

Ё з ю р. Ол гажайны чачыннан сюйреп, бери келтирирге керек эдигиз! Ётюрюк-
ле айтханы себебли къатынын асаргъа керекди, Сыйлы Патчах!

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Эрини къайдагысын ол билмей амалы жокъду...

Ё з ю р (тёречини сёзге къошулгъанына ыразы болмай). Патчах, эгетни сёзюне
тынгылап бошармы эдик?

П а т ч а х. Төречиле, сабыр болугъуз. *(Тайсаргъа)* Тынгылайма.

Т а й с а р. Жарыкылыгы кюнча жана тургъан Патчахым, айып этмегиз, алай бизге хуначыны кьатынын келтирирге оноу жокъ эди... *(Тапсыз айтханын ангылайды. Патчахха терк кьагъытны узатады.)* Мени сыйлым...ма-а ол хуначыны кьатынына кьоюп кетген кьагъыты. Бу кьагъытны, Патчахны кесине тапдырырсыз деп, юй бийчеси бергенди...

П а т ч а х *(кьагъытны алады)*. Не ди бу?!

Ё з ю р *(бир кесек абызырат)*. Патчахым, эркин эт мен...

П а т ч а х *(Ёзюрге хыйла кьарайды. Бир кесекден кьагъытны тамата төречиге узатады)*. Ёзюр, жанынга тиймесин. Болсада биз хурметли төречилерибизден жукъну жашырмагъаныбызны билдире, бу кьагъытда жазылганны ала окъусала сиеме.

Т а м а т а т ё р е ч и. Кюнчыгъышны бла кюнбатышны Патчахы!! Төречилеге чексиз намыс бересиз!! Патчахланы Патчахы!..

П а т ч а х *(белги бере)*. Алай эсе, Тамата төречи, барыбыз да эшитирча окъу. Хуначыны жазгъанларын барыгыз да билсегиз тюз кёреме.

П а т ч а х Ёзюрге эгетле кетерча белги береди. Ёзюр, Къайсар бла Тайсаргъа белги бергенлей, экиси да шош чыгъадыла.

П а т ч а х *(Ёзюрню жууугъуракъ чакъырып, шош)*. Ёзюр, хуначыны ычхындыр-гъанлары ючюн экиси да асмакъгъа асылыргъа тийишлидиле.

Ё з ю р *(шош)*. Патчахым, эркин эт. Айтханынгы суутмай...

П а т ч а х. Охо, ашыкьма. Жетиширсе...артдаракъ. *(Барысына да эшитдирип, масхара халда.)* Бек башы, аны «уллугъу» хуначы, кесини Патчахына келечиле-ден кьагъыт жибергенди! Не акъыл юйретгенине тынгылайыкь?!

Патчах бла тенг барысы да кюледиле.

Ё з ю р. Хау, ол харипни оноуу керекли болуп тура эдик!..

Т а м а т а т ё р е ч и *(кьагъытха кьарай. Бишара)*. Эркин этсегиз...

П а т ч а х *(кюлгенли шошайта, кьолунда нохтаны ойнатады)*. Тохтагъыз! Тамата төречи окъу, тынгылайбыз.

Т а м а т а т ё р е ч и *(окъуйду)*. «Мени Патчахым, бу кьагъыт сизни кьолугъуз-гъа тюшер кезиуге, мен узакъда болурума ишексизме. Аны себепли керексиз излеп кюрешмезигизни тилейме. Мен излеген: юйюме, юй бийчеме азап чекдирмезигизни. Бар терслик мени кесимдеди. Кьыралынгдан кьачханым, кетгеним да ол ма-гъанадан. Ёз акъылымы, башсызлыгымы хатасындан, багушха кирдим. Акъыл болса, кьуллукъчула, таматала бла ёрелешмез эдим...».

П а т ч а х. Хуначы, мен сунганча тели болмаз дейме... Окъу, төречи! Андан ары окъу.

Т а м а т а т ё р е ч и «...Бютюнда бир магъанасыз жумуш бла, дунияны титиретген Ёзюрню жауларгъа, аны бла демлеширге кюрешип. Кёкбаш эшек ол урланган тойюлдо, ма бу кьагъытны жаза тургъанды ансы. Уллукуулакъ жекбаш...».

П а т ч а х. Алайчыгъын тюз чертлегенсе, жекбаш...

Т а м а т а т ё р е ч и. «Кёресизда, сыйлы Патчах, мен жашырмайма кечилмезлик терслигимболгъанын. Нохтаныкирмемене тийишли... Ма аны себепли, бу жаркьмалау-ларымы ахырында акъылы чексиз Патчахымы эсине бир кьысха таурухну салыргъа сие эдим: эртте, бек эртте, бир ахырзаман, деменгили кьыралланы биринде, терен агъачны ичинде кьоркьакъ кьоянчыкъ жашап болгъанды. Тынч, ырахат жашап тургъанлай, кюлени биринде насыпсыз кьоян, ол ариу юйюнден, ёз агъачындан будуман болуп кьачып чыкъды. Аягъы басханны кёзю кёрмей баргъан кьоянны аллына узункъуйрукъ тюлкю чыгъады. Аллын тыйып, сорады: «Эй, узункъулакъ! Не от тюшгенди? Къайры бараса?» «Сорма, тюлкю! Палах, чексиз палах!» «Не юйюнге от тюшгенди? Ангылатып айт?» – деди хыйлачы тюлкю. «Отму дейсе?! Андан да оу! Андан да ахырзаман!» – деди, ёпке солуу эте кьоян. «Айт, не болгъанды?! Термилтме быллай бир!» «Бёрю...бёрюню...». «Ой, не болгъанды бёрюге?» – деди, тёзалмай, тюлкю. «Бёрюню... ёлпоргендиле! Соигъандыла!». Тюлкю, жукъ ангыламай,

кюллоггон тыя: «Да андан санга не, жарлы? Ол бёрю тюйюлмюдно сени, мени да юйюбнозюно кюрутуп тургъан?» – деди. «Хау, сен тюзсе, тюлкую. Мени къарт аппамдан башлап, сабийлериме дери ол сынатмагъан кыйынлыкъ къалмагъанды». «Да сора нек жарсыйса быллай бир? Нек къачаса ёз юйюнгден?» «Эй, къалай ангыламайса, тюлкую? Сенден хыйлачы жер жюзюнде жокъ ушайды да? Къачханымы хыйсабы, бёрюно, айтхылыкъ бёрюно ёлтюрген эселе, ёз башыбызгъа келлик азапны сезалмаймыса, тюлкую! Бёрюно къатында биз кимбиз?» – деди шашхын къоян.

Ма ол эди айтырым, Патчах Ёзюрлеге сюд этилген кырайда мени кибик мискинге жашаргъа онг табылмаз! Ёзюрно терслеген мен ушайма да. Дементили кыралынгдан къачханымы магъанасы да андады. Айып этме, Патчахым! Не заманда да сени кюлунг, хуначы Адрахман!»

Тамата тёречи къагытны Патчахха узатады. Патчах къагытны алады. Сёз айтхан, кымылдагъан жокъду. Ауукъ замандан Патчах, терен сагышладан элгенгенча, башын кётюрюп, барысына да кезиу-кезиу къарайды. Киши аны таба къараргъа базынмайды. Баштёбендиле.

П а т ч а х (сабыр). Да-а. Сёз къошарыкъ бармыды? *(Киши жукъ айтмайды. Кеси кесине).* Жокъду. Хау, барды акылы... хуначыны. Сен тюз болурса, баям, хуначы... Къыралымдан кетгенинг, къачханынг санга, манга да ол ахшы... Ангылагъанса... бюгон мен Ёзюрюме сюд этсем, тамбла кесими тайдырырла. Ма сени кибикле, хуначы... Аны себепли, ёмюрледен келген жорукъланы бузуп жарамаз. Бузама десем, тахымдан-тахтамдан айырылыргъа тюшерикди... Угъай, ол сагышланы акылынгдан кери эт, Патчах. *(Сюелгенлеге кезиу къарай).* Бу сюелгенле, айтханымы сууутмай этедиле. Была сау къадарда манга къоркъуу жокъду. Болсада къара халкъ асыры кёп ангылап, кёп сёлешип башлагъанды. Жорукъ, закон деген затланы кюйсюз, къаты этерге борчлума. Башларына керексиз сагышла келмезча, боюнларын къатыракъ буудуругъа керекди. Хау, алайды. *(Сюелгенлеге къарай, жарыкъ).* Ёзюр! Мени сюйген Ёзюрюм!

Ё з ю р *(абызырап).* Не буюраса, патчахланы Патчахы?!

П а т ч а х. Мудахса. Нек?!

Ё з ю р *(не айтыргъа билмей).* Тюйюлме, Патчахым! Сени оноунгу сакълагъандан башха...мени не кюнюм?....

П а т ч а х *(тёречилеге къарай).* Мени сатылмазлыкъ тёречилерим!

Б и р и н ч и т ё р е ч и. Не этебиз, сыйлыбыз?

Т а м а т а т ё р е ч и. Не айтаса, акылтокъмакъ Патчахыбыз?!

Ю ч ю н ч ю т ё р е ч и. Тынгылайбыз, Сен уллу?!

Э к и н ч и т ё р е ч и. Сёзюнгю жерге тюшюрмек, Патчахым!

П а т ч а х. Билеме, сау болугуыз! Мудах болмагъыз! Хэй, къайдадыла хур кызыла?! Ёзюр! Тёречиле! Мени тепсеригим келеди!.. Тепсеген этерикбиз барыбыз да!.. Къбуз... Дауурбасла... Барыгъыз да тепсегиз!..

Патчах кюледи, тепсейди. Аны ызындан барысы да. Сахнада тели кюлкую, тепсеуле шошаймазгъа керекдиле. Бу «ююнкакъда» Патчах, нохтаны Ёзюрюне кийдирип, атда баргъанча кёрюптюрге керекди. Тёречиле атда баргъан Патчахларыны ызындан тизиледиле. Ёзюр, Патчахны «ююну» чексиз жаратханын чертлейди. Бу тепсеуге хур кызыла да къошуладдыла.

Жабыу.

С Ё З Б Е Р

Энине: 1. Таууш этмей, тыншчыкь. 5. Экили, арсарлы болуу, ийнанмау. 9. Аны бичген этедиле, малыны угъай. 10. Тар, таша жер. 12. Ой, санга ол жетсин. 13. Юлкую терек. 14. Аллахха ийнанмакьлыкь. 17. ... – кьарьу. 18. Д'Арганьянны шуёху. 19. Жюн юзюк. 20. Сюймеклик жьыр. 22. Тауукьну эсинден кетмеген бюртюк. 24. Токь кьарын кьаллай кьарынны билмейди. 25. Териден этилген жип. 26. Ол анга кьараса, ол жерге кьарайды. 28. Адамны терисинде эт кьозлаганчыкь. 30. Кенг ауузлу балта. 31. Клетка неда эшилген буруу. 32. Кьуш этеригин анда кёреди. 33. Сууаплыкьга бериледи. 34. Иер басханны билиучо. 36. Кийимни ич жаны. 38. Тусала, кёзоне кюл кьуюучудула.

Ёресине: 1. Ыйыкьны бир кюню. 2. Солуу алдырган тамакь. 3. Темир ашаучу. 4. Жьыргьхч чабакь. 6. Кьалынны бирси жаны. 7. Узакьга созулган жукьу. 8. Ол да сыртды. 11. Жангы киеуге жардырычудула. 14. Ичги не затны айтдырады? 15. Кьыргьыз эпос. 16. Таурух батыр. 21. Носилка. 23. Азыкь этгенде белге кьысылады. 24. Ашха жуттай. 27. Бичен кьалау. 28. Жер тьобюнде чыкьган газы болган суу. 29. Сауут... 35. Эркеч. 37. ... -башы.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жсраишдыргьанды.

Журналны 2-чи номеринде басмаланган сёзберни жууаплары:

Энине: 1. Темиркьазакь. 5. Окь. 8. Урходук. 10. Кьадыр. 12. Арслан. 14. Элия. 16. Уу. 17. Тул. 18. Уучу. 19. Суу. 21. Ажиген. 22. Зьян. 23. Кьула. 28. Алауган. 30. Тамгьа. 32. Жух. 34. Ындыр. 35. Нил. 36. Дидин. 39. Уку. 41. Александровка.

Ёресине: 1. Тауай. 2. Махтау. 3. Кьуу. 4. Аякь. 6. Кьор. 7. Эдил. 9. Дос. 11. Ант. 13. Лячинкьая. 14. Элтир. 15. Ясын. 16. Уру. 19. Сарайганла. 20. Узгьа. 24. Ун. 25. Ат. 26. Омурату. 27. Жантау. 29. Уру. 31. Инжи. 32. Желке. 33. Хадис. 37. Дин. 38. «Нюр». 40. Кёк.

Атлары

ГУРТУЛАНЫ САЛИХХЕ – 70 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Гуртуланы Салих. Аны поэзиясы. <i>Статья</i>	2
САЛИХХЕ КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН.	15
ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. <i>Жангы назмула</i>	34

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ МАХТАУЛУ ЖАШЛАРЫ

ОЛЫГА МАЛЪБАХОВА. Адамны жашау кеси сынаиды. <i>Очерк</i>	44
ТЁПЕЛАНЫ ИЛИЯС. Мустафир. <i>Статья</i>	52

ПОЭЗИЯ

ГЫЛЛЫЛАНЫ АХМАТ. <i>Жангы назмула</i>	58
АППАЛАНЫ АДИЛХАН АДИЛ ОГЛУ. Ата журтум, таулу халкъым. <i>Назму</i>	152
БОТТАЛАНЫ ЛЮДМИЛА. <i>Назмула</i>	153

ПРОЗА

САФАРБИ ХАХ. Киммилди. <i>Повесть</i>	63
---	----

ТАУ ХАПАР

КЪУЛИЙЛАНЫ ЭЛДАР. Бушууну туудургъан тыш	107
ХУЧИНАЛАНЫ МАГОМЕТ. Сюрюу артха бурулса	114
БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ. Жангызлыкъ	119

МАДАНИЯТ

АБДУЛЛАЛАНЫ МАРИНА. Ахматланы Леуанны «Ёмюрлюк жолу». <i>Очерк</i>	123
--	-----

АЛИМНИ ДЕФТЕРИНДЕН

ЭФЕНДИЛАНЫ САЛИХ БЛА ЭФЕНДИЛАНЫ ТАМАРА. Излеуно жолунда. <i>Статья</i>	126
БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА. Дефтерлеримден.	134
САРБАШЛАНЫ АЛЁНА. Жазыучуну сураглау дунясы. <i>Статья</i>	147

ШКОЛ, АДЕТ ТЁРЕ

ЧЕЧЕНЛАНЫ АРИУЖАН. Ишими баш борчу – намысха юйретиу. <i>Статья</i>	156
---	-----

КЪАЛАМ СЫНАУ

ГАЗАЛАНЫ АМИНА. <i>Назмула</i>	158
ШКОЛЧУ ОКЪУУЧУЛАРЫБЫЗНЫ ОЮМЛАРЫ.	159

ТАРЫХ

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Тукъум тарыхы – халкъ тарыхы.	173
---	-----

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ. <i>Хапарла</i>	177
---	-----

СИЗ А БИЛЕМИСИЗ?

ТОЛГЪУРЛАНЫ БЕКМЫРЗА. <i>Алгъыш, Атакуланы Локъманны жашы Магометни жыры</i>	183
АБДУ-ГАПАР АЛИШ УЛУ. Къайсын: ол ат къайдан келгенди. <i>Статья</i>	187

САХНА

АТМЫРЗАЛАНЫ МАГОМЕТ. Нохта. <i>Пьеса</i>	188
ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. Сёзбер	206

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (139)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры
и информационных коммуникаций КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 20.05.08. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 13,00 Уч.-изд. л. 12,00. Тираж 1500 экз. Заказ № 83 Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт жюрютмейди. Къол жазмалагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмалагъанда: «Была “Минги Таудан” алынгандыла», – деп жазаргъа борчду.